

А. ҲОЖИАҲМЕДОВ

МУМТОЗ БАДИИЯТ
МАЛОҲАТИ

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ—1999

Тақризчилар:
академик АЛИБЕК РУСТАМИЙ,
филология фанлари доктори
БОТИРБЕК ҲАСАНОВ

Ҳожиаҳмедов А.

Мумтоз бадиият малоҳати. — Т.: Шарқ, 1998.— 240б.

Мумтоз адабиёт асарларининг нафосату назокатини теран англаб етиш, улуг шоирларимизнинг бадиий салоҳиятлари сеҳрини муфассалроқ ўрганиш учун шеърний санъатлар, аруз ва қофия илмларидан атрофлича хабардор бўлиш талаб этилади. Қўлингиздаги китобчада ана шу уч илмнинг асосий хусусиятлари ёритилган. Мактабларнинг адабиёт ўқитувчилари, филолог талабалар, мумтоз адабиёт муҳлислари рисоладан баҳраманд бўлиб, шеъриятимизнинг нодир асарларига ҳос гузалликни янада тўлароқ кашф этадилар, деб умид қиламиз.

ББК 83.3ЎЗ

МУАЛЛИФДАН

Мактабларимизда адабиётни сўз санъати сифатида ўрганишга ўти-лиши дарслар давомида, шунингдек, дарсдан ва синфдан ташқаридаги машғулотлар жараёнида бадиий маҳорат масалаларини кенгроқ ва чуқур-роқ таҳлил қилишни тақозо этади. Кўп асрли мумтоз адабиётимизнинг безавол хазинасини яратган атоқли шоир ва носирларимизнинг санъаткор-лик салоҳиятлари сеҳрини кашф этиш учун уларнинг барчаларига замин бўлиб хизмат қилган бадиият асослари — шеърый санъатлар, аруз вазни, мумтоз қофия назарияси ва амалиётдан атрофлича маълумотга эга бў-лиш талаб қилинади. Бу, айниқса, мактабларнинг тил ва адабиёт ўқи-тувчилари, қолаверса, ўқувчилар учун ниҳоятда зарур. Аруз илмидан беҳа-бар ўқитувчи ёки ўқувчи минг йиллик адабиётимиз тарихида яратилган нодир асарларни ифодали ўқий олмаганидек, шеърый санъатлар ва қофия илмидан узоқ кишилар буюк бобокалон шоирларимизга хос юксак бадиий салоҳият моҳиятини англаб етишлари маҳол. Шунинг учун ҳам қўлингиз-даги китобча воситасида шеърый санъатлар, аруз ва қофия илмлари асос-лари билан сизларни таништиришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Маълумки, амалдаги адабиёт дастурларида кўра мактабларда мубола-ға, ташбиҳ, истиора, ийҳом, таносуб, тазод, талмеҳ, тазмин, тажоҳули орифона, ҳусни тавлил, ташхис, ирсоли масал, тажнис, радди матлаъ каби шеърый санъатлар ўрганилади. Китобда ана шу санъатлар ҳақида атрофлича маълумот берилади. Айни вақтда дарслардан ташқари вақт-да, жумладан, адабиёт тўғаракларида ўрганилиши мумкин бўлган бир қатор бошқа шеърый санъатлар ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни лозим топ-дик. Зеро, тамсил, ружуъ, лафф ва нашр, раддул ажуз ал-ас-садр, тарду акс, иштиқоқ, таъдил, жамъ, тақсим, тафриқ каби санъатлардан ҳам хабардор бўлиш мумтоз адабиёт намуналарини бадиий жиҳатдан муфас-салроқ таҳлил қилишга имкон бериши шубҳасиз.

Китобчада аруз илми, мумтоз қофия тузилиши, турлари, қофия санъатлари ҳақидаги назарий маълумотлар ҳам ўрин олган. Улар шеърый асарларнинг оҳангдорлик сирлари, шоирларимизнинг вазн ва қофия устида ишлаш маҳоратларини ўрганишда қўл келиши аниқ.

Қўлингиздаги рисолада шеърый санъатлар, аруз илми ва мумтоз қофия ҳақидаги дастлабки назарий маълумотлар берилган. Шеърыйтимиздаги ба-диият масалаларини чуқурроқ ва мукаммалроқ ўрганишни истаган ада-биёт мухлислари ушбу соҳаларга бағишланган илмий асарлар, хусусан, Атоуллоҳ Хусайинийнинг «Бадойиғу-с-санойиъ» (1981), академик Алибек Рустамовнинг «Қофия нима?» (1976), «Навоийнинг бадиий маҳорати», (1979), Ё. Исҳоқовнинг «Алишер Навоийнинг илк лирикаси» (1965), «На-воий поэтикаси» (1983), В. Раҳмоновнинг «Шеърый санъатлар» (1962), ушбу сатрлар муаллифининг «Ўзбек арузи луғати» (1998) каби қатор китоб ва рисоаларга мурожаат қилишлари мумкин.

Китобчани мутолаа қилган азиз ўқувчилар ўз танқидий мулоҳазалари-ни билдириб, кейинги нашрларнинг мукамаллашиб боришига ёрдам бера-дилар, деб умид қиламиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР НАФОСАТИ

Минг йиллик тарихга эга бўлган мумтоз адабиётимизда бадиий масаласи ҳамisha шеър аҳлининг диққат марказида бўлиб келган. У ёки бу ижодкор салоҳияти ҳақида сўз борганда, унинг нималарни тасвирлагани эмас, асосан, қандай тасвирлаганига эътибор қаратилган. Жумладан, адабий асарларда шеърий санъатлардан фойдаланиш маҳорати ҳамма асрларда бадиий санъаткорликнинг асосий қирраларидан бири сифатида баҳоланган.

Маълумки, шеърий санъатлар бадиий асардан ўрин олган гоёларнинг ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодаланишига, лирик ва эпик тимсолларнинг ёрқинроқ гавдалантирилишига, мисралар, байтлар, бандларнинг лафзий назокати, мусиқийлиги, жозибadorлигини таъминлашга хизмат қилган.

У ёки бу шоир ижодига, у ёки бу бадиий асарга баҳо берилар экан, ижодкор ифодалаётган гоё ўз аксини топган ижтимоий-сиёсий, фалсафий-ахлоқий, маърифий-тарбиявий муаммолар моҳияти ва кўлами, бадиий тимсоллар жилоси билан бир вақтда қўлланган шеърий санъатларнинг ранг-баранглиги, мантикий асосланиши, асар мазмунини очишдаги ўрни ва аҳамияти каби масалаларга ҳам алоҳида диққат қилинган.

Адабиётимиз тарихи яна шундан далолат берадики, шеърий санъатлар шоир бадиий салоҳиятини кўз-кўз қилиш, унинг хилма-хил санъатлардан моҳирона фойдаланиш усулларини намойиш этиш эмас, балки ижодкор бадиий тафаккур даҳосининг кўлами, юксак ижтимоий-ахлоқий гоёларни жилолантириш санъаткорлиги ифодаси бўлиб келган.

Шеърий санъатлар муайян бадиий тамойилларга асосланган. Булардан энг муҳими шеърий санъатларнинг асар мазмуни билан узвий боғлиқлиги саналади.

Шеърий санъатларни қўллашда **меъёр масаласи** ҳам муҳимдир. Яъни шеърда ҳаддан ташқари санъат қўллаш мақбул бўлмаганидек, уларга эътиборсизлик билан қараб, асардаги гоёларни, фикрларни бадиий безакларсиз ифодалаш ҳам шеър қимматига салбий таъсир кўрсатиши шубҳасиз. Шунинг учун ҳам буюк соҳиби каломлар ўз асарларида шеърий санъатларни ўрни ва меъёри билан қўллаганлар. Мавлоно Атоий ва Мавлоно Лутфий, Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур, Машраб ва Оғаҳий, Нодира ва Увайсий, Фурқат ва Муқимий каби етук шоирларнинг гоёвий-бадиий баркамол асарлари фикримиз далилидир. Шеърий санъатларнинг ҳар бири муайян **гоёвий-бадиий ниятга** хизмат қилиши лозимлигини улар яхши англаганлар. Буюк

ижодкорлар қўллаган ҳар қайси шеърӣй санъат гоҗани бадиӣй ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ёрқин тавдалантириш, асарга жозиба, жило, таъсирчанлик бағишлаш вазифасини бажа- ради.

Шеърӣй санъатнинг қиммати байтда яратилган бадиӣй лавҳа- лар, тимсолларнинг **янгилиги, бетакрорлиги** билан ҳам белгила- нади. Адабиётшунослигимизда бу масалага ҳамиша алоҳида эътибор берилган. Яшаб ўтган ёки ижод қилаётган бошқа шоир- лар тасвирлаган лавҳалар, тимсолларни такрорламаслик мақса- дида ўша ижодкорларнинг ифодалари махсус тўпламларга жам- лаб борилган.

Адабиётимиз тарихини шу жиҳатдан кузатсак, ҳар қайси ижодкор анъанавӣй тасвирларни мутлақо янги бадиӣй тимсол ва лавҳалар воситасида бетакрор бир тарзда мужассамлантириш йў- лидан борганлигини кузатамиз. Масалан, Шарқ шеърӣятида маҳбуба лабининг ширинлигини тасвирлаш орқали унинг лато- фату назокатини таъкидлаш анъана бўлиб келган. Аммо ана шу бадиӣй ҳақиқатни ҳар қайси шоир янгича ифодалаши зарур эди. Алишер Навоӣй ўзининг бир ғазалида ҳусни таълил санъатига асосланиб, маҳбуба лабининг ширинлиги ҳақида ҳайратомуз ба- диӣй лавҳа яратганди:

Ёр оғиз очмасқа дардим сўрғали топтим сабаб,
Кўп чучукликтин ёпишмишлар магар ул икки лаб

байтида маҳбубанинг лаблари ширинлигидан бир-бирига ёпи- шиб қолгани туфайли у гўзал ўз ошигининг аҳволини сўраш учун оғзини очолмаяпти деган тарздаги лавҳа мутлақо янги тас- вир намунасиدير. Адабиётимизда бунга ўхшаш мисолларни минглаб келтириш мумкин.

Шеърӣй санъатлар, аввало, мантиқӣй заминга эга бўлиши, яъни қўлланаётган **санъат ҳаёт мантиқиға мос келиши, унга зид бормаслиги** шарт. Масалан, шеърда қўлланган ташбиҳ тасвирла- наётган икки нарса — мушаббиҳ ва мушаббиҳун биҳ, яъни ўхша- тилувчи ва ўхшатилаган икки нарса ўртасидаги мантиқӣй муноса- бат заминиға қурилиши зарур. Жумладан, Хоразмӣй, маҳбубани

Қадинг сарву санобардек, белинг — қил,
Вафо қилғон кишиларға вафо қил

деб тасвирлар экан, қаднинг сарву санобарга қиёсланиши мантиқан асосланган, яъни ёр қаддининг тўғрилиги билан сарв ва санобар дарахтларининг тиклиги ўртасидаги ўхшашлик ҳаёт ҳақиқатига тўғри келади. Шоир маҳбуба қоматини маж- нунтолға ўхшатса, ана шу ҳақиқат бузилган бўларди, зеро тиклик жиҳатидан тасвирланаётган икки нарса ўртасидаги му- вофиқлик сақланмаган бўлурди. Ижодкор севимли маъшуқа белини нозиклик жиҳатидан қилга қиёслаганда ҳам ҳаёт ҳақи-

қатига зид бормаиди. Чунки ушбу муболағали тасвирда ҳам **бел** ва **қил** тушунчалари ўртасидаги мантиқий мувофиқликка риоя қилинган.

Адабиётшунослигимиз тарихига мурожаат қилсак, ҳамма асрларда шеърий санъатларни қўллаш борасидаги ушбу меъёр шеър ва илм аҳлининг диққат марказида бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Жумладан, Алишер Навоий қаламига мансуб «Мажолисун нафоис» асарида Ҳусайн Бойқаронинг ушбу соҳадаги салоҳияти ҳақида сўз юритилар экан, бир воқеа ҳикоя қилинади. Унда айтилишича, баҳор кунларидан бирида Мавлоно Лутфий билан Алишер Навоий учрашиб қолишади. Лутфий ёғаетган ёмғирга ишора қилиб, Амир Хисрав ўз газалларидан бирида шу хусусда нафис бир лавҳа чизганини эслатади: маҳбуба баҳор айёми бир томон борар экан, ёмғир туфайли ерга йиқилай дебдию, нозиклигидан ёмғир риштасини ушлаб туриб олибди. Навоий тасвирдан ҳайратга тушиб, сарой аҳлига ҳам сўзлаб берибди. Аммо ҳаммани дол қолдирган бу лавҳага Ҳусайн Бойқаро эътироз билдирибди. Навоий бунинг боисини сўраганида, ҳукмдор «ул эътироз будурким, ул ёғин қатраси юқоридин қуйи иниб келадур, муқаррардурким, риштага дағи ҳамул ҳолдур. Риштаиким, майли қуйи бўлғай, анинг мадади била йиқиладурғон ўзин асрамоғи маҳолдур» деб жавоб берибди. Демак, Хисрав Деҳлавий тасвирида қўлланган муболағада шеърий санъат билан ҳаёт ҳақиқати ўртасидаги мувофиқлик, мантиқий асос бузилган. Шундай экан, ҳар қайси ижодкор шеърий санъатлардан фойдаланишда ушбу қоидага изчил амал қилиши зарур ҳисобланган. Бинобарин, мумтоз шеърятдаги санъаткорлик муаммоларини ўрганаётган тадқиқотчи ҳамиша бу жиҳатга эътибор бериши лозим.

Шеърий санъатларга қўйиладиган талабларнинг яна бири уларда ифодаланган **тимсолларнинг ўқувчилар оммасига тушунарли бўлишидир**. Бу тимсолларни ўқувчи англаб етмаса, улар ўз моҳиятини йўқотиши муқаррар.

Масалан, ижодкор ўзи тасвирлаётган шахс, буюм, туйғу ва бошқаларни бирон нарсага қиёс қиладиган бўлса, ўша нарса ўқувчига таниш бўлиши, уни ўқиганда, кўз олдида ўзига таниш муайян бир тасвир, қиёфа гавдаланиши шарт. Алишер Навоийнинг

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғач қуёш

байтидаги санъатга диққат қилсак, унда маҳбуба рухсорини яширгандан сўнг ошиқ кўзидан ёшлар оқиши манзараси қуёш ботғач, юлдузларнинг пайдо бўлишига қиёс қилинган. Ушбу табиий манзара ўқувчига яхши таниш бўлгани учун ҳам тасвир ўз мақсадига эришган.

Талмеҳ санъати қўлланганда ҳам бу масалага алоҳида диққат қаратиш лозим бўлади. Чунки шоир ишора қиладиган афсона, тарихий воқеалар қаҳрамонлари, номлари кўрсатилаётган шахслар албатта кенг ўқувчи оммасига яхши таниш бўлиши зарур. Мунис Хоразмий

Бало кўҳсорининг фарҳоди менмен,
Жунун тасвирининг беҳзоди менмен

деб ёзар экан, байтда келтирилган Фарҳод ва Беҳзод исмлари ўқувчига яхши таниш бўлгани учун ҳам шоирнинг бадиий нияти рўёбга чиқади.

Шеърӣ санъатлар ўқувчиларнинг билим даражасига мувофиқ бўлиши зарур. Ўқувчи ўз халқининг тарихи, маданияти, урф-одатлари, оғзаки ва ёзма адабиёти билан қанчалик яхши таниш бўлса, шеърӣ санъатлар моҳиятини ҳам шунчалик осон англаб етади ва шоир айтмоқчи бўлган фикрлар маъзини чақа олади. Масалан, Алишер Навоӣ қаламига мансуб бир ғазалнинг куйидаги байтига назар ташлайлик:

Равзада кавсар қироғинда ҳаёл эттим Билол,
Юз аро лаб, лаб уза шабранг холингни кўруб.

Диққат қилсак, шоир маҳбуба юзини жаннат боғи — равзага, лабини жаннатдаги кавсар булоғига, холини эса Билолга қиёслаб, гўзал бир лавҳа яратганининг гувоҳи бўламиз. Равза, кавсар сўзлари маъноси кўпчиликка аён. Аммо нега шоир маҳбуба холини Билолга қиёслапти? Бунга қандай мантиқий асос бор? Яъни Билолнинг ўзи ким? Бу саволга жавоб топа олмаган ўқувчи шоирнинг ғоявий ниятини ҳам, бадиий санъат нафосатини ҳам тушуниб етмаслиги аниқ. Маълумки, ҳазрати Билол Муҳаммад расулуллоҳ саллоллоҳи алайҳи ва салламнинг энг содиқ саҳобаларидан бири бўлиб, ҳабашлардан эди. Ислоҳ дини йўлидаги фидокорона хизматлари туфайли у зотнинг жаннат висолига муяссар бўлишларини пайғамбаримиз бир неча бор таъкидлаган эдилар. Демак, ана шу ҳақиқатга асосланган шоир маҳбуба холини ҳазрати Билолга ўхшатган эди.

Ушбу маълумотга эга бўлган ўқувчигина Алишер Навоӣ қўллаган санъат моҳиятини англаб етиши ҳамда унинг бадиий салоҳиятидан ҳайратланиши мумкин.

Яна бир талаб **шеърӣ санъатларнинг нафосат қондасига ҳам мувофиқлиги**, ҳар қайси бадиий лавҳа, тимсолнинг ўқувчида гўзал ҳис-туйғулар, тасаввурлар уйғотиши зарурлигидир. Мумтоз шеърӣятимизнинг безавол обидаларини кўздан кечирар эканмиз, ижодкорлар қўллаган ҳар қайси шеърӣ санъат ҳаётӣ манзаралар воситасида ижобӣ хислатларни камол топтиришга ҳам хизмат қилганини кўрамиз. Айни вақтда ушбу санъатлар бадиий сўзнинг буюк қудратини ҳис этиш, тили-

мизнинг беқиёс бойлиги ва гўзаллигини теранроқ англаб, ватанпарварлик, элсеварлик туйгуларини тарбиялаш вазифасини ҳам бажарган.

Бир байтнинг ўзида бир неча хил шеърий санъатнинг қўлланиши ҳам шеърятимизда кўп учрайди. Масалан, Огаҳийнинг

Юзинг авжи сабоҳатда маҳи анварга ўхшойдир,
Сўзинг хони малоҳатда тузу шаккарга ўхшойдир

байтини кўздан кечирсак, аввало, унда **ташбиҳи мутлақ** санъати қўлланишини кўрамиз: маҳбуба юзи маҳи анвар — нурли ойга, сўзи эса туз билан шакарга ўхшатиш. **Авжи сабоҳат** ва **хони малоҳат** иборалари **истиора**, маъно жиҳатидан яқин хон, туз, шакар сўзлари **таносуб** санъатини юзага чиқарган. Байт мисрала-ридаги юзунг — сўзинг, сабоҳат — малоҳат, анвар — шакар сўзлари шоирнинг **зулқавофиъ** санъатига мурожаат қилгани, мисралардаги барча сўзларнинг ўлчов жиҳатидан тенглиги эса **мувозана** санъатини ҳосил қилгани ҳам кўзга ташланиб туради. Бундай мисолларни жуда кўп келтиришимиз мумкин.

Шеърий санъатларни моҳирона қўллаш, албатта, шоирнинг бадиий тафаккур салоҳияти, она тилининг чексиз гўзалликларидан фойдаланиш иқтидорига боғлиқдир.

Адабиётшунослигимизда шеърий санъатларни маънавий ва лафзий санъатларга ажратиш анъана бўлиб келган. Маънавий санъатлар асардаги ғояларни ёрқин ифодалаш, лирик ва эпик тимсолларни ҳаётийроқ гавдалантириш, уларнинг маънавий қиёфалари, ҳис-туйгуларини таъсирчанроқ акс эттиришга хизмат қилган бўлса, лафзий санъатлар асарнинг тил жиҳатдан жозибадорлигини, оҳангдорлигини таъминлашга ёрдам берган. Маънавий ва лафзий санъатлардан ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари, ўзига хос имконият қўлами мавжуд. Буни ҳар бир санъат моҳияти билан чуқурроқ танишганда яққол ҳис этиш мумкин.

МАЪНАВИЙ САНЪАТЛАР

МУБОЛАҒА

Муболаға араб тилида «катталаштириш», «кучайтириш» маъносини билдириб, адабий асарда тасвирланаётган бадий тимсол ҳолати ёки ҳаракатини бўрттириб, кучайтириб ифодалаш санъати демакдир. Бу хил тасвирда бадий тимсол хусусиятлари яққолроқ намоён бўлади, ўқувчи кўзи олдида ёрқинроқ гавдаланади. Алишер Навоийнинг

Меҳр эмас, оҳим ўтидин кўкка етмиш бир шарар,
Айб эмастур гар десам: «Дам урсам афлок ўртанур»

байтида ошиқнинг севгилиси ҳажрида чеккан изтироблари ғоятда кучайтириб тасвирланган: кўкдаги қуёш ошиқ ерда чеккан оҳ ўтининг бир учқуни эмиш. Бу хил бўрттирилган тасвир туфайли ошиқ қиёфаси, ички ҳолати, ички олами, қалбида мавж урган эҳтирослари таъсирчан, жозибали ифодаланган. Ўқувчи албатта бу хил тасвирнинг шартли эканини ҳис этади, унинг воситасида ёридан айрилган инсон кечинмаларининг энг юқори даражасини ақлан аглайди ҳамда ошиқ қалбининг изтироблари ҳақиқатдан ҳам ниҳоят даражада кучли эканига ишонч ҳосил қилади.

Муболаға ўқувчининг тасаввур оламига асосланади, тимсол ҳолати ёки ҳаракати белгиси ана шу тасаввур олами сиғдирганичалик бўрттирилиши мумкин. Ўқувчининг тасаввур доирасига сиғмаган муболаға ўз аҳамиятини йўқотади. Алишер Навоий қаламига мансуб:

Гул юзунг ҳажрида чиқса ўтлуг оҳим гоҳлар,
Кўкта гулнорий булутлардек кезар ул оҳлар

байтини ўқиган ўқувчи тасаввурида аввало кўкда аста сузиб бораётган оқ булутлар пайдо бўлади, сўнг улар гулнори — қизғиш булутларга айланади. Ўқувчи ушбу қизғиш булутларнинг ошиқ оҳлари эканига диққат қилади ва бу тасвирнинг шартли эканини англаб етади. Шоир қўллаган муболаға лирик тимсол кечинмаларининг кучайтирилган ифодаси эканига ишонч ҳосил қилади. Тасвирнинг янгилиги, гўзаллиги унинг дилига завқ бағишлайди, ўқувчи беихтиёр буюк шоирнинг бадий кашфиёти олдида лол қолади, ҳайратланади, маҳоратига таҳсин айтади.

Огаҳийнинг

Оҳимдан учуб ҳавога тоғлар
Ер юзи саросар ўлди ҳомун

байтидаги муболаға ўқувчининг тасаввур доирасига сифиши шубҳалироқ, чунки ҳеч қайси инсон тоғларнинг ҳавога учишини кўз олдида келтиролмайди. Бинобарин, бу хил тасвирнинг таъсир кучи ҳам заиф бўлади.

Муболаға таблиғ, иғроқ, гулув деб аталган уч турга бўлинади.

Таблиғ ақлан ишониш мумкин бўлган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлган муболағадир. Алишер Навоийнинг «Келмади» радиёфи ғазалидаги

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади

байтининг иккинчи мисрасида шу хилдаги муболаға қўлланган. Зеро, висол ваъдасини берган гўзалнинг келмагани оқибатида ошиқнинг кечаси билан ухламай чиқиши оддий ҳаётий воқеа бўлмай, муболағали тасвирдир, чунки шундай ҳолларда ҳамма ошиқлар ҳам ухламай чиқадилар дейиш хато бўлурди. Лекин бу муболағали тасвирни, яъни ошиқнинг туни билан ухламай чиқишини ақлан тасаввур ҳам қилиш мумкин, бундай ҳодисалар оз бўлса-да, ҳаётда юз бериб туради. Ҳаёт воқелигини шу тарзда бироз бўрттириб тасвирлаш муболағанинг таблиғ деб аталмиш биринчи даражаси ҳисобланади.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ўпуб ул бодполарнинг аёгин,
Тушуб йўлга тутуб икки қулогин

байтида Шириннинг ўзи қурган ариққа сув очилишини кўрмоқ учун келишидан хабар топган Фарҳод ҳолати тасвирланган. Шоир ёзишича, Фарҳод ўз севгилисига оти туёқлари овозини эшитиш учун йўлга қулоқ тутди. Бу ҳолатда муболағали тасвирни кўриш қийин эмас. Аммо бу хил бўрттириш ҳам ҳаёт ҳақиқатига зид бормайди. Бировни орзиқиб кутган кишининг йўлга қулоқ тутиши ҳаётий воқелик. Шу туфайли бу тасвирни ҳам таблиғга нисбат бериш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг қароқчилар билан жанги манзаралари тасвирланган лавҳаларда ҳам муболағанинг шу туридан фойдаланилган. Зеро, Фарҳоднинг хатти-ҳаракати кучайтириброқ тасвирланганига қарамай (чунки унинг жасоратига ҳар қандай йигит ҳам журъат қилавермайди), унинг мардлиги бизни ишонтиради, ёй ўқи билан қароқчиларнинг кемаларини ёндириб юборишига ақлимиз ҳам бовар қилади, бу иш ҳақиқатан ҳам инсон қўлидан келади.

Муболағанинг иккинчи даражаси **иғроқ** деб аталади. Иғроқ белги ёки ҳаракатни ақлан ишониш мумкин бўлса ҳам, ҳаётда юз бериши мумкин бўлмаган тарзда кучайтириб тасвирлаш демакдир. «Фарҳод ва Ширин» достонида Шириннинг оти оёқлари чирмашиб ййқилай деганда, Фарҳод бориб отни кўтариб олиши воқеаси тасвирланади. Шоир ёзишича:

Чу ошиқ онглади қилғоч тааммул,
 Ки елдин тушқудекдур ер уза гул.
 Ер ўпмакликка мажнундек ҳам ўлди,
 Куёш остида гардундек ҳам ўлди.
 Кўтарди орқасига бодпони,
 Нечукким бодпо ул дилрабони.
 ...Чу икки-уч йигоч гом урди шайдо,
 Бўлуб олинда қасру ҳавз пайдо,
 Қадамни қўйди қаср айвони сори,
 Саломат раҳши бирла шахсувори.

Фарҳоднинг 1,5—2 км йўлни от ва Ширинни кўтарган ҳолда босиб ўтишини ақлан қабул қилиш мумкин бўлса ҳам, бундай воқеанинг ҳаётда юз бериши мумкин эмаслиги кўзга ташланиб турибди. Бинобарин, Навоий бу ўринда муболағанинг ифрок деб аталган иккинчи даражасига мурожаат қилган экан.

Муболағанинг учинчи даражаси **ғулув** деб аталади. Ақл ҳам бовар қилмайдиган, ҳаётда ҳам юз бериши мумкин бўлмайдиган тарзда тасвирлаш шундай санъат саналади.

Шоир муайян белги, ҳолат ёки ҳаракатларни шу хил тасвирлар экан, уларга ишонтириш мақсадини кўзламайди, албатта. Аммо бу хил бадиий манзаралар тасвирланаётган белги, ҳолат ёки ҳаракатнинг энг юқори даражаси ҳақида тасаввур ҳосил қила олади, тасвирнинг ноёблиги эса ўқувчига эстетик завқ бағишлайди. Шунинг учун шоирлар бу хил муболағадан кенг фойдаланганлар.

Алишер Навоийнинг

Ҳар қизил гулким, юзунг шавқиди олиб исладим,
 Еткач оҳим шуъласи они сариг гул айладим

байтига диққат этсак, унда ғулув қўлланганига ишонч ҳосил қиламиз. Зеро, шоир тасвирича, ошиқ ўз севгилисининг қизил юзини соғиниб қизил гулни олиб ҳидлар экан, оҳи шуъласидан у сариг гулга айланибди. Тасвирланаётган ушбу ҳодисани ақлан ҳам қабул қилолмаймиз, яъни қизил гулнинг инсон оҳи билан сариг гулга айланишига ақлимиз бовар қилмайди ҳам, бу хил ҳодиса ҳаётда юз бериши мумкин ҳам эмас. Аммо лирик қаҳрамон ҳолатини шу тарзда бўрттириб тасвирлаган шоир ўқувчини ошиқ кечинмаларининг нақадар кучли эканига ишонтира олади, ҳаётий бўлмаган ҳодиса ҳам унинг тасаввурида ҳақиқатга айлангандек бўлади.

Навоий қаламига мансуб бўлган:

Ишқинг ўтин гар Навоий десақим айлай рақам,
 Сўзидин куяр қалам, қурир қаро, эрур давот

байтини кўздан кечирсак, ушбу мисралар ҳам ғулув асосига қурилганини кўрамиз. Зеро, сўздан қаламнинг куйиб, сиёҳ қу-

риб, сиёҳдоннинг эришига ақлимиз ҳам бовар қилмайди, бундай ҳолатлар ҳаётда ҳам юз бермайди. Лекин ўқувчи бундай ҳолатларни фаразан тасаввур эта олади, шу тufайли бу хил тасвирдан таъсирланади, роҳатланади.

Муболаға белгини кичрайтириб кўрсатишни ҳам назарда тутади. Чунончи, Навоийнинг

Бўлубтур заъфим ул янглигки, боссам мўрни ўлмас,
Вале ул жисмим узра чиқса, дардин чиқар жоним

байтида шу хил муболаға қўлланган.

Мисоллар:

Юзинг нури қуёшнинг нурин ўртар,
Сақоқинг шуъласи оламини ўртар.

(Хоразмий)

Жаҳонни ўртади ишқинг балоси,
Қамуғ олам қароқинг мубталоси

(Хўжандий)

Лабинг шавқинда ҳар хатким битирмен,
Ўқурда қон томар мактублардин.

(Атоий)

Кўзларим ёшиндин андоқ мавжи туфон қўптиким,
Мунфаил бўлди Фироту Дажлаю Уммонун Нил.

(Ғадоий)

Жоним кўрган жафонинг мингда бирин
Бўлур гар кўрса сандон пора-пора.

(Саккокий)

Меҳрингдин, аё, ою фалакка етар оҳим,
Қилмас, нетайин, қўнглунга бир зарра сироят.

(Лутфий)

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқорур,
Ки гар табиб илигим тутса, бармоги қабарур.

(Навоий)

Ўртанур эл фурқатингдин навҳа бунёд айласам,
Кўзғолур олам ўқурмак бирла фарёд айласам.

(Навоий)

Не ўтдуруп буки, етмас экач эриб оқти,
Урарга кўксума ердин не тошким олдим.

(Навоий)

Ул пари ҳажринда мен девона чексам ўтлуғ оҳ,
Эй малак, гар бўлмасанг воқиф, қанотинг чурканур.

(Навоий)

Кўзумдин ёшуниб, эй баҳри алтоф,
Кўзумнинг ёшини дарё қилибсан.

(Бобур)

Ўйла тўфон хез бўлди ашқу оҳимдин бори,
Ер юзин гарқ айлаб эмди мавж урар гардунда сув.

(Оғаҳий)

Муболаға айниқса ҳажвий асарларда кенг қўлланилади. Ҳажвчи унинг воситасида ҳажвий тимсолнинг ташқи кўриниши, маънавий қиёфаси, хатти-ҳаракати, нутқини бўрттириб тасвирлар экан, асар таъсирчанлигини ниҳоятда кучайтириш, ўқувчида қаҳқаҳали кулги қўзғатиш имконига эга бўлади. Муболаганинг ҳажвий тимсол қиёфасига номувофиқлиги, номутаносиблиги кулги яратувчи асос бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Махмурнинг «Авсофи қози Муҳаммад Ражаб Авж» ҳажвиясидаги қозининг қиёфасини тасвирловчи

Чиқиб ар-ари қадди чандон узун,
Бўлур сақфи гардунга қилсанг сутун.
Бузиб барча дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилур калласи

каби байтларда қўлланган муболаға лирик асарлардагига қараганда бошқачароқ гоёвий-бадий мақсадни кўзлаши, муболаганинг кулгили йўналиши билан фарқланади. Бу ҳолатда ҳам муболаганинг шартлилик хусусияти сақланса-да, у салбий тамойил туфайли ҳажв даражасини орттиришга хизмат қилади.

Ҳазил (юмор) жанрига мансуб асарлардаги муболаға ҳам кулги уйғотиш мақсадини кўзлайди. Махмурнинг «Авсофи Каримкул меҳтар» ҳазилида қирчанги от тасвирига бағишланган

Сув ҳам ичса томоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса ёлиға йиқилур

байтидаги белгини кичрайтиришга қаратилган муболаға шулар жумласидандир. Муқимийнинг «Танобчилар» ва «Тўй» ҳажвияларидаги

Бир-бирисига солишурлар ўрун,
Эртаю кеч ўпишиб оғиз-бурун.

...Сузди ош бир ликавда уч кишидин,
Кетти ошни кўриб ҳама ҳушидин

байтларидаги каби муболағалар ҳам ҳажвий тимсолнинг кулгили қиёфасини тасвирлаш мақсадига хизмат қилади.

Замонавий ҳажвиётда ҳам муболағадан кенг фойдаланиб келинмоқда. Эркин Воҳидовнинг «Бошиндадир» ҳажвий шеърида олифта йигитча тасвирига бағишланган

Най мисол шим кийган ул
Сандиқдайин туфли билан,
Ҳурпайиб турган саватдек
Соч анинг бошиндадир

байтларидаги муболағали тасвир шулар жумласидандир.

Муболаға замонавий латифалар, лофлар, ҳажвий саҳна асарларида ҳам кенг қўлланиб келинмоқда.

ТАШБИҲ

Ташбиҳ — Шарқ адабиётида кенг тарқалган санъатлардан бири бўлиб, «ўхшатиш» маъносини ифодалайди. Икки нарса ёки тушунчани улар ўртасидаги ҳақиқий (реал) ёки мажозий муносабатларга кўра ўхшатиш санъатидир. Ташбиҳ санъати тасвирланаётган шахс, буюм ёки тушунчани ўқувчи кўз ўнгига аниқроқ, жозибалироқ гавдалантиришга хизмат қилиб, асар тимсоллари маънавий қиёфасини ёрқинроқ очиш, бинобарин, шоир ғоясини ўқувчи онгига тўлароқ етказишга имкон беради.

Шарқ адабиётшунослигида ташбиҳлар ҳақиқий (реал) ва мажозий ташбиҳларга бўлинган. Аниқ, ҳаётий буюмлар, ўхшатиш учун танланган бўлса, **ҳақиқий ташбиҳ**, ноаниқ, мавҳумий тушунчалар танланган бўлса **мажозий ташбиҳ** ҳисобланган.

Масалан, Фурқатнинг

Лабинг гунча, юзинг икки қизил гул,
Қадинг сарву, сочинг гўёки сунбул

байтида маъшуқанинг аъзолари аниқ нарсаларга: лаби гунчага, юзи қизил гулга, қади сарвга, сочи эса сунбулга ўхшатилади. Бинобарин, бу ўринда ҳақиқий ташбиҳ қўлланилган.

Ташбиҳ санъати қуйидаги тўрт жузв асосида қўлланилади:

1. Мушаббих — нима ўхшатиш билан бўлса, ўша нарса ё тушунча.

2. Мушаббихун биҳ — нимага ўхшатиш билан бўлса, ўша нарса ёки тушунча.

3. Важҳи шабиҳ — мушаббих билан мушаббихун биҳ орасидаги муносабат.

4. Воситаи ташбиҳ — ўхшатиш белгиси.

Масалан: «Севгилим гўзалликда Ширин кабидир» деб тасвирланса, «севгилим» сўзи мушаббих, «Ширин» — мушаббихун бих, «гўзалликда» — важҳи шабих, «кабидир» — воситаи ташбихдир.

Ҳамма жузви мавжуд бўлган ўхшатиш **«ташбихи муфассал»** деб аталади.

Шеърятда важҳи ташбих жузви қўлланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, Муқимийнинг

Кўзларинг чўлпона ўхшар, қоралиғда сочларинг
Оразинг ойдин мунаввар, осмондир қошларинг

байтидаги «кўзларинг чўлпона ўхшар» деган тасвирда «кўзларинг» — мушаббих, «чўлпона» — мушаббихун бих, «ўхшар» сўзи эса воситаи ташбих бўлиб, важҳи ташбих тушириб қолдирилган. Бу хил ўхшатиш **«ташбихи мужмал»** саналади.

Шеърятда кўпинча важҳи шабих ва воситаи ташбихнинг ҳар иккиси тушириб қолдирилади. Бу ҳолда фақат мушаббих ва мушаббихун бихдан ташкил топган ўхшатиш **«ташбихи муяққад»** деб аталади.

Ташбихи муяққад ташбихи муфассалга қараганда ўхшатиш белгисининг кучлилиги билан ажралиб туради. Масалан,

Гул юзинг ҳажринда ўздин кетгай эрдим дам-бадам,
Гар бу сориг юз уза кўз урмаса ҳар дам гулоб

мисраларида Лутфий «гўзалликда гулга ўхшаш юзинг» жумласи ўрнига «гул юзинг» тарзидаги қисқа, аниқ ташбихни қўллар экан, у муфассал ҳолдаги ўхшатишга қараганда маъшуқа латофатини ёрқинроқ гавдалантиради.

Алишер Навоийнинг

Эй насими субҳ, аҳволим дилоромимга айт,
Зулфи сунбул, юзи гул, сарви гуландомимга айт,

Атойининг

Эй менглари мушку, энги лола, **кўзи оҳу**,
Зулфинг гамида тутти кўнгулни қора қайғу,

Фурқатнинг

Орази гул, зулфи сунбул, кўйлаги барги суман,
Хилъати раъно, бўйи зебо гулистоним менинг.

Муқимийнинг

Муддате бу боғ аро бир-бир юриб солдим назар,
Бир юзи гул, зулфи сунбул, хатти райҳонсан ўзинг

каби мисраларида ҳам ана шу хилдаги ташбих қўлланган.

Мазкур санъат қўлланилар экан, мушаббих ва мушаббихун биҳ жузвлари бирдан ортиқ келиши мумкин, албатта.

Муқимийнинг

Лаъли лабинг қанду асал, қилди таманноси касал,
Ком олмаганда филмасал, мен мубтало қайга борай

мисраларида маъшуқа лаби (мушаббих) бир вақтнинг ўзида лаълга, қандга ва асал (мушаббихун биҳлар)га ўхшатишган. Бу каби ҳолларда, яъни мушаббих битта бўлиб, мушаббихун биҳ бирдан ортиқ бўлса, бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи жамъ**» деб аталади.

Баъзан мушаббихун биҳ битта бўлган ҳолда мушаббих бирдан зиёд келтирилиши мумкин. Масалан, Фурқатнинг

Лаб—гул, ораз—гул, бадан—гул, жабҳа—гул, бир наҳлдин
Эй вужудинг гулшанида бор бу миқдор гул

байтида ана шу ҳолни кўрамиз. Яъни маъшуканинг лаби ҳам, юзи ҳам, бадани ҳам, жабҳаси ҳам (мушаббихлар) битта нарсга — гул (мушаббихун биҳ)га ўхшатишган. Бу хил ўхшатиш «**ташбиҳи тасвия**» номи билан юритилади.

Шарқ шеъриятида мушаббих ва мушаббихун биҳнинг ҳар иккиси бирдан ортиқ қўлланган ҳоллар ҳам кўп учрайди.

Баъзан мушаббих ва мушаббихун биҳлар жуфт-жуфт бўлиб келиши ҳам мумкин. Жумладан, Бобурнинг

Энги менги ою, доғи, юзи, сўзи — гулу мул,
Қади равону тани жону эрни маржондур

байтининг биринчи мисрасида мушаббихлар — «энги, менги» ва «юзи, сўзи» сўзлари ҳамда уларнинг мушаббихун биҳлари — «ою доғи», «гулу мул» сўзлари жуфт-жуфт бўлиб келган.

Бу хил ташбиҳлар ҳам икки турлидир. Баъзан шеър мисраларида мушаббих ва мушаббихун биҳлар кетма-кет, яъни бир мушаббих ва мушаббихун биҳдан сўнг иккинчи, кейин учинчиси саналади. Бу хил ўхшатишлар «ташбиҳи мафруқ» («ажратилган ташбиҳ») дейилади. Масалан:

Пари рухсораларнинг кўркка бойи,
Юзунг наврўзу, қошинг байрам ойи
...Бўюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.
...Фалак ишқинг йўлида бесару пой,
Исирганг донаси Зухра, юзунг ой.

(Хоразмий)

Эй қомати сарву, кўзи наргис, энги лола
Зулфунг эрур ул лола уза мушк кулола.

(Саккокий)

Сочинг сунбул, қадинг сарви санувбар
Кўзунг наргис, янгогинг аргувондур.

(Атоий)

Юзу гулу, қади шамшод, кўзлари наргис,
Баҳори ёсуманимни тушимда кўрсам эди.

(Нодира)

Хатингдур сабзаи райҳон, лабингдур кавсар андоми,
Мижанг бўстон, юзинг гул, мисли гулзори чаман нозик

(Увайсий)

Хати бинафша, хади лола, зулфи райҳондур,
Баҳори ҳуснида юзи ажаб гулистондур.

(Бобур)

Биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаббихун
биҳлар саналса, бу хил ўхшатиш «ташбихи малфүф» дейилади.
Увайсийнинг

Юзи зулфу қади раъносини кўрганда дермишман
Ҳам ул гулдур, ҳам ул сунбул, ҳам ул нахли шамшоди.

байтининг биринчи мисрасидаги «юз», «зулф», «қад» сўзлари му-
шаббих бўлиб, кейинги мисрада ана шу аъзолар ўхшатиш нар-
салар «гул», «сунбул», «нахли шамшод» тилга олинапти.

Оғаҳийнинг

Олида ҳам сарву гул, ҳам гунча бўлмишдур ҳижил,
Ул паридин ўзгага бўҳтон қаду рухсору лаб

байтидаги биринчи мисрада мушаббихун биҳлар (сарв, гул, гун-
ча), иккинчисида эса мушаббихлар (қад, рухсор, лаб) саналган.

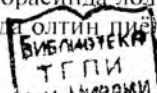
Саккокий қаламига мансуб бўлган

Бўю юзу лаъл эрну хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул настарану ёсуман ичра

байтидаги биринчи мисрада мушаббихлар, иккинчисида мушаб-
бихун биҳлар келтирилган.

Алишер Навоийнинг

Андоқ кўринди сабза орасинда долалар
Ким сабз хатлар илгид олтин дидоналар

байтида ҳам шу хил ташбиҳ қўлланган. Диққат қилинса, биринчи мисрадаги «сабза», «лолалар» сўзлари мушаббиҳ бўлиб, «сабз хатлар илги», «олтин пиёлалар» сўзлари мушаббихун биҳ эканлигини аниқлаш қийин эмас.

Мазкур байтда шоир мушаббихун биҳлар тарзида танланган нарсаларни ўзаро муносабатга киритган ҳолда иккита айрим-айрим ўхшатиш ўрнига яхлит ва такрорланмас бадий манзара яратган.

Мумтоз адабиётимизда шоирларнинг бу хил ташбиҳга жуда кўп мурожаат этганини кўрамиз. Хусусан, Хоразмий, Лутфий, Алишер Навоий, Огаҳий, Фурқат, Комил Хоразмий каби йирик сўз усталарининг лирик ва эпик ижодида бу санъатга мурожаат қилиниб, кўплаб такрорланмас манзаралар яратилган. Масалан:

Қўнубдур **хол** ул **рухсор** узра,
Ки **занги бачаси гулзор** узра.

(Хоразмий)

Лаъли серобингиз узра бу зумуррад **сабзалар**
Тўтии гўё қўнубдур **қанду шаккар** устина.

(Амоий)

Вўсма узра зарварақлик **икки қошинг юз** уза,
Жилвагар бўлгон **ики товус** эрур **гулзор** аро.

(Навоий)

Ўтлуг **узoring** узра ул турфа **холи** жоду
Ўтка тушуб куюбдур оташпараст **ҳинду**.

(Навоий)

Қошлари остида гўё **икки фаттон кўзлари**
Икки ҳинду баччадурким ёндошиб ё тортадур.

(Фурқат)

Ташбиҳ санъатининг бир неча тури мавжуд бўлиб, улар ташбиҳи мутлақ, ташбиҳи киноя, ташбиҳи маршрут, ташбиҳи тасвия, ташбиҳи акс, ташбиҳи измор ва ташбиҳи тафзил номлари билан аталади.

ТАШБИҲИ МУТЛАҚ. «Аниқ ўхшатиш» маъносини ифодаловчи бу хил санъат **гўё, сингари, - дай, - дек** каби сўз ёки қўшимчалар (одоти ташбиҳ) қўлланган, шунингдек, шарт, киноя, тасвия, акс, измор ва тафзилдан холи бўлган ташбиҳни англатади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Бўюнг сарви санубартек, белинг — қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил

байтида маҳбуба бўйи сарв билан санобарга ўхшатишганлиги **-тек**

қўшимчасидан аниқ кўриниб турибди. Айни вақтда унинг бели қилга ташбиҳ қилингани ҳам очиқ-ойдин кўзга ташланади. Лутфийнинг

Зиҳи сарв устида юзунг қамардек,
Қани бир шохи гул сен сиймбардек

байтида маъшуқа юзи қамарга - дек қўшимчаси воситасида аниқ ўхшатиш. Фурқат қаламига мансуб

Оразинг эрур жаннат, чашм ҳуру гулмонинг,
Қоматинг эрур туби, хатт — сабз райҳонинг

байтидаги ўхшатишлар ҳам шу тарздаги мутлақ ташбиҳдир.

ТАШБИҲИ КИНОЯ. Шеърый ижодда ташбиҳ қўлланилар экан, кўпинча ўхшатилаётган нарса (мушаббих) номи тушириб қолдирилади-да, ўхшатиш нарса (мушаббихун биҳ) номигина сақланади. Аммо мушаббихни, яъни нима ўхшатилаётганини осонгина аниқлаш мумкин. Масалан, Лутфий ўзининг

Ул лаъли лабинг бирла тишинг турфа тушибдур,
Ким кўргали бор шакли сурайё шафақ ичра

мисраларида ёр лабини лаълга ўхшатади ва бу хил ташбиҳ «лаъли лабинг» бирикмасида яққол кўриниб туради: унда мушаббих ҳам, мушаббихун биҳ ҳам мавжуд. Энди Лутфийнинг мана бу байтига диққат қилайлик:

Лаълига боқсам билурким, кўнглум ул ён тортадур,
Ноз ила ўлтургали айтур «Сени қон тортадур».

Биринчи мисрадаги «лаълига» сўзи аслида «ёқутига» деб тушунилади. Аммо ўқувчи бу сўзда «лаъл лабига» маъносини анг-лайди. «Лаб» сўзининг тушириб қолдирилиши байт маъносига халал бермаган, аксинча, уни янада кучайтирган.

Бу санъат мумтоз шеърятимизда ҳам, замонавий адабиёти-мизда ҳам кенг қўлланилади.

ТАШБИҲИ МАШРУТ (шартли ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда бир нарсанинг иккинчи бир нарсага ўхшаши маълум шартга боғлиқ қилиб қўйилади. Алишер Навоийнинг қуйидаги байтлари шу санъатга асосланиб ёзилган:

Қадинга сарв раъно ўхшагай, лек ул замонким сарв
Хиромон бўлгаю, гул бергай, ул гулдин самар бўлгай.
Юзунг даврига ой даврини ташбиҳ этгамен, вақте
Ки анда хол ила хат фитнаи даври қамар бўлгай.
Кўзингга ўхшагай наргис, агар қиймоч ўлуб оқи,
Мудаввар асфари ичра қаролигдин асар бўлгай.
Хатингга қадр шоми ўхшагай бу шарт бирланким,

Тажалли нуридин ул шом оросинда саҳар бўлғай.
Чу минсанг ашхабинг ул дам қуёш бўлғай санга монанд,
Ки берса кўк юзин жавлон жаҳон зеру забар бўлғай.
Манга ишқингда Мажнун бирла Фарҳод ўхшагай ул чоғ,
Ки бу бўлғай жаҳон расвоси, ул мундин батар бўлғай.

Огаҳий қаламига мансуб бўлган:

Кўнгил бир баҳри заххор, ондадур покиза гавҳар сўз,
Вале шарт улки, маъни шоҳидига бўлса зевар сўз,

шунингдек,

Эмас чарх офтоби, ул қуёшга ўхшамоқ мумкин,
Магар бўлса онго сарву сиҳи қад, обиҳайвон лаб

байтларида ҳам ташбиҳи маршрут қўлланган. Зеро, биринчи байтда сўз гавҳарга ўхшаши учун унинг «маъни шоҳидига зевар бўлиши», яъни чуқур мазмунга эга бўлиши шарт қилиб қўйиляпти, ана шундай талабга жавоб берсагина, сўз гавҳарга ўхшайди. Иккинчи байтда эса офтобнинг тўғри ўсган сарвдек қадди, ҳаёт сувидек лаби бўлса қуёшимга, яъни севгили ёримга ўхшаши мумкин, деган фикр ифодаланган.

ТАШБИҲИ ТАСВИЯ (тенглаштирилган ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоир ўзидаги бирон нарсани тасвирланаётган шахсдаги бирон нарсага ўхшатади-да, сўнг ундаги бирон нарса билан ўзидаги нарсани қиёслайди. Масалан, Навоийнинг

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъ даҳрда йўқ эҳтимоле тун била тонг.
...Тонгим ёругу тунум тийрадурки, чирмашадур,
Кўнгул аро юзу зулфунг хаёли тун била тонг.
...Тунунг хужаста, тонгинг қутлуғ ўлсун, эй маҳваш,
Ки икки банда санга бўлди холи тун била тонг

байтларининг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ана шу тури ишлатилган. Шоир ушбу мисрада ўз фироқини ҳам, ёр висолини ҳам тун билан тонгга ўхшатади.

Бобурнинг

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен

мисраларини ҳам ана шу ташбиҳга нисбат бериш мумкин.

ТАШБИҲИ ИЗМОР (яширин ўхшатиш). Бу хил ташбиҳда шоирнинг диққати бошқа нарсага қаратилгандек туйилади, аммо унинг асл мақсади ўхшатиш бўлади. Масалан:

Юзинда хаймудур ё манглайидин қатра, ваҳ, кўргил,
Ки гулдинми оқар шабнам, қуёшдинму оқар ахтар?

(Навоий)

ТАШБИҲИ ТАФСИЛ. Бу хил ташбиҳни қўллар экан, шоир аввал бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатадию, кейин ўз ўхшатишидан воз кечгандек, ундан қайтгандек бўлади. Бу воз кечиш жиддий бўлмай, аксинча тасвирланаётган белгини янада кучайтириш мақсадини кўзлайди. Масалан:

Саросар гүйе ул най гуҳардир,
Ғалат қилдим, лаболаб найшакардир.

(Навоий)

Зийнат аро равзаи ризвондур ул,
Равзани қўй, мулки Хуросондир ул.

(Навоий)

Тешуклар бурнида ваҳшат танури,
Танури йўқки, нафт ўтига мўри.

(Навоий)

Муз айлаб ер юзин ойина ойин
Ғалат қилдим, дегил оинаи Чин.

(Навоий)

Жамолингга қуёш ўхшар, ва лекин онча ҳам кўп йўқ,
Анга бўлгонча ой монанд ул бўлғай санга монанд.

(Навоий)

ТАШБИҲИ АКС (тескари ўхшатиш). Бу хил ташбиҳ қўлланганда шоир бир нарсани иккинчи бир нарсага ўхшатиш билан чекланмай, иккинчи нарсани яна биринчига қиёслайди, яъни аввал мушаббихни мушаббихун биҳга, сўнг аксинча, мушаббихун биҳни мушаббихга ўхшатади. Масалан, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидан олинган мана бу байтни кўздан кечирайлик:

Дўзах ўлуб гулшани жаннат сиришт,
Дўзах онинг қошида боғи беҳишт.

Шоир биринчи мисрада дўзахни жаннат гулшанига ўхшатган бўлса, иккинчи мисрада аксинча жаннат боғини дўзахга қиёслайди.

Бобурнинг

Сочинг белингчау белинг доғи сочинг киби ёринг
Латофат ичра йўқ фарқи бу иккининг сари мўйи

байтида ҳам аввалига гўзал маҳбуба сочи унинг белига қиёсланса, кейин бели сочига ўхшатиш. Яъни аввал мушаббих ва мушаббихун биҳ келтирилган бўлса, кейин уларнинг ўрни алмаштирилган.

Мисоллар:

Сочинг сунбул, юзинг сарви санувбар,
Кўзинг наргис, яногинг арғувондир.

(Атоий)

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур?

(Атоий)

Олди кўнглум бир юзи гул, қомати сарви равон,
Сочи ялдо, кўзи чўлпон, ғамзаси соҳиб қирон.

(Ғадоий)

Эй юзи қамар, кўзи қирон, қоши ҳилолим,
Келгинки, фироқинг тунидин тутти малолим.

(Ғадоий)

Юзунгни кўрса Саккокий кўзи ёшин тия билмас,
Бале, гул мавсуми бўлса тенгизлардин оқар сайле.

(Саккокий)

Ким кўруб наргис бикин кўз бирла гулдек юзини
Елга бериб ақлу фаҳмин масту ҳайрон қолмади.

(Саккокий)

Қошинг, ирнинг, юзунг, эй рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур.

(Лутфий)

Малак ё ҳур, билмон ё парисен,
Бу рафтор ила ё кабки дарисен.

(Лутфий)

Сени жамъики гулрухсор дерлар,
Мени ҳам андалиби зор дерлар.

(Лутфий)

Субҳи давлат юзунг, эй тавсани гардун сенга ашҳаб,
Бошинг устидаги дур ўйлаки тонг бошида кавкаб.

(Навоий)

Лоладек юзунг ҳаёлидин тўла қондур кўзум,
Балки лола жомидек қон ичра пинҳондур кўзум.

(Навоий)

Эй юзи насрин, қомати шамшод,
Неча қилурсен, жонима белод.

(Бобур)

Сен гул киби то ғамзадасен ҳуснунга мағрур,
Булбул киби мен ғамзадамен ҳуснунга ҳайрон.

(Бобур)

Қади шоҳи гулдек нигорим қани?
Лаби ғунчадек гул узорим қани?

(Бобур)

Ул қуёш меҳрини бир зарра манга кўргузмас,
Кавқаби ашк тўкуб бўлсам агар гардунча.

(Бобур)

Қуёшдек юзунгу дурдек тишингнинг ҳажрида, эй ой,
Қўзумнинг ёшидур юз қатрау ҳар қатра дурдона.

(Бобур)

Эй юзунг буржи сабоҳат ахтари,
Ҳар сўзунг дуржи фасоҳат гавҳари.

(Огаҳий)

Олди кўнглумни менинг биргина дилбаргинаи,
Тиши гуҳаргинаи, лаблари шаккаргинаи.

(Огаҳий)

Оразинг эрур жаннат, чашм ҳуру ғўлмонинг
Қоматинг эрур тўби, хатт-сабз райҳонинг.

(Фурқат)

Орази гул, зулфи сунбул, қўйлаги барги суман,
Хилъати раъно, бўйи зебо ғўлистоним менинг.

(Фурқат)

Лабинг ғунча, юзинг икки қизил гул,
Қадинг сарву сочинг ғўёки сунбул.

(Фурқат)

Қошлари остида ғўё икки фаттон кўзлари
Икки ҳинду баччадурким, ёндашиб ё тортадур.

(Фурқат)

ТАМСИЛ

Тамсил «мисол келтириш» маъносини билдириб, шеър байтининг биринчи мисрасида ифодаланган фикрга далил сифатида иккинчи мисрада ҳаётӣй бир ҳодисани мисол қилиб келтиришга асосланган санъатдир. Биринчи мисрадаги фикр билан келтирилган мисол ўртасидаги муносабат — мантиқий алоқа кўпинча қиёсий йўналишда бўлиб, ижодкор диққати ҳам бадиий тафаккур билан ҳаётӣй воқелик орасидаги ўхшашликка қаратилган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, биринчи мисрада баён қилинган фикр ҳаётӣй ҳодисага ўхшатилади, шоир ифодалаётган тимсоллар ҳаётӣй мисолдаги нарса ёки тушунчаларга ғоятда мос бўлиб тушади. Жумладан, Навоийнинг машҳур

Оразин ёпқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлгач қуёш

байтида қўлланган тамсил санъати юлдузлар пайдо бўлганидан сўнг қуёш кўринмай қолиши ҳодисаси билан биринчи мисрада ифодаланган тимсолий ифода: маҳбуба юзини бекитгач, ошиқ кўзидан ёш сочилиши ҳодисаси ўртасидаги ўхшашликка асосланган. Ёр орази билан қуёш, ошиқ кўз ёши билан юлдуз қиёсланиб, биринчи мисрадаги фикрнинг ёрқин бадиий тасвирига эришилган.

Тамсил асосан биринчи мисрадаги ифодани ўхшатиш ёки далиллаш мақсадини кўзлайди. Юқоридаги байтда шоир диққати ўхшатишга қаратилгани аниқ кўриниб турибди.

Лутфийнинг

Эй кўнгул, жонни ҳаёли олида қил пешкаш,
Ҳар нима бўлса азиз, элтур киши меҳмон сори

байтида эса иккинчи мисрада келтирилган ҳаётӣй ҳодиса — мезбоннинг ўзи учун энг азиз бўлган нарсани меҳмон олдига қўйиши биринчи мисрадаги фикр қиёси эмас, балки далили, тасдиқига хизмат қилади. Байтдаги «Ҳар нима азиз бўлса, киши меҳмонига тутади, шунинг учун, эй кўнгул, сен ҳам жонингни, яъни энг азиз нарсангни ёр ҳаёлига пешкаш қил», — деган мазмун ҳам тамсил моҳиятини кўрсатиб турибди.

Шуни таъкидлаш зарурки, ушбу байтда ҳам ҳар икки мисрадаги фикрлар, ифодалар ўртасида ўхшашлик мавжуд. Лекин шоир диққати ўхшашлиқни таъкидлашга эмас, далил келтиришга, биринчи мисрадаги фикрни асослашга қаратилган.

Тамсил санъати қўлланганда, биринчи мисрадаги тимсолий ифода мазмуни билан иккинчи мисрадан ўрин олган ҳаётӣй ҳодиса баёни орасида мантиқий мувофиқлик бўлиши шарт. Масалан, Навоийнинг

Совуг оҳеким чекармен, гарм ўлур оқмоққа ашқ,
Чашмаларда сув бўлур иссиғ, ҳаво бўлгоч совуқ

байтига диққат қилсак, ана шундай мувофиқликни кузатишимиз мумкин. Ошиқнинг совуқ охи совуқ ҳавога, унинг кўзидан оқаётган иссиқ кўз ёши ҳаво совуқ бўлганда, чашмалардан илиқ сув оқишига қийслаб далилланган. Қийсдаги бирон нуқтада ҳам мантикий номувофиқлик сезилмайди. Лутфийнинг

Юзунгни букун юзума қўй, эй тўлун ойим,
Нуқсонга қўяр юзни чу ой етса камола

байтида эса нозик бир нуқтада мантикий номувофиқлик кўзга ташланади. Шоир ошиқ тилидан ёрга мурожаат қилиб: «Бугун юзингни юзимга қўй, эй тўлин ойим (юзи тўлин ойдек севгим), ой ҳам камолга етса нуқсонга юз тутадик», — дейди. Ижодкор тасвирланаётган гўзални тўлин ойга ўхшатиб, биринчи фикр далили учун ҳаётий ҳодисани келтирган. Лекин тўлин ойнинг нуқсонга юз тутиши ижобий ҳодиса эмас, бинобарин ойнинг ҳаракатини маҳбубага муносиб кўриш, ёр юзини ўзининг нуқсонга қийсланган юзига қўйишини илтижо қилиш, яъни унинг ҳам нуқсонга юз тутишини тилаш муҳаббат одобига хилофдир.

Байтда қўлланган тамсил санъати мазмуни ва моҳиятини англаб етиш учун биринчи байтдаги образли ифода билан ҳаётий мисол ўртасидаги мантикий мувофиқлик даражасини тушуниб олиш муҳимдир. Маълумки, ушбу мувофиқлик асосини биринчи мисрадаги асосий образ билан унинг мисолдаги қийси ўртасидаги муносабат ташкил этади. Бу муносабатни аниқлаш эса ҳамма вақт ҳам осон бўлавермайди.

Навоийнинг

Шўхлиқтин баъзи олса жону баъзи берса жон,
Кўнгли истар не қилур ҳубеки, бўлса тифл шўх

байтида тамсил замини шўх маҳбубанинг шўх бола билан қийсланишидир. Буни байт мазмунидан аниқлаб олиш қийин эмас. Аммо Навоий қаламига мансуб бўлган

Кўнгулни қон ёшу гоҳи юзум бирла овутурмен,
Сориғ-қизил била андоқки халқ тифлин овутмиш

байтидаги муносабатни илғаб олиш осон эмас. Нега шоир кўз ёши билан болани қийслапти: ташқи қийфасидаги ўхшашлик асосидами? Албатта, йўқ, зеро кўз ёши билан ёш бола орасида қандай яқинлигу қийс бўлиши мумкин? Гап шундаки, Навоий шеърятимиздаги анъанавий ифодани — «ёш» сўзининг маънодоши, жинсдошини, яъни «ёш бола» маъносини назарда тутиб, у билан келтирилган мисолдаги «тифл» болани қийслаган ва шу асосда ўз кўнглини гоҳ қонли ёш, гоҳ сариғ юзи билан овутаётган ошиқ ҳолати сариғ ва қизил рангли нарсалар билан боласини овутаётган халқ ҳаётига ўхшатилган. Яна бир мисол. Навоийнинг

Ёр хаттидин Навоий хаста кўнгли заъф этар,
Заъфқа мужиб ўлур, чун кўп ўқур бемор хат

байтидаги муносабат ҳам мураккаб мазмунга эга. «Ёр хатти» деганда шоир маҳбуба лаби устидаги майин тукларни назарда тутяпти. У билан хат ўртасида қандай яқинлик мавжуд? Тамсил моҳиятини англаб етиш учун яна адабиётимиздаги адабий-бадий анъаналарга мурожаат қилишга тўғри келади. Маълумки, шеъриятимизда маҳбуба лаби устидаги майин туклар шаклий хусусиятига кўра ёзувга, хатга ўхшатилади. Шу асосда шоир ёр хаттини (лаби устидаги тукларни) хатга қиёслаб, «Ёри лабидаги (хатга ўхшаган) майин туклардан Навоийнинг бетоб кўнгли янада оғирлашапти, зеро касал одам хатни кўп ўқиса, бетоблиги кучаяди», — деган мазмундаги байтни яратган.

Баъзан тамсил биринчи мисрадаги фикрга зид мазмунда бўлиши ҳам мумкин. У ҳолда ҳам шоир мисол воситасида биринчи мисрадаги фикрни тасдиқлаш мақсадини кўзлайди.

Чунончи, Огаҳийнинг

Оқил эрсанг, бўлмагил гарра жаҳон лаззатиға,
Ул сифатким, тифллар кўрса бўлур хурсанд қанд

байтида шу ҳолатни кўрамыз. Дикқат қилсак, келтирилган «Болалар қандни кўрса, хурсанд бўлади» мисоли биринчи мисрадаги «Оқил бўлсанг, жаҳон лаззатиға алданма» фикрига зид келади. Лекин шоир ҳаётий мисолни биринчи мисрадаги фикрга қарама-қарши қўйиб, байтда «Оқил бўлсанг, жаҳон лаззатиға, худди болалар қандни кўрса хурсанд бўлгани каби, алданмагин», — деган маънони ифодалаган.

Тамсил учун, асосан, табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, халқ оммаси ҳаёти, болалар ўйинлари, тиббиёт олами, тарбия жараёни ва бошқаларга оид мисоллар танланади.

Айни вақтда тамсил санъати биринчи мисрада ифодаланган фикр далили ёки қиёси учун фақат ҳаётий ҳодисаларга эмас, балки афсонавий воқеалар, афсонавий тимсолларга ҳам мурожаат қилишни назарда тутди. Жумладан, Бобурнинг

Хати лабиға тутош бўлса, эй кўнгул, не ажаб,
Ки Хизр чашмаи ҳайвонга раҳнамойидур

байтининг иккинчи мисрасида қўлланган тамсил афсонавий Хизрнинг афсонавий ҳаёт булоғига йўл бошловчилиги ҳақидаги афсонавий ҳикоятга асослангандир.

Мисоллар:

Гар ватан Лутфий кўзунда тутмадинг, йўқтур ажаб,
Эв кўпормоқлиқ эрур душвор Жайхун устина.

(Лутфий)

Зулфунг чинига кўнглум борди кўзум йўлидин,
Дарё йўлиндин осон борса бўлур Хитойға.

(Лутфий)

Чун улусқа ишқи ўт солди, ажаб йўқ куймаким,
Бешаға чун тушди ҳар ён шуъла, хас ҳам ўртанур.

(Навоий)

Ақлу сабру ҳуш итиб, кўнглумда қолди доғлар,
Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро.

(Навоий)

Титрабон сиймобдек, кўнглум етар жон оғзима,
Тунд ел таҳрикидин ҳар дамки дарё чайқалур.

(Навоий)

Тийғи кўксум чок этиб, кўнглумни очса не ажаб,
Ким равон судин ҳамиша халқ кўнгли очилур.

(Навоий)

Манга лаълинг зулоли берсанг, эй дилбар, муносибдур,
Ки бермак ожиз ўлғон хастаға шаккар муносибдур.

(Огаҳий)

Тоза либоси лутф ила қил мани шод ийдким,
Хожа керакдур этса қул жомасини жадид ийд.

(Огаҳий)

Ишқни пинҳон тутарға бўлма шайдо, эй кўнгул,
Мушк пинҳон бўлса, бўйи ошкоро тортадур.

(Фурқат)

Зулфидин ёрим юзи ўлмас намоён, не ажаб,
Расм эрур ой ёрими тунни қоронгу келтурур.

(Фурқат)

Чехраи зардим кўриб шод ўлса айб эрмаски ёр,
Заъфароний бода ичган чоғда кулгу келтирур.

(Фурқат)

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

«Ҳусни таълил» арабча «чиройли далиллаш» маъносини билдиради. Адабий асарларда тасвирланаётган бирор ҳодисага шоирона бирон сабаб кўрсатиш санъати шу ном билан аталади.

Масалан, мана бу байтда Навоий ҳусни таълил санъатидан фойдаланган ҳолда такрорланмас тимсолий ифода яратган:

Қатра қонларким томар кўксимга ургон тошдин,
Заҳмдиндир демаким, қон йиғлар аҳволимга тош.

Ҳижрон аламига чидай олмаган ошиқ ўз кўксига тош урар экан, ерга қон томмоқда. Шоир таърифича, бунинг сабаби тошнинг баданга еткизган яраси эмас (қон ярадан оқаётгани йўқ), балки ошиқ қалбига урилган тош унинг бағридаги ғамнинг кучлилигига чидай олмасдан қонли ёш тўкиб йиғламоқда. Кўринадики, бу хил таълил — сабаб образли фикрнинг кучайтирилишига хизмат қилган.

Шеърда келтирилган ҳусни таълил, Шарқ адабиётшунослигида таъкидланишича, қатъий бўлиши лозим. Агар гумон маъносида қўлланилса, у ҳолда бу хил сабаблар «шибҳи ҳусни таълил», яъни «шубҳали чиройли сабаб» деб аталади.

Такрор қилур васфи қадинг сарв, онинг учун
Қўп тебранур андоқки кишилар сабақ ичра,
(*Лутфий*)

Чу гул кўрдикӣ сув ҳар кун тегар қутлуқ юзингизга,
Ёқилди шавқ ўтинда-ю бу ҳасраттин гулоб ўлди,
(*Лутфий*)

Бир тўя кўргаймумен деб талъатингни тўлин ой
Тунглюкунда ўлтурур то субҳ мендек термулуб,
(*Атмоӣ*)

Ростларга чарх агар ҳар лаҳза қилмас сарзаниш,
Шамъ бас ҳар тун недин йиғлаб куюб афгон қилур,
(*Навоӣ*)

Чарх тонг отқунча йиғлар меҳрин элдин ёшуруб,
Гуйи ул саргаштанинг ҳам бир мусофир ёри бор,
(*Навоӣ*)

Хиромон қоматига гулшан ичра кўргузур таъзим,
Дема ел бирла мойил ҳар тараф сарву санубардур,
(*Оғаҳӣӣ*)

каби байтлардаги ҳусни таълил намуналарида фикрлар қатъийлиги, табиий ҳодисаларнинг ғайритабиий изоҳи аини ҳақиқатдек таъкидлангани кўриниб туради.

Алишер Навоийнинг

Юзни гуллардин безабмӯ бизни қурбон айладинг,
Ё юзингга тегди қонлар бизни қурбон айлагач

мисраларида эса шибҳи ҳусни таълил қўлланган. Чунки шоир маъшуқанинг юзи атрофидаги гулни қонга ўхшатган ҳолда унинг ёр чехрасига тегиш сабабини қатъий қилиб эмас, балки гумон қилиб айтади.

Шеърятда воқеаларнинг ҳақиқий сабаблари ҳам келтирилади, албатта. Фурқат ўзининг

Ул париваш ишқидинки телбадурман, гоҳ соғ
Чунки бордур орамизда гоҳ сулҳу, гоҳи жанг

дея ўзининг гоҳ телбанамо, гоҳ соғ эканлигига сабаб қилиб маъшуқа билан ўзи ўртасидаги муносабатни келтирар экан, бу ҳақиқий сабабдир. Бу хил таълил ҳусни (чиройли) таълил эмас, **оддий таълил** саналади.

Шеърятимиздаги ҳусни таълил намуналари хилма-хил ҳаётий ҳолатлар, табиий ҳодисаларга асосланади.

Шоирлар кўпинча самовий мавжудотлар ҳолати ва ҳаракатини ғайри табиий изоҳлаш йўли билан ҳусни таълил санъатига хос лавҳалар чизадилар. Масалан, қуёш ҳаракатини шу хил тасвирлаш воситасида кўплаб чиройли байтлар яратилган.

Қуёш ойдек юзунгнинг ҳижлатидин
Қочиб тўртинчи кўк узра чиқибтур.

(Лутфий)

Тушта кўрмиш оразингни зоҳиран, бир кун яна
Они истаб кечаю кундуз юрур ҳайрон қуёш.

(Ғадоий)

Ой юзунг наззорасидин қолур эрмиш бенасиб,
Онинг учун кечқурун ҳар кунда йиғлар қон қуёш.

(Ғадоий)

Меҳр юз кўрмай ўчашур, пардадин чиққач қуёш
Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт.

(Навоий)

Фалак меҳри булутдин кўзга чекмиш пардаи мушкін,
Магар боқиб қуёшим юзига кўзи қамошибдур.

(Оғаҳий)

Бениқоб ул маҳлиқони токи кўрди, ҳар кеча,
Инфиолидин қуёш ер остида пинҳон эрур.

(Оғаҳий)

Келтирилган байтлар мазмунига диққат қилсак, қуёшнинг ҳолати, ҳаракати асосида бетакрор бадиий лавҳалар ифодаланган.

нини кўрамизки, уларнинг ҳар бири ҳусни таълил санъатининг гўзал намуналаридир.

Турли ҳаётий ҳодисалар, ўсимликлар, мевалар, ашёлар ҳолати замида ҳам ҳусни таълил санъатининг чиройли намуналари яратилган. Масалан, Навоийнинг

Банд аёғида нединдур, бошида савдо ўти,
Эй пари, ишқингда гар худ бўлмамиш девона шамъ?

байтида шамънинг кўринишини муҳаббат дардида девона бўлган одамга ўхшатиб, табиий ҳолат гайритабиий тарзда талқин қилинган. Ташбиҳ ва ташхис санъатларига асосланган бу хил тасвирда ҳусни таълил маҳбуба гўзаллиги, латофатини таъсирчан қилиб ифодалашга имкон берган. Лутфий қаламига мансуб бўлган

Ой юзунгнинг ҳижлатидан гул қизорди, ҳолиё,
Ханда бирла ўтқарур, чун инфиюли бордурур

байтида гулнинг қизариб очилиши хижолатдан юзи қизарган ва ўзининг ноқулай аҳволини яшириш учун зўрма-зўраки табассум қилаётган одамга қийёсланиб кишини лол қолдирувчи тасвир чизилган.

Шоирнинг:

Хайратда қолиб писта оғиз очтию қолди,
Мажлисида чу оғзинг соридин кечти ҳикоят.
... Қоматингнинг қуллуғинда ёш эди, улғайди сарв,
Боши титрар, эмди ҳижлаттин ани озод қил.
... Лаълининг ширилигин бир кун битар эрди қалам,
Боши зону остида қолди чибинлар илкидин

каби байтларида ҳам писта, сарв, қалам ҳолатлари ҳусни таълил учун асос бўлган.

Баъзан ҳусни таълил санъати шеъриятимизда анъанага айланган бадиий талқинлар, тимсолларга асосланади. Ўқувчи ана шу хил талқин ва тимсоллардан хабардор бўлгандагина, ҳусни таълил моҳиятини англаб етади. Чунончи, Лутфий ғазалидаги

Оғзинг ўлтурди табассум бирла бизни, тонмағил,
Гар киши ўлтурмаса, ул не учун пинҳон эрур

байтидаги ҳусни таълилга диққат қилайлик: шоир маҳбубага мурожаат қилар экан, «Сенинг оғзинг табассум қилиб бизни ўлдирди, бундан тонмагин, агар одам ўлдирмаса, нега у яшириниб юрибди?» деган фикрни баён қилади. Шеъриятимизда анъанавий ифодага айланган талқин «маъшуқа оғзи кичиклигидан кўзга кўринмайди», — деган фикрни назарда тутгандагина ҳусни таълил мазмунини тушуниб етиш мумкин. Акс ҳолда «Нега оғиз

кўринмас экан, у маҳбуба юзида аниқ кўриниб турадику», — деб қарасак, ҳусни таълил ўз қимматини йўқотади, ўқувчи уни илғай олмайди.

Шеърятимизда кўпинча хилма-хил диний ва тарихий афсоналарнинг қаҳрамонлари номлари, уларга нисбат берилган воқеалар заминида ҳусни таълил санъати қўлланган. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Исо фалакка ошти чун бўлди лабинг жон бергучи,
Шармандаликдан кетмаса, кўкта анга не бор эрур

байтида Исо пайғамбарнинг осмонга чиқиб кетганлиги ҳақидаги афсонага ишора қилинади. «Сенинг лабинг ошиқларга жон бағишловчи бўлганидан сўнг, аввал шу ишни бажараётган Исо осмонга чиқиб кетди. Шармандаликдан кетмаса, осмонда унга нима бор эди?» — деган мазмун ифодаланган ушбу мисраларда машҳур афсона диний китобларга қараганда бошқача талқин қилинган. Афсонага кўра Исо душманлардан қочиб осмонга чиқиб кетган. Юқоридаги байтда эса Исо маъшуқадан уялганидан осмонга учган, деган фикр ифодаланган. Исонинг осмонга учшини шу хил тасвирлаш туфайли ҳусни таълил санъати воқеа бўлиб, ёр латофати, ширин сўзлилиги такрорланмас бир тарзда акс эттирилган. Бу каби мисолларни шеърятимизда жуда кўп учратиш мумкин. Бу хил тасвирларда ҳусни таълил санъати талмеҳ санъати билан қўшилиб қўлланади: аниқроғи унга асосланади.

Гадоийнинг

Ул ҳаловатлик зулол ирнинг рамузин фаҳм этиб,
Бош олиб зулматга кирди оби ҳайвон шармсор

байтидаги ҳусни таълил санъатидан завқ олиш учун оби ҳайвон (ҳаёт суви) ер остидаги зулматда бўлиши ҳақида афсоналар, масалан, Искандарнинг ҳаёт сувини ичиш мақсадида зулматга кириши ҳақидаги афсонавий ҳикоядан хабардор бўлиш талаб қилинади.

Ҳусни таълил санъати кўпинча ташхис (жонлантириш) санъати билан биргаликда қўлланади, яна тўғрироғи, унга асосланади. Алишер Навоий қаламига мансуб:

Ой юзунг бирла талашди, буки кўктур орази,
Панжаси бирла қуёш гўё юзига урди кож

байтида «Ой сенинг юзинг билан гўзаллик талашган эди, мана энди ўзининг юзи кўкариб ётибди, унинг бемаъни, беодобона ҳаракатидан дарғазаб бўлган қуёш юзига шапалоқ қўйиб юборганга ўхшайди», деган мазмун ифодаланган. Ойнинг осмонда кўкимтироқ бўлиб кўринишини назарда тутган шоир ҳусни таълил санъати асосида чиройли бир фикрни ифодалаган. Байтда

хусни таълил санъати ташхис асосига қурилган, шоир «қуёш ойнинг юзига урган» деб тасвирлаганда ҳам, ой юзининг кўким-тирлигини таърифлаганда ҳам, қуёш ва ойга инсонларга хос ҳолат, хусусият, ҳаракатларни кўчирган.

Лутфийнинг

Занбури асал оғзи тўла шаҳд эканиндин,
Эрнингни кўруб, бемаза деб бол тўқубдур

байтидаги хусни таълил ҳам ташхисга асосланган. Зеро, шоир: «Асаларининг оғзи тўла асал эди, сенинг лабинг ширинлигини кўргач, оғзидаги асални бемаза деб тўкиб ташлади», — тарзида тасвирлар экан, асаларига одамлар хусусиятини кўчиради.

Баъзан хусни таълил санъати ийҳом, тажохули ориф санъатлари билан бирга қўлланади. Масалан, Навоийнинг

Сариг қоғазмудурким сўзи ҳажрим айлади таҳрир,
Ва ёхуд шуъла тушти саҳфага ул сўз этиб таъсир?

байтида ўзини билмасликка солиб (тажохули ориф санъатини қўллаб) «Ҳажрим ҳақидаги сўзлар ёзилган қоғознинг ўзи саригмиди ё бу сўзлар таъсир қилгач, у саҳифа (қоғоз)га шуъла тушиб саргайиб кетдимми?» деган ҳайратомуз мазмунни ифода қилади. «Сўз» сўзи ҳар икки мисрада икки маънода: сўз ва ўт (чўғ) маъноларида қўлланганки, буни ийҳом санъати намунаси деб биламиз.

Хусни таълил санъатига хос фазилатлардан бири ўқувчи кўзи олдида ёрқин, ҳаётӣй манзара, лавҳани гавдалантиришдир. Таъкидлаганимиздек, бу санъат албатта ҳаётӣй лавҳалар, афсоналар, ҳикоятларга асосланади. Ижодкор бирон ҳолат ёки ҳодисани танлар экан, уни мантиққа мувофиқ қилиб, ҳаётӣй тасвирлайди, акс ҳолда хусни таълил ўз таъсирчанлигини йўқотади. Масалан, Лутфийнинг

Ою кун юлдуз киби ерга ўзин солмоқ тилар,
Чиқса хирғаҳтин бирор ул моҳи тобоним менинг

байтида: «менинг ой юзли гўзалим чодиридан чиқиб қолса, ой билан кун юлдуз каби ерга тушишга интилади», — деган мазмун ифодаланган. Ушбу ўринда шоир юлдузнинг учиб ер томон йўналиши ҳодисасига асосланган. Хусни таълил ана шу ҳодисага гайри табиӣй талқин беришдан иборатдир. Гўёки юлдуз маъшукани кўриш учун осмондан ер томон учар эмиш. Ою қуёш ҳам унга эргашиб маҳбубани томошо қилиш учун ерга интилармиш. Кўрамизки, ҳаётӣй ҳодиса аниқ келтирилгани сабабли хусни таълил ўқувчи онгига, қалбига етиб бориб унинг кўз олдида юлдуз учини лавҳасини жонлантиради, уни завқлантиради, шоир кўзлаган гоё ҳам унинг дилидан жой олади.

Хусни таълил санъатининг яна бир фазилати унинг энгил, завқли кулги (юмор) билан сугорилганлигидир. Ҳаётӣй ҳодисанинг ғайритабиӣй талқин қилиниши, ҳақиқӣй, ҳаётӣй ҳолат билан бадӣй талқин орасидаги мантиқӣй номувофиқлик ўқувчида кулги уйғотмай қолмайди. Алишер Навоӣй қаламига мансуб бўлган

Дема лафзинким, тили эврлмагондиндур синук,
Ким топар тоғ оғзидан чиққунча кўп озор лафз

байтига диққат қилсак, унда: «Маҳбуба сўзлари унинг тили яхши айланмаётганидан чучук деб ўйлама, оғзи тор бўлгани учун ҳар бир сўз қийналиб, озор чекиб чиқади», — деган мазмун ифодаланганини кўрамиз. Тили чучукликнинг тиббиёт билан боғлиқ айрим сабаблари бор албатта, лекин шоир маҳбуба тилининг чучуклигини ғайритабиӣй изоҳлаб, унинг оғзи ғоятда кичиклигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳақиқат билан бадӣй сабаб ўртасидаги номувофиқлик, мантиқсизлик энгил кулги уйғотади. Хусни таълил санъатининг ҳар бир намунаси худди шундай завқли кулги билан йўғрилгандир. Кулгининг даражаси эса талқиннинг янгилиги, бетақрорлиги, ноёблиги билан белгиланади.

Хусни таълил санъатидан ҳозирги шеъриятимизда ҳам кенг фойдаланиш мумкин. Айрим ижодкорлар бу усул воситасида ниҳоятда гўзал ва таъсирчан тасвирлар чизганлар, бетақрор бадӣй лавҳалар яратганлар. Эркин Воҳидов қаламига мансуб «Камтарлик ҳақида» шеърисидаги:

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак.
Шундай экан, манманлик нечун,
Кибру ҳаво нимага керак?
Камтарин бўл, ҳатто ҳар қадам
Ўтма гурур остонасидан.
Пиёлани инсон шунинг-чун
Ўпар доим пешонасидан

мисраларида хусни таълил санъатидан фойдаланиб, ғоятда жозибадор лавҳалар чизилган. Шоир чойнакнинг тузилиши, чой қуйишда унинг пиёла томон йўналтирилиши, чой ичаётган одамнинг пиёлани лабига тегизиши ҳодисаларини ғайритабиӣй, бадӣй изоҳлаш асосида завқли манзара яратиб, унинг воситасида муҳим бир ғояни ўқувчи онгига таъсир қиладиган тарзда гўзал қилиб ифодалаган.

Шоирнинг «Ёшлик девони»дан ўрин олган «Узум», «Фунча», «Тун билан йиғлабди булбул», «Сурма», «Чашма», «Сарв», «Шоҳи гул», «Гуллар базми», «Кўзгу» каби кўплаб ғазалларидан хусни таълил санъатининг гўзал ва бетақрор намуналари ўрин олган.

Бу асарлардаги:

Тарк этиб қўшқин саватга
Қўйди бош, излаб сени,
Чарх уриб бозор ичида
Бўлди саргардон узум.

ёки

Севмоқ уят эмасдур,
Ҳар кимда бор бу савдо,
Қўй, кўп қизорма, гунча,
Бошингни эгма бунча,

ёки

Рост, қалам тимсоли шеър,
Тимсоли тиг, тимсоли ҳақ,
Бошини минг кесдилар,
Бош эгмади асло қалам

каби чиройли тасвирлар ўқувчини ҳайратга солади, лол қолдиради.

Ҳа, ҳусни таълил санъати ҳозирги шеъриятимиздан муносиб ўрин олиши керак. Унинг воситасида муайян ижтимоий-ахлоқий ғояларни жуда ёрқин бўёқлар билан жилолантириш имконияти чексиздир.

Стадионда бўлган бир томоша пайтида қайсидир рус шоирининг ажойиб бир шеъри ўқилган эди. Уни қуйидагича таржима қилиш мумкин:

Яраланди солдат, ўз ҳузурида,
Онасин кўрмоқни қилди илтимос.
Она келди, ўғил унинг бағрида
Роса йигирма кун нафас олди соз.
Йигирма кун она мижжа қоқмади,
Йигирма биринчи тун чоғи мудроқ —
Унинг кўзларига инганда бир он,
Қалбининг беором садоси ногоҳ,
Она оромини бузмаслиги — чун
Солдат ўз юрагин тўхтатди мутлоқ.

Диққат қилинса, солдат юрагининг тўхташи билан боғлиқ табиий ҳодисани ғайритабиий тарзда «Солдат ўз юрагини тўхтатди», — деб тасвирлаш ҳусни таълил санъати кўринишидир. Бу хил тасвир туфайли асар мазмуни ўқувчини ларзага соладиган даражада таъсирчан чиққан.

Мисоллар:

Нега итмишлар Масиҳу Ҳизр агар қилмайдурур
Бирни руҳафзо лаби, бирни хати хузро хижил.

(Навоий)

Қоматинг сарвин агар шамшоди мискин кўрмаса,
Тутмагай эрди уёттин бешаи Мозандарон.

(Атоий)

Қўр хаёли нозигинким, ўзига ёғлиқ атаб,
Гоҳ оғзингни ўпар, гоҳи иликингни катон.

(Атоий)

Элтти оғзингдин ўғурлаб pista торликни, анга
Туз сувин қуйдилар онча, ондин иқрор айлади.

(Саккокий)

Гул урар эрди юзунгни кўрмаганда лофи ҳусн,
Тальатинг кўргач, равон бўлди ҳижолатдин гулоб.

(Гадоий)

Юзунгдин лола ранг элтиб уёттин шаҳрга кирмас,
Анинг бўйнини киши боғлаб кетурмогунча саҳродин.

(Лутфий)

Билурмусенки кун тушта не учун сайрдин қолди?
Юзунгни кўрди, сорғориб иликдин қолди сафродин.

(Лутфий)

Тутамиш рангин булут кўкники, оламни тутуб,
Акс кўк миръотиға солган сиришким қонидур.

(Навоий)

Бу оқшом маҳвашим рухсори ой бирла талошибдур,
Эмас анжум, фалак аҳли очиб кўзлар қарошибдур.

(Оғаҳий)

ТАЖОҲУЛИ ОРИФ

«Билиб туриб билмасликка олиш» маъносини ифодаловчи ушбу шеърӣй санъат шоирнинг байтда акс эттириладиган бирон образли иборани аниқ айтмасдан ўзини билиб билмасликка олгандек кўрсатишини назарда тутди. Тажоҳули ориф қўлланган байтларда кўпинча маҳбуба қиёфаси қиёсий ҳолда тасвирланади, бир ёки бир неча нарсга ўхшатилади, лекин узил-кесил фикр билдирилмайди. Шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши шартли бўлиб, асл мақсад таъриф ёки тавсифдан, ёр қиёфасини муболағали тарзда гавдалантиришдан иборат бўлади. Масалан, Лутфийнинг

Малак ё ҳур, билмом ё парисан?
Бу рафтор ила ё кабки дарийсан?

байтида шоир маъшуқани малак, ҳур, пари, кабки дарийларга ўхшатади-ю, аниқ қайси бири эканини таъкидламай, ўзини билмасликка солади. Аслида эса у маҳбубани шуларнинг барчасига қиёслаб, унинг бениҳоя гўзаллигига диққатимизни қаратапти. Атоийнинг

Менгларинг мушки Хўтан ё нуқтаи жондур, бегим?
Энгларинг варди Эрам ё боғи ризвондур бегим?

байтида маҳбуба менглари мушки Хўтанга, жон нуқтасига, энглари эса Эрам атиргули, жаннат боғига қиёс қилинади-ю, лекин қайси бирига ўхшаши аниқ айтилмайди. Чунки мақсад ҳар иккисига ташбиҳ қилишдир. Шоир маҳбуба менгларининг қоралик, хушбўйликда Хўтан мушкига, гўзалликда жон нуқтасига, энгларининг эса ҳам Эрам атиргули, ҳам жаннат боғига ўхшаши-ни таъкидлаяпти, халос.

Атоий ғазалидан олинган

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур?

байтида ҳам ёр юзи қуёш ва тўлин ойга, сўзи эса шахду шакарга ўхшатишган. Шоирнинг ўзини билмасликка солиши, маҳбуба чехраси ва сўзи аниқ қайси нарсага ўхшашини айтмаслиги шартли бадийй усул бўлиб, байт таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

Тажоҳул ориф санъати яширин ўхшатишнинг бир тури эканини англаб олиш қийин эмас, билиб билмасликка олиш ўхшатишни яширишдан бошқа нарса эмас. Лутфий ғазалидаги

Наргис кўзунгнинг ўхшаши қайси чаманда бор?
Юзунг таровати қачон, эй гул, суманда бор?

байтидан шоирнинг мақсади маъшуқа кўзини чамандаги наргисга, юзини гулга, суманга ўхшатишдир. Ўзини билиб билмасликка солиш билан шоир ўхшатмасдан гўёки сўраётгандек бўлиб кўринмоқчи, халос. Алишер Навоийнинг

Буки кўнглум ярасидан оқадур қонму экин?
Ё қизориб эриган сув кеби пайконму экин?
Ул хати лабки берур кўзга сафо, жонга ҳаёт,
Сабзаи жаннат аро чашмаи ҳайвонму экин?
Ҳусн хони ароким, ёйди қазо юзу лабинг,
Қурси хуршид била лаъли намакдонму экин?
Ғунча оғзиға му гулшанда ёғибдур жола,
Ё жамолинг гули ичра лаби хандонму экин?

байтларининг ҳар бирида бирон ўхшатиш келтирилган бўлиб, шоирнинг ўзини билиб билмасликка солиши мисралар жозибаси

дорлигини кучайтиради. Зеро, тўғридан-тўғри ўхшатишга нисбатан бу хил яширин қиёслаш ўқувчига завқ бағишлайди.

Юқоридаги мисоллардан кўриниб турибдики, тажохули ориф санъати асосан савол кўринишида ифодаланadi, асарнинг лирик қаҳрамони ўқувчига савол билан мурожаат қилаётгандек, ўзи аниқлай олмаган нарсани билиб олишга ёрдам беришни сўраётгандек бўлиб кўринади. Лекин бу савол оддий эмас, унга жавоб топиш ҳам осон эмас. Бу савол ҳамиша ҳам ўхшатиш мақсадини кўзлайвермайди. Масалан, Атоийнинг

Хизматингда билмон, эй дилдор, тақсирим недур?
Ким мени қилдинг мунунгдек зор, тақсирим недур?

байтига диққат қилсак, унда ўхшатиш кўзга ташланмайди, аммо ўзини билмасликка солиш кўриниб туради. «Эй дилдор, менинг айбим нимада? Қайси гуноҳим учун мени бунингдек зор қилдинг?» — деб севгили ёрга мурожаат қилади ошиқ. Бинобарин, билиб туриб билмасликка солиш ҳолати мавжуд. Шунга кўра байтни мазкур санъатга нисбат бериш мумкин. Атоийнинг

Ким кўрди кўзунг ҳасратида мен киби бемор?
Жон ғамзада, бағри тўла қон, қўнгли гирифтор?

байти ҳам шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Шоирнинг саволдан мақсади ошиқ ҳолати, унинг ички изтиробларини ўзини билмасликка солиш шаклида таъсирчан ифодалашдан иборатдир. Атоий

Бовужуди оразинг барги сумандин ким десун?
Лоладин ким сўзласун, ҳам настарандин ким десун?

байтидаги савол воситасида маҳбуба гўзаллигини таъсирчан тасвирлашни ният қилгани аниқ сезилиб турибди. Гадоийнинг

Юзунгни рашки гулу арғувон демай не дейин?
Қадинг ниҳолини сарви равон демай не дейин?

байтида ҳам билиб туриб билмасликка солиш ҳолати кўзга ташланиб туради. Шунга кўра, юқоридаги иккала байт ҳам тажохул ориф санъатига асосланиб яратилган, деб айта оламиз.

Фурқат қаламига мансуб

Асири чашминг оҳуйи биёбон ўлди, бир менму?
Кўруб ойина ҳам ҳуснунгни ҳайрон ўлди, бир менму?
...Ишқинг ўтида, жоно, жонлар қабоб эмасму?
Қилмас эсанг тараҳҳум, ҳолим хароб эмасму?
...Эл ичра ишқ доғин ифшо қилиб бўлурму?
Монанди лола ўзни расво қилиб бўлурму?

каби байтлардаги саволлар ҳам жиддий бўлмай, билиб билмасликка солиш ифодасидир, бинобарин, ушбу мисраларнинг барчаси ҳам тажохул ориф санъати намунаси бўла олади.

Фурқатнинг

Ўтмай нишот ул пари ўтру келармукин?
Жон чекти кўб бу ғуссада қайғу, келармукин?

байтидаги савол эса бошқача мазмунга, оддий савол маъносига эга, чунки бу ўринда шоир билиб туриб ўзини билмасликка солаётгани йўқ, маҳбубасининг келиш-келмаслиги чиндан ҳам унга номаълум. Бинобарин, бу байтни тажохул ориф санъатига нисбат бериб бўлмайди. Худди шунингдек, Муқимийнинг

Ол хабар ул сарви ноз уйқусидин турганмикин?
Ногаҳон турган эса, туш-муш сўранг, кўрганмукин?

байтида ҳам билиб-билмасликка солиш ҳолати сезилмайди, шоир саволи жиддий бўлиб, мисраларнинг тажохул ориф санъатига алоқаси йўқ.

Демак, саволни ифодаловчи байтлардаги мазмун, савол моҳиятидан келиб чиқиб шоир тажохул ориф санъатига мурожаат қилганми, йўқми, деган муаммони ҳал қилиш мумкин.

Бу хил санъат кўпинча ғазалнинг матлаидан мақтасигача давом эттирилади, яъни барча байтлар шу санъат асосида ёзилади. Масалан, Лутфийнинг ушбу ғазали шундай асарлардандир:

Эй одамилар жони, париға не бўлурсан?
Бу жисм ила гулбарги тариға не бўлурсан?
Сендин манга наззора тегар, ул дағи гаҳ-гаҳ,
Сен чархи фалакнинг қамарига не бўлурсан?
Рафтор ила бир йўли мунунгдек доғи ўхшаш
Эй сарви сиҳи, кабки дарийға не бўлурсан?
Юсуф киби ширин дурур асру ҳаракотинг,
Сен Миср наботу шакариға не бўлурсан?
Сендек санама кўрмади Лутфий Чигатойда,
Чин сўйла, Хито хўбларига не бўлурсан?

Тажохул ориф санъати шеъриятимизда кенг қўлланган бўлиб, унга мурожаат қилмаган шоир кам топилади.

ТАШХИС

Ташхис («жонлантириш») ҳайвонлар, қушлар, жонсиз нарсаларга инсон хусусиятларини кўчириш санъатидир. Масалан, Лутфийнинг

Кун пардага кириб юзунг ойи ҳаёсидан
Йиғлар ўзию, орага тортар саҳобни

байтига диққат қилсак, қуёшга инсоннинг уялиш, йиғлаш каби хусусиятлари кўчирилганини кўрамиз. Навоийнинг

Қатра қонларким томар кўксумға урған тошдин,
Захмдиндур демаким, қон йиғлар аҳволимға тош

байтида тош инсонга хос йиғлаш хусусиятини касб этган. Ога-
ҳий битган

Гули рухсорини ногаҳ тамошо айласа булбул,
Фигонлар тортибон ўтлуғ гули ахмарни ёд этмас

байтида эса булбул қиёфасида инсонга хос томоша қилиш ху-
сияти ифодаланган. Фурқат қаламига мансуб

Кўрганда қоматингиз бўлғай ҳижил сановбар,
Товус жилвасидин рафторингиз чиройли

байтида сановбар ҳижил бўлади, товус жилва қилади. Булар инсо-
ний хусусиятлар, албатта.

Бадий ижодда инсонга хос хусусиятлар фақат ҳайвонлар,
қушлар, аниқ нарсаларгагина эмас, мавҳумий тушунчаларга ҳам
кўчирилади. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Муғрайиб андоқ синуқ кўнглум бузулурким, сипеҳр
Булъажаб ҳолимга юз минг кўз била ҳайрон бўлур

байтида мавҳумий тушунча бўлган сипеҳрга инсон ҳаракати кў-
чирилган бўлса, Фурқатнинг

Агар келса кетар ҳолим кўрубон
Ажал жонимни олмасдин уёлиб

байтида мавҳумий тушунчани ифодаловчи ажал инсонга ўхшаб
ҳаракат қилади.

Ҳайвонлар, қушлар, жонсиз ва мавҳумий нарсаларни шу хил-
да тасвирлаш воситасида шеърӣ асар муаллифи илгари сураёт-
ган муайян ғоялар аниқроқ ифодаланади, тасвирланаётган лирик
ёки эпик тимсоллар ёрқинлик, жонлилик, жозибадорлик касб
этади.

Ташхис санъати ташбиҳ, хусусан, ҳусни таълил санъатлари учун
ҳам асос вазифасини бажаради. Масалан, Лутфийнинг

Юзидан лола ранг элтиб уёлиб шаҳрга кирмас,
Кишиким бўйнидин боғлаб кетурмогунча саҳродин

байтида лолага инсоний хусусиятларни кўчириш воситасида ҳус-
ни таълил санъати қўлланган.

Ташхис санъати лирик шеърӣятда ҳам, лиро-эпик асарлар,
хусусан, дostonларда ҳам жуда кенг қўлланади. Навоийнинг
«Лайли ва Мажнун» дostonида боғдаги ранг-баранг гулларнинг
беҳуш ётган Қайс ҳолига ачинишлари тасвирланган:

Гул ҳолиға чун назора айлаб,
Гулгун ёқасини пора айлаб.
Наргис шабнамдин ашк этиб фош,
Аҳволиға юммайин тўкуб ёш.
Сунбул қилибон қаро узорин,
Очиб қаро зулфи мушкборин.
Сўтига оқар сув зор йиғлаб,
Ун тортибу сўгвор йиғлаб.
Сабза қилиб ўзни сарбасар тил,
Айтиб ғамидин фасона ҳар тил

каби бир-биридан латиф байтлар ташхис санъатининг ноёб дур-
доналаридан ҳисобланади.

Мисоллар:

Жоми май ўпти лабингни, ташна бўлдум қонина,
Ҳақ текурсун ул ачиқни тортай эмди жомдин.

(Лутфий)

Писта онт ичтики торлиқ ул оғиздин олмайин,
Ёрилибдур, ўзга қилмиш гўё савгандини.

(Лутфий)

Чарх тонг отқунча йиғлар меҳрин элдин ёшуруб,
Ўи ул саргаштанинг ҳам бир мусофир ёри бор.

(Навоий)

Икки гавҳарким баногўшунгдадур анжум киби,
Ҳусн аро ойдек юзунг оллида тутмишлар чароғ.

(Навоий)

Бахтим уйғонмас бу нафхи сурдек фарёд ила,
Менки марг уйқуси босқонларни дерман ўйготай.

(Навоий)

Юз қуюб ҳар кун эшикинг ёстанур не важҳ ила,
Гар санго қилмоқ ўзини истамас дарбон қуёш.

(Огаҳий)

Ёр узра тўшаб насрин яфроғларини ҳар ён,
Ўпмакка кафи пойинг йўлунгда ғубор ўлмиш.

(Огаҳий)

Ўлдурурга бир-бири бирла қошинг кенгаш этиб,
Бош қўшуб анға ики наргис деган хунхор ҳам.

(Фурқат)

Юз ила қўзунг ғами овора қилди нечаким,
Сўзишимдин ўртаниб шамъи шабистон йиғлади.

(Фурқат)

ИНТОҚ

«Сўзлатиш», «гапиртириш» маъносидаги интоқ санъати бадий асарда ҳайвонлар ёки жонсиз нарсаларни одамларга ўхшатиб сўзлатишни назарда тутати. Жумладан, Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» достонида қушлар одамлар каби сўзлатилган. Масалан, товус:

Мен қушеман қасру гулшан зийнати,
Нақшу рангим аҳли олам ҳайрати.
Суратим гулшанга оройиш дурур,
Ҳайъатим кўрганга осойиш дурур...

деса, Бургут:

Манга ҳолат ўзга қушлардек эмас,
Қумрию булбулдек эл васфим демас.
Савлатим муфритдуру қаҳрим ямон,
Тоғ мулки ичра менмен қаҳрамон

дея фахрланади. Гулханийнинг «Тева билан Буталоқ», «Маймун билан Нахжор» масалларида ҳам ҳайвонлар одамлардек гапирадилар.

Ушбу санъат адабиётимизда кўп асрли тарихга эга. Унинг илк намуналарини «Девону лугатит турк»даги қиш ва ёз мунозарасида учратамиз. XIV—XV асрлар адабиётидаги мунозараларда чоғир ва Банг (Юсуф Амирий), Ўқ ва Ёй (Яқиний) ўзаро туркий тилда баҳслашсалар, Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асарида мусиқа асбоблари, Ҳамзанинг «Мевалар можароси» асарида мевалар тилга кирадилар.

Интоқ санъати замонавий шеърятимизда ҳам кенг қўлланади. Чўлпоннинг «Гўзал» шеърида қуёш, ой, юлдуз, тонг шамоли одамлардек гапирадилар, Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» шеърида еллар, қушлар «Бахтинг бор» деб хитоб қилишади. Эркин Воҳидовнинг ғазалларида эса гуллар сўзлайдилар.

Интоқ санъати ташхисга асосланса ҳам, ҳар қандай ташхисда интоқ қўлланавермайди.

ТАЛМИҲ

Талмиҳ («назар солмоқ») шеър ёки насрда машҳур тарихий воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ёки мақолларга ишора қилмоқ санъатидир.

Шоирлар муҳаббат мавзусидаги асарларида кўпинча Шарқда кенг тарқалган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Вомик ва Узро», «Тоҳир ва Зухро» каби қиссалар, достонларнинг қаҳрамонлари номига ишора қиладилар. Ўқувчи у ёки бу номга ишорани кўрар экан, унинг кўз олдида ўша қисса, достон, афсона мазмуни, унинг қаҳрамонлари ҳаёти, севгиси, кураши, фожияли тақдири жонланиб, шоир демоқчи бўлган ғояни, фикрни, туйғуни ёрқинроқ тасаввур қилади, чуқурроқ англаб етади. Зеро бу жараёнда ўқувчи ўзи мутоала қилаётган асар қаҳрамони ҳаёти,

туйгулари, маънавий қиёфасини ўша машҳур қисса, афсона қаҳрамони билан қиёслайди. Масалан, Лутфийнинг

Хусни наслидин сенингдек ой пайдо бўлмади,
Моҳи Канъоний дағи ҳам мунча зебо бўлмади

байтидаги «Моҳи Канъоний»га ишорани кўрар экан, дарҳол кўз олдида машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» достони, ундаги Юсуф қиёфасини келтиради. Маълумки, Юсуф жаҳондаги бор гўзалликнинг ўндан тўққизини ўзида мужассамлантирган инсон. Ўқувчи энди Лутфий тасвирлаган маҳбубани Юсуф билан қиёслаб, унинг Юсуфдан ҳам гўзаллиги ҳақидаги тасаввурга эга бўлади.

Шеърятимизда Шарқда кенг машҳур бўлган муҳаббат қиссалари, уларнинг қаҳрамонлари номларига ишора қилиш ҳам жуда кўп учрайди. Алишер Навоийнинг

Сендин ўрганган киби Лайлоу Ширин зулму кин,
Мендин ўрганмак керак Мажнун била, Фарҳод ишқ,

Увайсийнинг

Жафо тегди бошимга Лайлию, Ширину Узродин,
Букун Вомиқ ила Мажнуну Фарҳодимни соғиндим

каби байтларидаги талмеҳлар шу хил ишоралардир.

Шоирлар кўпинча Қуръон сураларида акс эттирилган афсоналар, ҳикоялар қаҳрамонлари: пайғамбарлар, фаришталар номларига ишора қиладилар. Атоийнинг

Сенга берсун илоҳи Нуҳ умрин,
Манга ҳам фурқатингда сабри Айюб.
... Бу ғам ким биздадур, бу ҳусн сизда,
Сени Юсуф десунлар, бизни Яъқуб,

Гадойининг

Ғайбтин бўлгон ҳувайдо Хизри фаррухпаймудур,
Ё магар Жабрийл қилди арши аъзамдин нузул

каби байтларидаги талмеҳлар шулар жумласидандир.

ЛАФФ ВА НАШР

«Йиғиш ва ёйиш» маъносини ифодаловчи ушбу санъат шеър байтида аввал бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилишни назарда тутди. Бундан асосий мақсад эса номлари

келтирилган нарса ёки тушунчаларни бўрттириб, кучайтириб тасвирлашдир. Шоирлар ана шу мақсадни кўпинча ташбиҳ ёки муболаға воситасида амалга оширадilar. Шу жиҳатдан қараганда лафф ва нашрни аксар ҳолларда яширин ташбиҳ деб аташ мумкин. Чунки шоир нарсалар ва улар ҳақидаги ҳукмларни санар экан, аниқ ўхшатиш ё муболаға қўлламаётгандек бўлиб кўринади. Масалан, Атоий бир газалида

Бу оразу зулфу қаду қоматки сенингдур,
Рашки суману сунбулу аръар етилибсен

байтининг биринчи мисрасида маҳбуба орази, зулфи, қадду қоматини санаб келтиради-да, иккинчи мисрада улардан ҳар бири ҳақидаги фикрларни баён қилади: оразни суманга, зулфни сунбулга, қадду қоматни эса аръарга қиёслайди, лекин мисра мазмунига кўра шоир «Рашки суману сунбулу аръар етилибсен» деб таърифлар экан, диққати бошқа нарсага — рашкка қаратилгандек туюлади. Ваҳоланки, унинг муддаоси ташбиҳдан бошқа нарса эмас.

Нашрдаги ҳукм фақат ташбиҳу тавсифдангина иборат бўлмай, биринчи мисрада саналган номлар ҳақидаги хилма-хил фикрлардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Бобурнинг

Ҳадису лаълу рафтору жамолингдин эрур ҳардам
Тилим гўё, сўзим рангин, кўнгул хуррам, кўзим равшан

байтидаги лафф ва нашрда маҳбуба ҳусни жамолининг васфи берилмай, унинг ошиқ кечинмалари, хулқу одобига кўрсатган ҳаётбахш таъсири ўз аксини топган. Огаҳийнинг

Холи мушкинларки, ер тутмиш лаби ширинида,
Хайли ҳиндудурки, гавғо қилди шаккар устида

ёки

Икки мушкин кокили остида гулгун чеҳраси
Ҳусн ганжидурки, ётмиш икки аждар устида

байтларидаги нашрлар нафис бир ҳаётий лавҳа кўринишини олган. Ушбу шоирнинг

Холу руҳсори ғамида ўйла ўздин бормишам,
Ким тафовут фаҳм эта олмон қароу оқ аро

байтидаги нашр ранг ифодасида акс этади.

Лафф ва нашр бир мисранинг ўзида ҳам қўлланиши мумкин. Бу ҳолда мисранинг биринчи қисмида нарса ёки тушунчалар номи саналса, иккинчи қисмида улар ҳақидаги ҳукмлар баён қилинади. Масалан, Саккокий қаламига мансуб

Оғзингу тишингни кўрди, гунчау дур деди рост,
Қаддинга қилган назар сарви хиромон отади

байтининг биринчи мисрасида аввалига маҳбуба оғзию тиши
тилга олиниб, аниқроғи йиғилиб (лафф), сўнг уларнинг ташби-
ҳий атамалари: гунча ва дур ифодаланган. Мазкур шоирнинг

Ул тишингу эрнингни кўруб бир қуларингда
Бу икки кўзум лаълу гўҳар баҳрию кони

байтида лафф ва нашрнинг янада мураккаброқ — силсилали бир
тури қўлланган. Чунки биринчи мисрада маҳбуба тишию ирни
(лаби) саналиб, иккинчи мисрада аввалига улар лаъл ва гўҳарга
қийёсланади-да, сўнг кетма-кет ушбу сўзларнинг ҳам наشري бе-
рилиб, лаъл баҳри ва гўҳар кони тушунчаси рўёбга чиқади.

Шеърятимизда лафф билан нашр тартибининг ўзгариши
ҳам учрайди. Аксар ҳолларда лафф аввал, кўпинча, биринчи
мисрада, нашр кейин — иккинчи мисрада келтирилади, лекин
бунинг акси, яъни аввал нашр, кейин лафф келган ҳолатларга
ҳам дуч келамиз. Чунончи, Гадоийнинг

Сунбулу гул бутгусидур туфроғимдин бегумон,
Зулфу юзунг ҳасратинда чунки қилғумдур вафот,

Бобурнинг

Сабру ҳушу ақлу динимни олибдур, найлайин,
Сарв қадди, гул руҳи, райҳон хати, насрин бари

байтида шундай ҳолатни кузатамиз.

Лафф ва нашр бошқа санъатлар билан биргаликда ҳам қўлла-
навереди, хусусан, тажохул ориф усули билан битилган байтлар-
да лафф ва нашр янада жозибалироқ оҳанг беради. Масалан,
Огаҳий қаламига мансуб

Юзида қатраи хўйму экан томар ёхуд,
Нужум меҳр уза сайёргу экин оё

байтида қўлланган номураттаб лафф ва нашр, Комил Хораз-
мийнинг

Хатинг ичра гулфом лаълингмудур
Ва ё барги гул тушди райҳон аро?

байтидаги лафф ва нашр ҳам худди шундай тажохул ориф усули
билан уйғундир. Унинг

Гулу сунбул шамими бар машоми ман намисозад,
Юзу зулфинг исидин то димоғи ман муаттар шуд

байтидаги лафф ва нашр талмиъ санъати билан биргаликда қўлланган. Комил Хоразмий битган

Қўзу қошинг қалам қатлимға ёзгон насси қотиъдур,
Нечук жондин умид айлай кўруб бу сод ила бу нун

байтидаги лаффу нашр эса китобот санъати билан бирга қўлланган.

Аввал саналган («йиғилган») номлар тартиби билан улар ҳақидаги ҳукмлар тартиби муносабатига кўра лафф ва нашр «мураттаб» («тартибли») ва «номураттаб» ёки «ғайри мураттаб» («тартибли бўлмаган») турларга бўлинади. Масалан, Лутфийнинг

Қошинг, ирнинг, юзунг, эй рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур

байтининг биринчи мисрасида лаффда аввал қош, сўнг ирн (лаб), кейин эса юз саналади, иккинчи мисрадаги «нашр», яъни маҳбуба аъзолари ҳақидаги ҳукмлар тартиби биринчи мисрадаги сўзларга мувофиқ келади, яъни биринчи турган «**қош**» сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «ҳилол» ташбиҳи, иккинчи турган **ирн (лаб)** сўзига иккинчи бўлиб келган **кавсар** ташбиҳи, учинчи турган «юзунг» сўзига эса учинчи — боғи жинон ташбиҳи мос бўлиб тушади.

Атоий қаламига мансуб

Ёд қилмас зулфу рухсору хатингни кўргали,
Лолау насрину сунбул бирла райҳондин кўнгул

байтидаги лафф ва нашр эса номураттаб саналади. Зеро, биринчи мисрадаги биринчи бўлиб турган зулф сўзига иккинчи мисрада биринчи бўлиб келган лола ташбиҳи мос келмайди, зулфга учинчи турган сунбул мувофиқдир. Биринчи мисрада иккинчи бўлиб турган рухсор сўзига эса иккинчи мисрада биринчи бўлиб турган «лолау насрин» мувофиқдир. Биринчи мисрадаги учинчи бўлиб турган **райҳон** ташбиҳ мос келади. Кўриниб турибдики, лафф билан нашр тартиби мувофиқ эмас. Худди шунингдек, Бобурнинг

Оғзию икки зулфию қади бўлмаса манга
Райҳону сарву ғунча кўрардин малолдур

байтидаги лафф ва нашр ҳам шу каби номураттабдир.

Номураттаблик бир мисрада келтирилган лафф ва нашрга ҳам хосдир. Масалан, Огаҳийнинг

Сарв ила лолаға назар айламасак ажаб эмас,
Ким юзу қаддингиз эрур сарв ила лозазоримиз

байтининг иккинчи мисрасида шу ҳолни кузатамиз.

Лафф ва нашр ўз хусусиятига кўра жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ санъатларига яқин туради. Лекин уларни бир-биридан фарқлаш унча қийин эмас. Гап шундаки, жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ санъатлари қўлланганда биринчи мисрада жамланган номлар, тушунчаларни тақсимлаш ёки фарқлашни ифодаловчи «бири», «униси» каби сўзлар қўлланади. Масалан, Бобурнинг

Хатинг била юзунгу, кокилинг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон

деб бошланган ғазали байтларининг ҳар қайсисида аввал турли нарсалар номи жамланган бўлса, ҳар иккинчи мисрада улар муайян жиҳатларига кўра «бири» сўзи воситасида тақсимланган.

Бобурнинг

Не навъ ўхшасун юзига офтобким,
Онинг заволи бордиру бу безаволдур

байтидаги биринчи мисрада маҳбуба юзи ва офтоб сўзлари жамланган. Лекин кейинги мисрада улар ҳақидаги фикрлар икки тушунчани маълум жиҳатдан фарқлаш мақсадини кўзлайди. Шунга кўра бу байтда ҳам лафф ва нашр санъати қўлланмай, жам ва тафриқ санъатидан фойдаланилганини таъкидлашимиз мумкин.

Лафф ва нашр қўлланганда тақсимлаш ёки фарқлаш мақсади эмас, балки белгиларини таъкидлаш шоирнинг диққат марказида туради.

Мисоллар:

Кўз эрнинггу тишинг кўруб аввал назарни йиғмади,
Охир чиқорса лаълу дур не суд ўшал уммонима.

(Саккокий)

Бўю юзу лаъл эрну хати хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мўл настарану ёсуман ичра.

(Саккокий)

Белинг, оғзинг сўзи ҳар қайда бўлса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.

(Атоий)

Энги менги ою доғи, юзи сўзи гулу мул,
Қади равону тани жону эрни маржондур.

(Бобур)

Орази олингиз уза зулфи сиёҳингиз эрур
Боғи муродимиз аро сунбули мушкборимиз.

(Огаҳий)

Эрнию сўзи шавқи ичра кўзларим ҳар дам
Сочғуси аёқига лаъл ила жавоҳирлар.

(Оғаҳий)

Лол андалибу қумри қадду юзингни кўргач,
Сарв ҳижолат ичра гул инфиола душти.

(Фурқат)

Кимеки оразу зулфи хаёли бирла ўтмайдур,
Паришонлиқда ўтсун ёраб онинг субҳ ила шом.

(Фурқат)

Олида ҳам сарву гул, ҳам ғунча бўлмишдур ҳижил,
Ул паридин ўзгага бўхтон қаду рухсору лаб.

(Оғаҳий)

Хушнаmodур ўйла лаъли узра хатким ғўйё,
Ким зумуррад тутти ер ёқути ахмар устида.

(Оғаҳий)

Сориг юзга ариғ ашким неча оқса эмастур суд
Ки истиғно камолидин зару гавҳарни ёд этмас.

(Оғаҳий)

РУЖУЪ

Ружуъ — арабча «қайтиш» маъносини билдириб, шеърятда шоирнинг олдинги мисра ёки байтда ифодалаган фикри, қўлланган бадий тасвирий воситасидан қайтгандек бўлиб, кейинги мисра ёки байтда унга қараганда кучлироқ ифода, шеърый санъатни келтириш ёки олдинги фикрни аниқлаштириш, тўлдириш усулидир. Мумтоз шеърятимизда ружуъ усули айниқса ташбих қўлланган мисраларда кўпроқ учрайди.

1. Байтнинг биринчи мисраси ёхуд олдинги байтда ташбих келтирилган бўлса, шоир ундан чекинара экан: келтирилган ташбих белгисини янада кучайтирувчи иборалар қўшади ёки унинг хусусиятини янада ойдинлаштиради, тўлдиради. Масалан, Навоий Фарҳоднинг денгиз сафарини тасвирлар экан, наҳангларни таърифлаб, ёзади:

Суда юз тоғу, йўқ бирига ором,
Вале тоғики, бўлғай моҳи андом.

Шоир аввалига «Сувда тиним билмас, беором тоғлар сузиб юрибди», — деб таъкидлар экан, «вале» («ва лекин») дея ўз тасвиридан чекингандек бўлади, шундан сўнг у ўз тасвирига яна қайтиб унга янги ифодалар билан бойитади, натижада ижодкор фикри энди яққол англашилади: у таърифлаган «беором» тоғлар

«моҳи андом» — «балиқ қиёфасида» экан, бинобарин энди ўқувчи гап наҳанглар, яъни китлар ҳақида кетаётганини тушуниб олади. Шоир тўғридан тўғри «моҳи андом тоғлар»ни тасвирласа, ушбу байт шунчалик таъсирчан, жозибадор чиқмас эди. Навоий аввалга ўзи тасвирлаётган ҳайвонни ўқувчидан сир тутиб «беором тоғлар» ҳақида сўзлайди, ўқувчи бундай тасвирдан ҳайратланмай қолмайди, зеро денгиздаги юзлаб «беором тоғлар» унда қизиқиш уйғотиши табиий. Ўқувчини лол қолдирган шоир энди бу тоғлар наҳанг эканига ружуъ воситасида ишора қилади.

Шу дostonдаги

Муз айлаб ер юзин ойна ойна,
Ғалат қилдим, дегил ойнаи Чин

байтида шоир қиш тасвирини чизар экан, олдиниға музлаган сувларни ойнаға ўхшатади, кейинги мисрада ўз тасвиридан чекингандек «хато қилдим» дейди-ю, лекин ундан бутунлай возкечмай музларнинг оддий ойнаға эмас, Чин ойнасига ўхшашини таъкидлаб, ўз тасвирини янада кучайтиради, аниқлаштиради.

Мисоллар:

Ҳар ён бўри посбон итидек,
Йўқ, йўқ, не дедим, шубон итидек.
(«Лайли ва Мажнун»)

Гуликим сепмиш эрди нўш дору,
Ғалат шарҳ айладим, беҳуш дору.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Юзида хол ўлуб гулбарг уза зoғ,
Ва ё тер остида сув ичраки боғ,
Дема сувким, зилоли зиндагоний,
Не Хизру, не Скандар топиб они.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Уруб гулгун яқо чок айлагунча,
Бўлуб зоҳир гул ичра икки гунча.
Дема гунча, ики пайкон де они,
Ғам ўқи кўксидин ўткан нишони.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Фалак раҳшида меҳри ховаридек,
Не раҳшу меҳр, дев узра паридек.
(«Фарҳод ва Ширин»)

2. Шоир олдинги мисрада қўлланган ташбихдан қайтгандек бўлади-да, ундан ҳам кучлироқ янги бир ташбих келтиради. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonидаги

Саҳройи латофат ичра лола,
Не лолаки, мушкбӯ ғазола

байтида шу хил ружуъ қўлланганини қўрамыз. Шоир аввалига Лайлини саҳро лоласига ўхшатади, кейин ўз тасвиридан қайтиб, янги ташбиҳ қўллайди: Лайлини энди мушк исли охуга қиёс қилади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Вале ёдиға бу келдиким ул ой,
Демай ой, офтоби олам орой

байтида ҳам биринчи мисрада Ширин ойга ўхшатиш билан бўлса, сўнг шоир бу тасвирдан чекиниб, янада кучлироқ ташбиҳга мувожаат этади: энди қизни оламга безак бўлган офтобга қиёс қилади. Ҳар иккала ташбиҳга назар ташласак, уларнинг кетма-кет қўлланишида муайян изчиллик сақланганини кузатамиз.

Мисоллар:

Шажар яфрои булди қаҳрабодек,
Демаким қаҳрабо, меҳри самодек.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Кишига ўхшамас, гўё паридур,
Пари йўқ, офтоби ҳоварийдур.
(«Фарҳод ва Ширин»)

Дўзах манга эмду бу хабардур,
Ким жонима ўтидан шарардур
Йўқ, йўқ, **не шарарки**, барқи офат,
Андин бари даҳр ғарқи офат.
(«Лайли ва Мажнун»)

Ул ўт аро бу заифи ғамнок,
Қайси ғамнок, балки хошнок.
Хошнок дема, шикаста мўре,
Жони юкидин танига зўре.
(«Лайли ва Мажнун»)

3. Баъзан юқорида таъкидланган икки ҳолат бир ёки икки байтда биргаликда қўлланади, яъни шоир аввал ўз тасвиридан чекиниб, янги ташбиҳ қўллайди, кейин яна чекиниш қилиб янги ташбиҳни янада кучлироқ ифодалар билан бойитади. Масалан, Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида Лайли тасвири чизар экан,

Нахлию **не нахл**, сарви озод
Сарвию, **не сарв**, рашки шамшод

байтида Лайлини аввалига ниҳолга ўхшатади, кейин ундан қайтиб сарвга қиёслайди, сўнг ундан қайтгандек бўлади-ю, сарвнинг оддий эмас, шамшоднинг рашки келадиган сарв эканини таъкидлайди. Демак, байтда кетма-кет икки ружуъ қўлланган, яъни шоир икки бора ўз тасвиридан чекинган. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Хабар Бону сори еткурди ҳар хайл,
Ки тутти барча Арман мулкани сайл.
Қаю бир селиким, дарёи офат,
Қаю дарёки, тўфони маҳофат.

...Чу қўрғон даврига ёвуштилар бот,
Сурон солиб ёнибон туштилар бот.
Сурон йўқ, сур савтининг сафири,
Қаю бир сурким, маҳшар нафири,

шунингдек,

Кўрдик келур нигори зебо,
Боштин аёғига хаззу дебо.
Йўқ, йўқ, не нигор, сарви гулчеҳр,
Не сарв, не гулки, ғайрати меҳр

байтларида ҳам худди шу хил ружуълар қўлланган.

4. Баъзида кетма-кет уч марта чекиниш юз беради: шоир ўзи қўллаган ташбиҳдан қайтиб, иккинчисини келтиради, ундан ҳам воз кечиб, учинчи ташбиҳга мурожаат этади. Бу хил силсилали (занжирли) ружуъга Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг ариқ қазиши тасвирланган:

Дами дуди била метини гарди
Етурди кўзга чархи ложуварди.
Не гарду дуд, миғи дарду андуҳ,
Тутуб Арман ҳудудин кўҳ то кўҳ.
Дема миғ, айтқил абри баҳорон
Ёгин бирла тагарги сангборон

байтлари мисол бўла олади. Шоир аввало Фарҳод нафасини дудга (тутунга) ўхшатиб: «Дами тутуни билан метинининг чанги кўк осмонни кўздан яширди», — деб тасвирлар экан, иккинчи байтда бу ташбиҳдан қайтиб, дуду гардни қора булутга қиёс қилади, сўнг ундан ҳам воз кечиб, баҳор булутига қиёслайди.

«Хамса» достонларида ушбу усулдан кенг фойдаланган Алишер Навоий баъзан бир неча марта чекиниш билан янги-янги тимсоллар, ифодалар яратади. Чунончи, «Садди Искандарий» достонининг кириш қисмида ўз ижоди хусусида сўз очар экан, шоир

Давотимки очтим дукони гуҳар,
Дукони гуҳар йуққи, кони гуҳар.
Ҳамоноки юр чоғда лосин анинг
Силоя қилурда қаросин анинг.
Томизганда ҳар қатрае сув анга,
Сув ўрнида томғондур инжу анга.
Қаю қатра сув, балки дарёи жарф,
Ки қилмиш анга ҳақ давотимни зарф.
Давот эрмас, ул ўзга олам дегил,
Не олам, ани чархи аъзам дегил

деб ёзади. Дикқат қилсак, беш байтли парчада шоир беш марта чекиниш қилганини, ҳар сафар олдингисига қараганда гўзалроқ, салоҳиятлироқ тасвирлар чизганининг гувоҳи бўламиз.

5. Баъзан шоир аввал ўзи тасвирлаётган нарсани бирон ни-
мага қиёслайди, кейин ундан қайтиб, ўша нарсани ўз номи би-
лан атайди. Масалан, Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонида
Фарҳод қўлга киритган Жамшид жомини тасвирлар экан:

Сафоу тоб аро андоқки хуршид,
Дема хуршид, балки Жоми Жамшид

деб ёзади. Жом олдин қуёшга қиёсланса, кейин шоир ундан қайтиб, жомни ўз номи билан атаган.

Ружуъ санъати сифатлаш қўлланган мисраларда ҳам келиши мумкин. Бу ҳолда қўпинча шоир ўзи биринчи мисрада қўллаган сифатлашдан қайтиб, ундан кучлироқ бўлган янги бир сифатлаш келтиради. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Ким Навфалким Арабадур тоқ,
Йуқ, йуқ, не Араб, тоқи офоқ

байтида шоир Навфални олдинига «Арабда ягона» деб таъриф-
лаб, кейин ундан воз кечгандек бўлиб, «оламда ягона» сифатла-
шига мурожаат қилади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ўзининг шакли бирла навжувоне,
Демайким навжувоне, нотаवоне.
...Аларға шоҳу сарвар гулӯзоре,
Демайким гулӯзоре — шаҳсуворе.
...Тушурди ул латофат ҳуққасини,
Латофат йуққи, офат ҳуққасини,

«Лайли ва Мажнун» достонидаги

Андоқ тани дарднок бирла,
Йуқ, йуққи, бу жисми чок бирла.
...Мискин мену зори пойбаста,
Йуқ, йуққи, заифи по шикаста.
...Ҳар бир монгишида юз латофат,
Йуқ, йуққи, сочиб жаҳонга офат

каби байтларда шу хил ружуълар қўлланган.

Айрим ҳолларда ружуъ санъати у ёки бу нарсани кетма-кет икки хил аташ учун хизмат қилади, бундай ҳолларда ҳам иккинчи атама биринчисига қараганда кучлироқ бўлиши шарт. Жумладан, «Лайли ва Мажнун» достонида Қайс оиласининг Каъбага кириб келишини тасвирловчи

Фурсатни бори билиб ғанимат,
Каъба сори қилдилар азимат.
Чун бўлдилар ул ҳарамга маҳрам,
Йўқ, йўқ, не ҳарамки, арши аъзам

байтларида шу хил ружуъ қўлланган. Шоир Байтуллони ҳарам деб атаса, кейин ундан қайтгандек бўлиб, уни «арши аъзам» деб таърифлайди.

Баъзида ижодкор биринчи мисрадаги тасвирдан қайтиб, унга қараганда кучлироқ иккинчи хил тасвирга кўчади. Чунончи, «Лайли ва Мажнун» достонида Лайли билан Қайснинг дафн маросимини тасвирлар экан, Навоий

Кирди ики жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, ики руҳ бир баданга

байтини келтиради. Кўриниб турибдики, иккинчи мисрадаги тасвир биринчисига қараганда таъсирчанроқ. Шу дostonдаги

Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди.
Йўқ, йўқки, икиси маст бўлди,
Ҳам икиси майпараст бўлди

байтларида ҳам шу хил санъат қўлланган.

Шоир баъзан ружуъ санъати воситасида биринчи мисрадаги тасвирга иккинчи мисрада аниқлик киритади, уни тўлдиради. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Далир ўлмиш эди май журъатидин,
Не май, жоми паёпай журъатидин.
...Улусни сурдилар ул сув бошидин,
Не сув, Фарҳод ила Ширин қошидин

каби байтлар шу хил хусусиятга эга.

Анча мураккаб бўлган ушбу усул кўпроқ етук ижодкорларнинг лиро-эпик асарларида қўлланган. Чунончи, буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий ўз дostonларида ружуъ усулидан жуда кенг фойдаланиб бири-биридан ёрқин, таъсирчан бадий ифодалар, тимсоллар яратганки, юқорида келтирилган кўпгина мисоллар фикримизнинг далили бўла олади.

Ружуъ усулини ҳозирги шеърятимизда ҳам муваффақият билан қўллаш мумкин. Эркин Воҳидовнинг «Шоҳи гул» газалидан ўрин олган:

Оташин гул уздим, ол, бу
Шоҳи гуллар **шоҳи гул**.
Гул сочиқ йўлларда бўлсин
Гул юзим ҳамроҳи гул.
Шоҳи гул эрмас, бу ўтлуғ
Юзларинг ҳижронида
Интизор боғ кўксидан
Чиққан фиғону оҳи гул

байтлари шундан далолат бериб турибди.

ИСТИОРА

Истиора арабча сўз бўлиб, «бирон нарсани омонатга (вақтинча) олмоқ» деган маънони ифодалаб, адабий асарда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий бир маънода қўллаш санъати саналади. Кўпинча бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. Истиора аксар ҳолларда ташбиҳи кинояга, яъни мушаббихи туширилган ташбиҳга тенг келади. Масалан, Бобурнинг

Сен, эй гул, қўймадинг саркашлигингни сарвдек ҳаргиз,
Оёғингга тушуб барги хазондек мунча ёлбордим

байтидаги «гул» сўзи ўз маъносида қўлланаётгани йўқ, яъни шоир ҳақиқий гулга эмас, балки гул каби гўзал маҳбубага мурожаат қилмоқда. Бинобарин, гул сўзи маҳбуба, инсон маъносида ишлатилапти. Шунинг учун уни истиора деб ҳисоблаш мумкин.

Навоий қаламига мансуб

Сен лабинг сўрган сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб

байтидаги «қон ютарман» ибораси ҳам ўз маъносида қўлланмаган, балки «изтироб чекаман» маъносини англатади. Демак, у ҳам истиора бўла олади.

Адабиётшуносликда истиора ташбиҳдан кучли саналади. Зеро «эй гул каби гўзал маҳбуба» ифодасига кўра «эй гул» ибораси кучлироқ, таъсирчанроқ жаранглайди.

Тузилишига кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиора («гул» каби) **содда истиора**, бирикмали истиоралар эса **мураккаб истиора** саналади. Навоийнинг

Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар

байтидаги «сариг юз» маъносидаги «заъфарон» сўзи **содда истиора** бўлса, «қонли ёш тўкаман» маъносидаги «тўкармен лолалар» ибораси **мураккаб истиора**дур.

Мураккаб истиоралар бир неча сўз, ҳатто бутун бир жумладан ҳам иборат бўлиши мумкин. Халқ оғзаки ижодидаги кўчма маъноли мақоллар, масалан, «Кўрпангга қараб оёқ узат», «Бўлинггани бўри ер, айрилгани айиқ ер» кабилар ҳам мураккаб истиора саналади.

Ифодаланишига кўра отлардан ташкил топган истиоралар «истиораи аслийя», феъллардан тузилганлари эса «истиораи табиия» дейилади. Чунончи Фурқатнинг

Жамолинг кўргали, эй **дастаи гул**,
Бўлубмен турфа шайдо, бир келиб кет

байтидаги «дастаи гул» истиораси истиораи аслийя; Нодиранинг

Вақти хиром, эй **санам**, **дийдаларимга қўй қадам**,
Хоки раҳингга айларам чашми гўҳарфишон фидо

байтидаги «санам», «чашми гўҳарфишон» сўзлари истиораи аслийя, «дийдаларимга қўй қадам» — истиораи табиия саналади.

Таркибига кўра ҳам истиоралар иккига бўлинади. Ўхшатиш нарса ё тушунча, яъни мушаббих туширилган истиоралар «истиораи мусарраҳа», ўхшаган нарса, яъни мушаббихун биҳ туширилгани эса «истиораи макнийя» деб аталади.

Истиоралар:

1. Аниқ бир тушунчани билдирувчи сўзни унинг муайян жиҳатларини ташбиҳий муносабатга кўра таъкидловчи сўз ёки сўз бирикмаси билан ифодалаш орқали рўёбга чиқади. Мумтоз шеъриятда маҳбубани ифодаловчи гул, пари, нигор каби сўзларнинг қўлланиши бунга яққол мисол бўла олади. Жумладан, Огаҳийнинг

Фалак меҳри булутдин юзга чекмиш пардаи мушкін,
Магар боқиб **қуёшим** юзига кўзи қамошибдур

байтидаги «**қуёшим**» сўзи,
Фурқатнинг

Аё, эй қумрийи боғи малоҳат,
Аё эй қадди раъно, бир келиб кет

байтидаги «**қумрийи боғи малоҳат**» ибораси шу тарзда юзага келган истиорадир.

2. Айрим сўзлар уларни ифодаловчи бадиий синонимлар билан алмаштирилади. Раз қизи (май), кўк газоли (қуёши), ҳазордстон (булбул) кабилар шулар жумласидандир.

3. Аниқ нарса, тушунчаларни ифодаловчи сўзларга у билан ташбиҳий муносабатда бўлган сўз қўшилиб истиоравий ифода-ни ҳосил қилади. Масалан, ҳаёт гулшани, гул дафтари, мижгон ўқи, ҳусн баҳори, дийдор давлати, қўнгул майдони, ораз офтоби, карашма тийри каби истиоралар шулар жумласидандир.

Мавҳум тушунчаларни ифодаловчи сўзларга аниқ нарса но-мини англатувчи отлар қўшилиб истиора ҳосил қилади. Ҳар ик-ки сўз ўртасида эса ташбиҳ маъносидаги муносабат мавжуд бўла-ди. Малоҳат мулки, ҳаё боғи, ишқ баҳори, ноз тахти, шавқ ўти, висол соҳили, ҳижрон баҳри, бахт уйқуси тарзидаги истиоралар шулар жумласидандир

Мисоллар:

Шарбати сабр отини тутмангки, бир ой ҳажридин
Оғзима **ҳайвон зулолин** айламиш айём талх.

(Навоий)

Лаълинг олса чоклик бемор қўнглумни не тонг,
Эй малоҳат нахли, чунким хастасиз бўлмас рутаб.

(Навоий)

Камол авжи уза фаррух юзунг **меҳри саодатдур**,
Латофат боғида зебо қадинг **сарви назокатдур**.

(Огаҳий)

Сендин айру талхком ўлди дебон **захри фирок**,
Ёшурун дардимни ул **лаъли шакарборимга** айт.

(Нодира)

Муҳаббат ўтини жисмимга ёқ, бағрим **кабоб ўлсун**,
Қўзим ҳуснингда сероб айла андоғким **пуроб ўлсун**.

(Увайсий)

Эй малоҳат гулшанида андалиби хуш наво,
Вей фатонат иқтидорида Фалотундин расо.

(Фурқат)

Висолинг соҳилига раҳм этиб тезроқ етургилким,
Ҳалок айлар яқин **дарёи ҳижронингни гирдоб**.

(Фурқат)

Варақларни очурман тозалаб **йилларни чангиндин**,
Бу **дониш махзани** сўзлар менга афсона янгиндин.

(Э. Воҳидов)

ТАНСИҚ АС-СИФАТ

Тансиқ ас-сифат санъати шеърда тасвирланаётган шахс ёки нарсасага хос белгиларни кетма-кет келтириш, уларни бир неча жиҳатдан тасвирлашни назарда тутати. Масалан, Муқимийнинг

Хуш табассум, хуш калому, хуш равиш рафтор ҳам
Андалиби бўстондек хуш наво дилдорсиз

байтида маҳбубага хос сифатлар, унинг хуш табассум, хуш калом, хуш рафтор ва хуш наволиги кетма-кет санаб кўрсатилган. Огаҳий қаламига мансуб

Жамолинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ афғоним,
Бори ер юзини тўфонга берди чашми гирёним,
Эшит додимни энди дардинг ўлди қосиди жоним,
Нигорим, меҳрибоним, макримат тахтида султоним

бандининг охирги мисрасида маъшуқа турли жиҳатдан васф қилинган.

Баъзан маҳбуба сифатлари бутун асар давомида санаб ўтилган шеърлар ҳам яратилган. Муқимийнинг

Нигоре маҳвашеки кам бўлур мундоғ парипайкар,
Санавбаргўй, насринхўй, сунбулмўй, сийминбар.
Зарифу зийраку дилхоҳу дилжў, дилкашу маргуб,
Расо табъу, салимулвазъу, базморо ажаб дилбар.
Адофаҳму, суҳансанжу шакаргуфтору, шўрангез,
Сабихулважҳу некушаклу матбуу неку ахтар

байтлари билан бошланувчи ғазали шулар жумласидандир.

Кетма-кет саналган белгилар, сифатлар тасвирланаётган тим-солни ўқувчи кўзи олдида ёрқинроқ, жозибадорроқ гавдалантиришга хизмат қилади. Масалан, Машраб мустаҳзодидаги

Кўрдимки бугун паривашу **дилбару раъно**
йўл узра шитобон,
Хуш суврату хуш хилъату хуш рафтори зебо,
чун кабки хиромон.
Пуришва-ю пур ғамза-ю сиймин зақандир,
Даҳр ичра пур ошуб,
Ҳам офати жон, жумлаи маҳвашлара якто,
Сарфитнаи даврон

каби байтларда маъшуқа қиёфаси муфассал тасвирланиб, унга хос фазилатлар бирма-бир санаб ўтилган, оқибатда ўқувчи кўзи олдида гўзал дилдор бутун баркамоллиги билан намоён бўлади.

Тансиқ ас-сифат санъати лирик қаҳрамонга хос хислатларни муфассал ифодалашда ҳам қўлланади. Жумладан, Машраб ғазалидаги

Сенга рози дилим изҳор этиб сўйлар мажолим йўқ
Паришонҳолу саргардону дил афғор йиғларман

байтидаги сифатлар ошиқ қиёфасини тасвирлашга хизмат қилган.

МУҚОБАЛА

Муқобала «қарши келиш» маъносини ифодалайди ва шеър байтларида бир-бирига зид тушунчаларни англаувчи сўзларни келтириб улар воситасида муайян бир ғоя, фикрни таъсирчан ифодалаш санъати саналади.

Чунончи, Лутфийнинг

Нечаки жавр қилурсан, вафодин ортуқ эрур,
Карамки ўзгага қилсанг, жафодин ортуқ эрур.

байтидаги вафо ва жафо, карам ва жавр сўзлари қарама-қарши маъноларни ифодалайди. Атоийнинг

Қароси кўзларингнинг **оқи** бирла
Ажаб **куфредур, имон** бирла ҳамроҳ

байтида қаро ва оқ, куфр ва имон сўзлари шу тарзда бир-бирига зид тушунчаларни англатади.

Бобур қаламига мансуб

Висоли лаззатидин завқ топмоғлиқ эрур **душвор,**
Фироқи шиддатинда йўқса жон бермоғлиқ **осондур**

байтида эса висол ва фироқ, лаззат ва шиддат, душвор ва осон сўзлари аниқ кўзга ташланиб турган зид сўзлардир. «Завқ топмоқ» ва «жон бермоқ» бирикмалари ҳам ўзаро зид мазмунга эга, зеро, «завқ топмоқ» — ором олмоқ бўлса, «жон бермоқ» изтироб, алам чекмоқ маъносида бир-бирига қарама-қарши маъноларни ифодалайди.

Адабиётшунослик илмида муқобаланинг бу турини, яъни зид маъноларни ифодаловчи сўзларни келтириш **тақобули тазод** деб аталади.

Муқобала санъати феълларнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари келтириш билан ҳам юзага чиқиши мумкин. Навоийнинг

Лаҳза-лаҳза чиқтиму чектим йўлида интизор,
Келди жон оғзимғау ул шўхи бадхў келмади

байтидаги «келди-келмади», Бобурнинг

Сендин айрилдим эса бўлди насибим хори ғам,
Сендин, эй ғул, эмди Бобур бир замон айрилмағай.

байтидаги «айрилдим-айрилмағай» бўлишли-бўлишсиз феъллари муқобалани юзага чиқарган. Бундай муқобала **тақобули ижобу салб** деб юритилади.

Муқобаланинг ушбу тури турли феълларнинг маъно жиҳатдан қарама-қаршилигини ифодаловчи бошқа ўзакли сўзлардан ҳам юзага чиқиши мумкин. Масалан, Бобурнинг

Орази қаддингни таъриф этсалар юз йил хануз,
Эй юзи гул сарвиноз, юздин бири айтилмағай

байтида «таъриф этсалар» сўзи «айтилса» маъносини ифодалагани учун «айтилмағай» феъли билан бирга тақобули ижобу салбни ҳосил қилади.

Шеърятда муқобаланинг ҳар икки тури бир байтнинг ўзида қўлланиш ҳолати ҳам анчагина учрайди. Жумладан, Бобурнинг

Ваъда айлаб васл кўрсатгай неча жонимга ҳажр,
Неча кўнглумга жафо қилгай вафо кўрсатмагай

байтида эса васл-ҳажр, вафо-жафо сўзлари тақобули таъзодни, кўрсатгай-кўрсатмагай сўзлари тақобули ижобу салбни ҳосил қилган. Муқобала иборалардан ҳамда жуфт сўзлардан ташкил топиши ҳам мумкин, жумладан Бобурнинг

Неча кўрсатсам **вафоу меҳр** этар **жавру жафо**,
Нечаким мен **зормен** мендин ул ой **безордур**

байтидаги **вафоу меҳр** (меҳру вафо маъносида), **жавру жафо** сўзлари ана шундай жуфт сўзли муқобалани ҳосил қилган. Огаҳийнинг

Заҳри ҳажрини берур ҳар дам мангау **васлининг**
Нўшини инъом этар бисёр мендин ўзгага

байтидаги заҳри ҳажр ва нўши висол иборалари ўз таркибидаги заҳр-нўш, ҳажр-висол сўзларининг зиддияти асосида нафис бир муқобалани юзага чиқарган.

Муқобала турли бошқа хил санъатлар билан уйғунликда ҳам қўлланаверади. Чунончи, Огаҳий битган

Ваҳки айлаб **лутфу** эҳсон ёр мандин ўзгага
Айламас **зулму ситам** изҳор мандин **ўзгага**

байтида лутф-зулм, эҳсон-ситам, ёр-ўзга муқобиллари лафф ва наshr кўринишида қўлланган, чунки биринчи мисрадаги лутф ва эҳсон, ёр сўзларига оид фикрлар зулм, ситам, ўзгага сўзлари иккинчи мисрада мураттаб тарзда берилган.

КИНОЯ

Киноя «бир фикрни яширин ифода этмоқ» маъносидаги сўз бўлиб, баён илмида уни «Ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз маъноси анг-

лашиладиган сўз», — деб изоҳланади. Чунончи, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кўк гулшани гуллари тўкилди,
Гулларки тўкилди, гунча кулди.
Кўк боғида гуллар ўлди нобуд
Ер боғида гуллар ўлди мавжуд

байтларидаги «гуллар тўкилди» сўзлари ўз маъносида «боғда гулларнинг тўкилиши»ни ифодалайди. Ушбу байтда эса «кўк гулшани гуллари тўкилди» ибораси «юлдузлар йўқолди» маъносини акс эттиради, бинобарин ўз маъносида эмас, кўчма, мажозий маънода қўлланмоқда. Шунга кўра у киноя ҳисобланади.

Киноя халқ оғзаки ижодидаги аския ва ибораларда ҳам кўп қўлланади. Масалан, «Тарвузи қўлтигидан тушиб кетди» жумласи аксар ҳолда кўчма, киноя маъносида қўлланиб «умидсизланди», «лол бўлиб қолди» каби мазмунни ифодалайди.

Киноя хусусан шеъриятда жуда кенг қўлланади. Э. Воҳидовнинг

Гарчи шунча мағрур турса ҳам
Пиёлага эгилар чойнак

сатрларидаги «чойнак эгилар» ибораси ўз маъносини ҳам, мажозий мазмунини ҳам сақлаб қолган. Лекин шоирнинг мақсади мажозий маъно, яъни «таъзим қилади» маъносидадир. Бинобарин, киноя очиқ кўзга ташланиб турибди.

ИРСОЛИ МАСАЛ

Ирсоли масал «мақол киритиш» маъносини билдириб, шеърият ва насрда ифодаланаётган бирон фикрни исботлаш учун халқ мақолини келтириш санъати саналади. Масалан, Навоийнинг

Ўқларинг кўнглумга тушгач куйди ҳам кўз, ҳам бадан,
Ким куяр улу қуруғ чун найситонга тушди ўт

байтининг иккинчи мисрасида келтирилган «қамишзор (найситон)га ўт тушса, ҳўлу қуруғ барабар ёнади» мақоли биринчи мисрада айтилаётган фикрни далиллаш воситасида янада чуқурлаштиришга хизмат қилган. Шунингдек, шоирнинг

Чун масал бўлди сочинг зулм ичра ёшурмоқ не суд,
Мушк исин ёшурса бўлмас, бу масал машхур эрур

байтининг иккинчи мисрасида қўлланган «мушк исини яшириб бўлмайд» мақоли ҳам аввалги мисрадаги фикр — маъшуқа сочининг хушбўйлиги ҳақидаги фикрни таъкидлашга ёрдам берапти.

Баъзан иккита мақол келтирилган байтлар ҳам учрайди. Масалан, Атоийнинг

Бўлди бағрим сув ғамингдин «**Яхшилик қил, сол суға**»,
Охир эй гул хирмани албатта, «**ҳар эккан ўраб**»

байтида иккита мақолга мурожаат қилинган. Бу ҳолда шоир «ир-соли масалайн» (иккита мақол келтириш) санъатига асосланган.

Ўзбек мумтоз шеъриятида баъзан «ирсоли масал» санъати асосида ҳамма байтларида мақол ишлатилган шеърлар ҳам учраб туради. Масалан, Лутфийнинг мана бу газали шундай асарлардандир:

Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: «Чароғ туби қоронғу».
Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар сув».
Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидир, оре, тарозу».
Кўзунг қонимдин ийманмас, ажабтур, —
Ки: «Кўрқар қайдаким қон кўрса ҳинду».
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилаганни тилагу».

Шеърнинг ҳар қайси байтидаги иккинчи мисрада олдинги мисрадаги фикр билан боғлиқ бўлган, уни таъкидлаш, тасдиқлашга хизмат қилувчи мақол келтирилганини кўриш қийин эмас.

Шеърятда қўлланган мақол ҳамма вақт ҳам айнан, ўзгаришсиз қўлланавермайди. Кўпинча мақоллар айрим таҳрирлар билан шеър мазмунига сингдириб юборилиши ҳам мумкин.

ТАЗМИН

Тазмин («бир нарсани иккинчи бир нарса орасига қўймоқ») — шеърга ўзга бир шоир асаридан бирон мисра, бир ёки бир неча байт киритиш санъатидир. Шоирлар баъзан бошқа асарлардан танланган байт ёки мисраларни турли мақсад билан ўз шеърларида келтирганлар. Жумладан, Машраб ўзининг

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.
Ғам шони фироқингда кабоб этти фалакни,
Оҳи саҳарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

тарзида бошланувчи ғазалида Лутфийнинг машҳур

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма

байтини айнан келтиради. Фурқат

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,
Ғозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг

матлаъли ғазалини Фузулийнинг машҳур

Сурмадин гўзлар қаро, аллар хинодин лоларанг

мисраси билан бошлайди. Келтирилган байт ва мисра кенг оммага маълум бўлганлиги учун шоирларнинг бу усули айб саналмайди, аксинча, устозларга бўлган ҳурмат ифодаси ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, Машраб ва Фурқатлар Лутфий ва Фузулий байти, мисрасидаги фикрларни, туйғуларни чуқурлаштириб, уларнинг шеърларидан илҳом олганликларини намоиш этадилар.

Тазмин усули ҳозирги шеъриятимизда ҳам қўлланиб келмоқда. Жумладан, Эркин Воҳидов «Тола соч» ғазалидаги

Соч мени девона этгай, ё магар шоир қилур,
«Ул пари авлодиданму, ё башар фарзандиму?»

байтининг иккинчи мисрасида шоир Ҳабибий сўзларини айнан келтиради.

САВОЛУ ЖАВОБ

Саволу жавоб — шеър мисраларида икки шахс, кўпинча ошиқ билан маҳбуба ўртасидаги савол ва жавобни акс эттириш усули. Масалан, Фурқатнинг машҳур «Кашмирда» деб аталмиш ғазалидаги

Айдим: «Эй жон офати, зулмингга бўлмишман асир!»
Айди: «Бу савдони қўй, умринг ўтар занжирда!»
«Нуқта лаб устида бежодур», — дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда».
Айди: «Эй бечора, қилдинг, на учун тарки ватан?»
Мен дедим: «Фурбатда фурқат бор экан тақдирда!»

байтлари «саволу жавоб» усулида яратилган.

Шеъриятимизда ушбу усулдан кенг фойдаланилган. Лирик асарларда савол-жавоб кўпинча бир-икки мисрада ифодаланади. Лекин бошдан аёқ шу усулда битилган лирик шеърлар ҳам учраб туради. Чунончи, Огаҳийнинг

Дедим: «Лабинг ширинлигин, эй шўх, билдур ўргатиб»,
Деди: «Била олмас киши то кўрмаса они тотиб».
Дедим: «Кўзингнинг захридин ман хаста еттим ўлгали»,
Деди: «Зулоли лаълима жон шарбатин бергум қотиб».
Дедим: «Масиҳога лабинг бўлгайму ташбиҳ айламак?»
Деди: «Масиҳони қачон бўлгай ўлукка ўхшатиб?»

байтлари билан бошланувчи 11 байтли газали охиригача шу усулда давом этади.

Саволу жавоб усулига лиро-эпик шеърятда айниқса кенг мурожаат қилинганки, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳод ва Хисрав мунозараси бунга яққол мисол бўла олади.

Ушбу услуб ҳозирги шеъриятимиздан ҳам муносиб ўрин олган. Масалан, Эркин Воҳидовнинг «Лола» ғазалидаги

Дейман: «Саҳар шафақдан
 Учқунму, лоласанму,
 Шодлик майига тўлган
 Гулгун пиёласанму?
 Дейди: «Қизик саволинг,
 Қайда, ажаб, хаёлинг,
 Еллар кўриб бу ҳолинг
 Кулмоқда, боласанму?»

каби қатор байтлар шу тарзда битилган

ТАВШИХ

Тавшиҳ шеър мисраларининг бошида ё ўртасида бир неча ҳарф ёки сўз келтиришни назарда тутувчи санъат номи бўлиб, у ҳарф ёки сўзларни қўшиб ўқилганда, киши номи, бирон сўз, бир ёки бир неча мисра ёки байт шеър ҳосил бўлади. Шундай шеър-рий асар эса **мувашшаҳ** деб аталади. Масалан, Фурқатнинг

Терму тоби бодадин рухсори ахмар устида,
 Қатра-қатра ёки шабнамдур гули тар устида

деб бошланувчи ғазал байтларининг биринчи мисралари бошидаги ҳарфларни бир-бирига қўшсак, араб ёзувидаги «Тўйчихон» исми ҳосил бўлади.

Бу усул айниқса XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари адабиётида кенг қўлланган. Жумладан, Муқимий, Фурқат, Завқий, Муҳаййир каби шоирлар яратган кўплаб ғазалларда ўнлаб номлар шу усулда яширин ифодаланган.

XV аср адабиётида тавшиҳнинг мисралар ичида қизил сиёҳ билан ажратиб ёзилган сўзларни жамланганда бир ёки бир неча байт шеър пайдо бўладиган туридан кенг фойдаланилган. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Баъдойиъ — ус санойиъ» асарида бу усулга доир қатор мисоллар келтиради.

Тавшиҳ усули замонавий шеърятимизда ҳам баъзан учраб туради. Жумладан, Уйғуннинг «Жафо қилма» деб номланган ғазали мисраларининг бош ҳарфлари тизилганда, Турсуной номи ҳосил бўлади.

ИҚТИБОС

«Илм ўзлаштирмоқ» маъносидаги бу сўз Куръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати номидир. Мусулмон мамлакатларининг шоирлари бу усулга кенг мурожаат қилиб, ўзларининг лирик ва лиро-эпик асарларида оятлар ва ҳадисларни келтирганлар. Ҳадисларга бағишлаб ёзилган «Арбаин»лар ҳам иқтибос усулида яратилган. Масалан, Алишер Навоий «Арбаин»идаги

Оналарнинг оёғи остидадур
 Равзаи жаннату жинон боғи

қитъасида Муҳаммад Расулulloҳнинг «Ал жаннату тахта ақдами уммаҳатикум», яъни «Жаннат оналар оёғи остидадир» деган ҳадислари келтирилган. Шу туфайли ушбу қитъани иқтибос саналади.

ИЛТИФОТ

Илтифот «алангламоқ» маъносида бўлиб, лирик ва лиро-эпик шеърятда сўзловчи шахснинг кўчиши (биринчи шахсдан иккинчи шахсга, иккинчидан биринчи ё учинчига, учинчидан биринчи ё иккинчига кўчиши)ни ифодалайди. Чунончи, Алишер Навоийнинг машҳур «Келмади» радифли ғазалининг аксар байтларида лирик қаҳрамон ҳолати, туйғулари биринчи шахс номидан баён қилиниб келади-да, мақтаёда Навоийга мурожаат тариқасида иккинчи шахсга кўчиб

Эй Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглинг уйин
Не учунким бода келган уйга қайғу келмади

деб хитоб қилади. Ана шу ҳолат, усул илтифот деб аталади.

Баъзан лирик қаҳрамон бир неча шахсга мурожаат қилади. Масалан, Навоийнинг «Май мени қилди риёйи порсолиқдин халос» ғазалининг дастлабки тўрт байтида ошиқнинг кечинмалари биринчи шахс номидан баён қилинса, охириги уч байтда

Эй жафогар, бир вафо қилким, иковлон бўлғабиз
Мен жафо чекмакдину сен бевафолиқдин халос.
Соқийё, ҳажру хумор ичра етибмен жонима,
Бир қадаҳ бирла мени қил бу оролиқдин халос.
Эй Навоий, не наво истаб сени дилдору сен,
Гар наво истарсен ўлма бенаволиқдин халос

байтларида маҳбубага, соқийга ҳамда Навоийга мурожаати тарзида давом этади.

МУАММО

«Маъноси беркитилган сўз» деган мазмунни ифодаловчи бу санъат бир байтда у ёки бу исмни яшириб, уни топиш учун турлича имо-ишораларни баён қилишни назарда тутаяди. Шундай байтдан ташкил топган шеърӣ асар ҳам мазкур ном билан аталади.

Муаммоларда кўпинча яширилган исм кўрсатиб қўйилади. Ўқувчи байтдаги имо-ишораларга асосланиб турлича усуллар билан ўша исмни келтириб чиқариши керак бўлади.

Муаммоларда энг осон усул байтдаги бирон сўзнинг таркибини имо-ишораларга кўра ўзгартириб яширилган исмни топишдир. Масалан, Алишер Навоийнинг «Саъд» исми яширилган

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

муаммосини ечмоқчи бўлган ўқувчи байтнинг араб ёзувида ёзилганини назарда тутган ҳолда аввало яширилган исмга шаклан ёки маъно жиҳатидан яқин бўлган сўзни — «саодат» сўзини белгилайди. Сўнг имо-ишораларга диққат қилади. Эътибор берилса, байтдаги «чиқса от» бирикмаси «ном чиқса» маъносидан ташқари, «о» ва «т» ҳарфлари чиқарилса» деган мазмунни ҳам ифодалашини кўриш мумкин. Бинобарин, «саодат» сўзи таркибида шу икки ҳарфни чиқарсак, араб ёзувидаги «Саъд» исми ҳосил бўлади ва муаммо ечилган саналади.

Навоийнинг «Муҳсин» исмига битган

Мажлисида шайх бу кеча кўп шайн бошлади,
Синдирди шамъу нуқлни ҳавз ичра ташлади

муаммосини ечиш учун шакл жиҳатидан «муҳсин» сўзига яқин бўлган «мажлис» сўзини танлаб, имо-ишорага кўра, «шамъни синдирамиз», яъни «мажлис» сўзи таркибидаги чўзиқ «алиф» ҳарфини қисқа қиламиз, сўнг «нуқл»ни — «мажлис» сўзи таркибидаги «ж» ҳарфи нуқтасини «ҳавзга ташлаймиз», яъни мазкур сўз охиридаги ҳарф устига ёзиб «н»га айлантирамиз, натижада «Муҳсин» сўзи ҳосил бўлади ва муаммо ҳал қилинган ҳисобланади.

Муаммоларнинг мураккаб тузилганлари ҳам кўп бўлиб, уларни ечиш учун хилма-хил фанлар, тилларни, ёзувларни билиш талаб қилинади.

Муаммонавислик форсий ва туркий шеърятда XV асрда кенг тараққий этган эди. Барча ижодкорлар, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий каби буюк шоирлар ҳам муаммолар ёзиш билан фаол шуғулланганлар, муаммо тузиш ва ечиш бўйича рисоалар яратганлар. Навоийгача муаммолар асосан форсий тилда битиб келинган бўлса, мутафаккир шоиримиз ўзининг юзлаб форсий муаммолари қатори 52 та туркий муаммо яратган¹, муаммо илмига бағишлаб «Муфрадот» асарини ёзган эди.

¹ Бу муаммолар Навоийнинг «Хазойинул маоний» асарида келтирилган. Қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. IV том. Хазойин-ул-маоний. Наводир уш-шабоб. Ўзбекистон. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1989, 525—537-бетлар.

II б о б

ЛАФЗИЙ САНЪАТЛАР

ТАЖНИС

Тажнис (ёки жинос) шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш санъатидир. Лутфийнинг

Улким кўнгул олди зулфи холи,
Кўнгулдин эмас хаёли холи

байтидаги қофиядош **холи** сўзлари шаклан бир хил бўлса-да, лекин икки хил маънони ифодалайди: биринчи мисрада маҳбуба юзидаги холни билдирса, иккинчи мисрада «холи эмас» иборасидаги маънони англатади.

Айни вақтда иккинчи мисрадаги «хаёли» ва «холи» сўзлари ҳам шаклан бир-бирига яқиндир. Бу икки сўзни араб ёзувида ифодаласак, ўзаро яқинлик янада аниқроқ кўзга ташланади. «Хаёли» сўзи таркибидаги «ё» ҳарфини туширсак, бу сўз «холи» сўзи билан бир хил шаклга киради. Бундай шаклан бир-бирига яқин сўзлар ҳам шаклдош саналиб, уларни бир байтда қўллаш тажнис санъатини вужудга келтиради. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Деди Хоқонки: «Эй шамъи фароғим,
Фароғу шамъ йўқ, равшан қароғим

байтидаги қофиядош «фароғим», «қароғим» сўзлари шаклан яқинлиги туфайли тажнис ҳосил қилади. Чунки бу сўзларни араб ёзувида ифодаласак, улар «ф» ва «қ» ҳарфлари устидаги нуқталар сони жиҳатидангина фарқланишини кўрамиз.

ТАЖНИСИ ТОММ

Тажнислар сўзларнинг шаклан бир хиллиги ёхуд яқинлигига кўра икки турлидир. Икки сўз ҳам унли, ҳам ундошлари жиҳатидан (араб ёзувида эса нуқталари ва ҳаракатлари жиҳатидан ҳам) бир-бирига тўла мос бўлиб тушса, бу хил тажнисларни **тажниси томм**, яъни тўлиқ тажнис деб юритилади. Бундай тажнислар бир хил ёки икки хил сўз туркуми билан ифодаланишига кўра мумосил ва муставфий тажнисларга бўлинади. Айнан шаклдош икки сўз бир хил сўз туркумига мансуб бўлса, **мумосил тажнисни**, икки хил сўз туркумига мансуб бўлса, **муставфий тажнисни** ҳосил қилади. Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Исирғанг донаси чин Муштарийдур,
Сочингға нофаи чин муштарийдур

байтидаги «муштарий» сўзларининг иккови ҳам от туркумидан (биринчи мисрадаги «Муштарий» — Юпитер сайёраси номи, иккинчи мисрадагиси эса «харидор» маъносини ифодалайди) бўлгани учун **мумосил тажниси томм**, ҳар икки мисрадаги «чин» сўзлари сифат ва от туркумларига мансуб бўлгани учун **муствафий тажниси томм** ҳисобланади.

Мисоллар:

Сўзум бикрини кўргўз шаҳга ширин,
Шаҳким қилди Хисравларни Ширин.

(Хоразмий)

Манга сенсиз, бегим, кундуз кечадур,
Дарега, сенсизин умрум кечадур.

(Хўжандий)

Кўнгулда гарчи ҳажринг доғи бордур,
Валекин васл умиди доғи бордур.

(Сайид Аҳмад)

Гар қурутмас ул кўзумнинг ёшини,
Ҳақ узун қилсун ул ойнинг ёшини.
Йиғлама кўп, бу вужудинг ишқ ўти
Не қуруғин қуйғуси, не ёшини.

(Лутфий)

Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал икки қаро кўзлар,
Ҳаданги ҳамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар.

(Атоий)

Холларнинг нуқтасидин топти зеб ул турфа хат,
Гарчи хат узра бўлур бир нуқтаву бўлмас нуқат.

(Навоий)

Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей.

(Бобур)

Рахши ҳиммат мен тутуб маҳкам ёлин,
Ёр изидин ет, карам қил, деб ёлин.
Йўқу боримни ёқиб кул айлади,
Ишқ ўтидин кўкка чирмошгон ёлин.

(Мунис)

Бўлди чун умринг кунининг вақти туш,
Нафси саркаш отини кўб чопма, туш.
Хобгоҳ эткил қаноат манзилин,
Йўқса ҳаргиз кўрмагунг роҳатни туш.

(Оғаҳий)

ТАЖНИСИ МУРАККАБ

Томм (тўлиқ) тажнисларнинг бир тури мураккаб (таркибли) тажнис деб аталади. Бу хил тажнисларда шаклдош сўзларнинг бири бир сўздан, бошқаси икки сўздан иборат бўлиши мумкин. Масалан, Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Юзунгни ҳақ жаҳон **гулзори** қилди,
Юзунгни кўрдиу **гул зори** қилди

байтидаги «гулзори» ва «гул зори» сўзлари ўз таркибига кўра мураккаб тажниси томмни юзага келтирган. Шу дostonдаги

Лабинг лаъли Бадахшон, **тишларинг** — дур,
Садаф оғзинг қурутғон **тишларингдур**,

...Жамолингни кўруб **гул гунча** бўлғай,
Тор оғзингдек магар **гулгунча** бўлғай,

...Фироқ ўтинда бағрим бўлди **бирён**,
Қачон бўлғай фироқинг иши **бир ён**,

...Қошинг нуну, кўзинг айна **балодур**,
Уган қилсун жамолингдин **бало дур**

каби байтларда ҳам шу хил тажнисларга дуч келамиз. «Латофатнома» достонидаги

Китобат қилмадим **беҳуда сўзлар**,
Сўзумни билмаган **беҳуда сўзлар**

байтдаги «беҳуда сўзлар» тажниси мураккаб бўлмай **қўш тажнисдир**. Зеро, бу сўзларнинг ҳар бири иккала мисрада иккитадан маънони: беҳуда (бемаъни) сўзлар, беҳуда (асоссиз) сўзлашади маъноларини англатади.

Мураккаб тажнис таркибидаги сўзлардан бири бир сўзнинг охирги қисми билан бошқа сўздан ташкил топиши ҳам мумкин. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган

Жавоҳир ончаким фикрат **дабири**
Ҳисоб айлаб топилмай мингда **бири**

байтидаги «дабири» сўзига иккинчи мисрадаги «мингда» сўзи охиридаги **да** қўшимчаси ва **бири** сўзи шаклдош бўлиб келиб, мураккаб тажниси томмни юзага келтирган. Бу хил шаклдошлик **марфуъ** (чатилган) **тажнис** деб юритилади.

Тажниси томмнинг ҳар икки кўриниши аниқса туюқ жанридаги асарларда кенг қўлланади. Масалан, Лутфийнинг

Чархи кажрафтор элидин **ёзамен**,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин **ёза мен**.

Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул,
Ҳар неча ул шаҳға қуллуқ **ёзамен**,

Алишер Навоийнинг

Ё раб, ул шаҳду шакар **ё лабдурур**,
Ё магар шаҳду шакар **ёлабдурур**.

Жонима пайваста новак отқоли
Ғамза ўқин қошиға **ёлабдурур**,

Бобурнинг

Мени беҳол айлаган **ёр ойдурур**,
Ким анинг васли менга **ёройдурур**.
Гар висоли бўлмаса кетмоқ ерим
Ё Хуросон, ё Хито, **ё Ройдурур**

каби қўллаб туюқлари фикримизга далил бўла олади.

Тажнис томм санъати ҳозирги шеъриятимизда ҳам қўлланиб келинмоқда. Собир Абдулланинг

Боғ ичида ёр олса **олмани**,
Бош эгиб ношвоти ҳам дер: «Ол **мани**»,

Эркин Воҳидовнинг

Аҳли шеър балки китобим назми ишқ **деб очадир**,
Йўқ, китобим севгининг девонига **дебочадир**

каби байтларидаги тажнислар шулар жумласидандир.

ТАЖНИСИ НОҚИС

Юқорида айтиб ўтганимиздек, тажнис қўлланган байтдаги икки сўз шакл жиҳатидан ҳамиша ҳам бир-бири билан тўла мос келавермайди, уларда ўхшашлик, яқинлик бўлгани ҳолда маълум

жиҳатларда бироз фарқланиши мумкин. Бу хил сўзлар тажниси томмни эмас, балки тажниснинг бошқа турларини ҳосил қилади. Шулардан бири **тажниси ноқис** (нуқсонли тажнис) дир.

Тажниси ноқис қўлланган байтларда сўзлардаги ундош бир-бирига мувофиқ келади-ю, унлилар фарқланади: Масалан,

Вафо **муҳрин** босур **меҳри** жамолинг
Жафо **дурдин** берур **дарди** фироқинг

байтидаги «муҳр» ва «меҳр», «дурд» ва «дард» сўзлари таркибидаги унлилар жиҳатидан фарқланади. Шунга қарамай, улар шаклдош саналиб, тажниси ноқисни вужудга келтирган.

ТАЖНИСИ ЗОЙИД

Тажниси зойид «орттирилган тажнис» маъносини билдиради. Бу хил тажнисларда шаклан ўзаро яқин сўзларнинг бирида бирикки ҳарф ортиқча бўлади, шу ҳарфлар тушириб қолдирилса, сўзнинг қолган қисми иккинчи сўзга ҳар жиҳатдан мос тушиб тажниси томм ҳосил қилиши мумкин. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Топиб ул нуктадин озор йиглаб,
Ўзин туфроққа солди зор йиглаб

байтидаги «озор» ва «зор» сўзлари тажниси зойидни юзага келтирган. «Озор» сўзи бошида «зор» сўзига нисбатан бир алиф («о» унлиси) ортиқчалиги кўриниб турибди, уни туширилса, ҳар икки сўз тўла шаклдошлик касб этади.

Тажниси зойидларда бир сўздаги ортиқча ҳарф ёки икки ҳарф сўз бошида, ўртасида ёхуд охирида келиши мумкин. Юқоридаги мисолда бир ортиқча ҳарф сўз бошида келган. Шу дostonдан олинган

Бу янглиғ тийра ҳар бирнинг **саводи**,
Саводи ичра ҳар ён тоғу **водий**.

...Ҳакимикин ниғор айлаб **тирозин**,
Ёзиб кейнида махфий барча **розин**

байтларида «саводи» сўзида «водий» сўзига нисбатан «с» ундоши, «тирозин» сўзида «розин» сўзига нисбатан «т» ундоши ортиқча (қисқа «а» ва «и» унлилари араб ёзувида ёзилмайди). Шунга қарамай, булар иккала байтга ҳам тажниси зойид ҳосил қилган.

Тажниси зойид ташкил этган сўзлардан биридаги иккинчиси-га нисбатан ортиқча ҳарф сўз ўртасида ҳам келиши мумкин. Бу ҳолда ҳам ўша ҳарф туширилса, иккинчи сўз билан тажниси томм ҳосил бўлади. Масалан, Мунисининг

Жилва қилур ҳар қачон ул қаду **қомат** манга,
Қўзғолур оҳим уни бирла **қиёмат** манга

байтидаги «қиёмат» сўзи ўртасида «қомат» сўзига нисбатан ортиқча, «й» (қисқа и ёзилмайди) ундоши келган, уни туширилса, икки сўз тўла шаклдош бўлиб қолади. «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган

Тилаб қилмоқ **жаҳон** онинг фидоси,
Жаҳонни қўйки, **жон** онинг фидоси,

шунингдек,

Ки чун шаҳзодага жаври **ҳаводис**,
Мунунгдек мушқил амре қилди **ҳодис**

байтларида ҳам биринчи мисралардаги қофиядош «жаҳон» ва «ҳаводис» сўзлари ўртасида «жон» ва «ҳодис» сўзларига нисбатан ортиқча «ҳ» ва «в» ундошлари келган, улар туширилса, қофиядош сўзлар орасида тажниси томм ҳосил бўлур эди.

Тажниси зойидларда сўз боши, ўртаси ё охирида бир эмас, икки ҳарф ортиқча келиши ҳам мумкин. Чунончи, Навоийнинг

Қилғали юз тил кеби кўнглумни чок ул **қотилим**,
Тийғи ишқи лаззатин айлар ҳикоят ҳар **тилим**

байтидаги «қотилим» сўзи бошида «тилим» сўзига нисбатан икки ҳарф ортиқча келган. Бу ҳол ҳар икки сўз асосида тажниси зойид ҳосил қилишга тўсиқ бўлмайди. Навоийнинг

Хуршид тулуъ этса **қуёшинг** соғинурмен,
Кўргач янги ой майлини **қошинг** соғинурмен

байтидаги қофиядошларнинг бирида — «қуёшинг» сўзида «қошинг» сўзига нисбатан «у» ва «й» ҳарфлари ортиқча келган. Бу икки сўз тажниси зойидни вужудга келтирган.

ТАЖНИСИ МУЗОРИЪ

Тажниснинг бу тури қўлланганда шаклан яқин бўлган икки сўз боши, ўртаси ёки охиридаги бир, баъзан икки ҳарф биридан фарқланиб, қолган қисми мос бўлади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Яна қирқ уй аро ажноси **зебо**,
Ҳар уйда қирқ тунг иксуну **дебо**

байтидаги қофиядош сўзларга диққат қилсак, уларнинг шаклан яқинлиги, фақат биринчи ҳарфлардагина фарқ қилишини кўра-миз. Шу дostonдаги

Шоҳ олинда ҳамиша **ҳозир** ўлсам,
Бу иш кайфиятидин **нозир** ўлсам.
...Бу ишдин мезбонга ажз **ғолиб**,
Анинг кўнгли тилар ашёга **толиб**.
...Бўлуб тасвирида юз чеҳра **пайдо**,
Ки аҳли кулл бўлуб ҳуснига **шайдо**.
...Бўлур яшм юз минг булжажаб **зарф**,
Ки ҳар бирга хирожи мулк ўлуб **сарф**.

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ҳам биринчи ҳарфнинг ўзгачалиги билангина фарқланадилар. Бу хил сўзларни қўллаш **тажниси музориъ** санъати саналади.

Тажниси музориъ санъати сўзлардаги бир ҳарфнинг сўз ўрта-сида фарқланишини ҳам назарда тутади.

Масалан, шу дostonдаги:

Бўлуб юз ранг ипак бирла **мусаввар**,
Биридек кўрмайин чархи **мудаввар**.
...Бу меҳнат шарҳин улким қилди **таҳрир**.
Бу янглиғ айлади афсона **тақрир**.
...Ҳисори марказида бир **иборат**,
Ки ожиз васфидин юз минг **иморат**

каби байтлардаги қофиядош сўзлар ўртадаги бир ҳарфнинг бош-қачалиги билангина фарқланади. Шаклан яқин бўлган бу сўзларнинг байтларда қўлланиши ҳам тажниси музориъни ташкил қилади.

Баъзан сўзлар боши ёки ўртасидаги **иккита ҳарф** бир-биридан фарқланганда ҳам тажниси музориъ юзага келади. Масалан, Атоийнинг

Эй ой, юзунг бандалари бахту **саодат**,
Ҳуснинг киби меҳрим сенга ҳар лаҳза **зиёдат**

байтидаги қофиядош «саодат» ва «зиёдат» сўzlари аввалги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланади. Шунга қарамай улар ўзаро яқин бўлганлари туфайли ташбиҳи музориъ ҳосил қиладилар.

Навоий қаламига мансуб

Нуқта холингки кўздин доимо **маъдум** эрур,
Нуқтаи хол эрмас улким, нуқтаи **мавҳум** эрур

байтидаги қофиядош «маъдум» ва «мавҳум» сўzlари ўртадаги икки ҳарфнинг ўзгачалиги билан фарқланишига қарамай, тажниси музориъни вужудга келтирган. Икки ҳарф ўзгача бўлган сўзлардан ташкил топган шаклдошликни **тажниси мутаррад** деб ҳам атайдилар.

ТАЖНИСИ АКС

«Тескари тажнис» маъносини англатувчи бу хил санъат бир байтда икки шаклдош сўзнинг бирини ёки унинг бир қисмини тескари қилиб келтиришга асосланади. Масалан, Бобурнинг

Қаддинг алифу, қошинг эрур ё,
Десам не ажаб агар сени **ой**

байтидаги «ё» ва «ой» сўзлари бир-бирига нисбатан тескари шаклдошдир, яъни улардан бирини тескари қилса, икки сўз ўртасида тўла шаклдошлик юзага келади.

Роз айтиб **зор** қилсам айламас ёр эътибор,
Илтижо қилсам висол истаб этар ул интизор

байтидаги «роз» ва «зор» сўзлари ҳам шу хил шаклдошликка эга. Улардан исталган бирини тескари қилиб ёзсак, икки сўз тажниси томм ҳосил қилади. Ана шундай шаклдошлик тажниси акс деб юритилади.

Ушбу санъат икки сўздан бирини бутунлай эмас, балки бир қисмини тескари қилишни ҳам назарда тутати. Аниқроғи, келтирилган икки сўзнинг бир қисми бир-бирига нисбатан тескари бўлади. Масалан, Лутфийнинг

Гул қошинда хўб эмас, гарчи **жамоли** бор дурур,
Шаҳ қошинда хоркашнинг не **мажоли** бор дурур

байтидаги қофиядош «жамоли» ва «мажоли» сўзларининг олдинги уч ҳарфи бошқасига нисбатан тескаридир. «Жам»ни «маж»га ёки «маж»ни «жам»га айлантирсак, иккала сўз бир-бирига тўла мос бўлиб тушади. Бу хил шаклдошлик ҳам тажниси акс саналади.

Алишер Навоий қитъасидан олинган

Айни **рифқ** айла гумон **фақри**ни, анинг бирдуру
Ҳарф ҳам иккисига яхши гар этсанг таҳқиқ.
Жамъи ҳам бирдурур ипак **фуқарову руфақо**,
Сийғаи муфради ҳам айни **фақир** ўлди **рафиқ**

мисраларида рифқ ва фақр, фуқаро ва руфақо, фақир ва рафиқ сўзларидан тажниси акс сифатида фойдаланилган. Уларнинг барчасида ҳам «р» ундошини сўз бошига ё охирига кўчириб, қисман тескари қилсак, ўзаро ҳамшакллик юзага келади.

ТАЖНИСИ МУКАРРАП

«Такрорланувчи тажнис» маъносини билдирувчи бу хил санъат бир хил шаклга эга бўлган, лекин турли маъноларни ифода-

ловчи икки сўзнинг мисра охирида ёнма-ён келишини назарда тутати. Бу хил икки сўз ўзаро тўла мос бўлмай, биридан иккинчиси бир ёки бир неча ҳарф ортиқ бўлиши ҳам мумкин. Алишер Навоийнинг

Халқа-халқа бўйнума солмиш таноби зулфини,
Журми ишқимға магар ҳукм айлади **дилдор дор**

байтидаги «дилдор», «дор» сўzlари ёнма-ён келиб, ҳар иккиси икки хил маънони ифодалайди. «Дилдор» сўзи таркибидаги «дор» бўғини билан кейинги «дор» сўзи тажнис ҳосил қилиб, бу сўзлар такрорланаётгани учун мукаррар тажнис деб аталади.

Огаҳий қаламига мансуб

Дайр аро то тутди соқийи фараҳ **фаржом жом**,
Бўлди бетоқат кўнгулга беҳжоту **ором ром**.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўкмаки,
Ғафлат аҳли билмайин қўймиш анга **дашном ном**.
Жон қушига йўқтурур бўлмоқ халос имкониким,
Зулфидин мундоққи қурмиш ул кўзи **бодом дом**

каби байтлардан ташкил топган машҳур ғазалидаги барча қофиядош мисралар мукаррар тажнис ҳосил қилувчи сўзлар билан тугалланади.

ТАЖНИСИ ХАТТИ

«Ёзув тажниси» маъносини ифодаловчи бу санъат араб ёзувидаги сўзларнинг нуқталардан ташқари тўла мослигига асосланади, яъни икки сўз араб ёзувида ёзилганида нуқталари жиҳатидангина фарқланади. Масалан, Алишер Навоийнинг

Барча ҳўбларнинг қаду рухсору хатту **холи** бор,
Лек улким бизни беҳол айлар ўзга **ҳоли** бор

байтидаги қофиядош «холи» ва «ҳоли» сўzlари бирида нуқтанинг борлиги, бирида йўқлиги билангина фарқ қилади. Ана шундай сўзларни байтда келтириш санъати **хаттий тажнис** деб аталади.

Лутфийнинг

Жон мамлакатин ёқти ёнар ўтқа **фироқинг**,
Жон танда қачон қўйди худ ул жоду **қароқинг**

байтидаги қофиядош «фироқинг» ва «қароқинг» сўzlари бир-биридан биринчи ҳарфлар устидаги нуқталар сони жиҳатидангина фарқланади. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ики-уч ёшдин ўн бир, ўн ики **ёш**,
Ўқумоқ фикрига солди қўйи **бош**

байтидаги «бош» ва «ёш» сўзлари биринчи ҳарфлар остидаги нуқталар сонига кўра бир-биридан ажралиб туради, халос.

Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг ёзишича, бу хил санъат **музораъа, мушокала, тасҳиф** номлари билан ҳам аталиб келган.

Мисоллар:

Олиб пандимни сен, эй марди оқил,
Замоне бўлмагил хидматда гофил.

(Сайид Қосимий)

Таҳаммул кўйлагини чок қилди,
Ўзини ғарқи хуну хок қилди.

(Сайид Қосимий)

Тилар бўлсанг жаҳон ичра иморат,
Фақирлар кўнглини қилгил иморат.

(Ҳўжандий)

Киминг сентек нигори бўлса, эй ёр,
Рақиблар жавридин не қайгуси бор.

(Ҳўжандий)

Жону кўнгул кишварининг хонисиз,
Ҳусну латофат танининг жонисиз.

(Лутфий)

Бўлмишам девона, сол бўйнуғга зулфунг бандини,
Ўтти иш ондинки қилсам гўш носих пандини.

(Лутфий)

Ул зулфи ҳалқа-ҳалқаки пур печу тоб эрур,
Сунбулдур аргувон уза ё мушки ноб эрур.

(Гадоий)

Кўксумни тиғи меҳнат ила ёра айлангиз,
Тортиб узунг кўнгулни юз пора айлангиз.

(Навоий)

ИЙҲОМ

«Ийҳом» араб тилида «шубҳага солиш» деган маънони ифода-лайди. Мумтоз адабиётда эса ийҳом ҳақиқий ва мажозий маъно-ларга эга, ёхуд шаклан бир, маъно жиҳатидан ҳар хил бўлган (жинсдош) сўз ёки сўз бирикмасини шеърятда қўллаган ҳолда бир байтда икки хил маънони ифода этиш санъатидир. Масалан, Навоийнинг

Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: «Қўй»,
Бўса истаб лаъли рангин сўрдум, эрса деди: «Ол»

мисраларининг биринчисидаги «қўй» сўзини икки маънода «майли қўя қол» ҳамда «қўй, керакмас» маъносида тушуниш мумкин. Шунга кўра мисра мазмуни ҳам мусбат, ҳам манфий маънода англашилади. Иккинчи мисрадаги «рангин» сўзи «рангини» ҳамда «қизил» маъносини, «ол» сўзи ҳам «ола қол» ва «қизил» маъносини англата олади. Бинобарин, мисрани «Бўса истаб, лаби рангини сўрасам, «қизил» деди ҳамда «бўса истаб, лаълдек қизил лабини тиласам, ола қол деди» маъносида тушунилиши мумкин.

Навоийнинг

Лаъл эмас, ширин лабингким, жон топар андин ҳаёт,
Ким сўруб билдим: ул эрмиш лаългун қилгон набот

байтининг иккинчи мисрасида ҳам ийҳом санъати қўлланилган. Ундаги «сўруб» сўзи икки маънони: «сўраб» ҳамда «сўриб» (лабни) маъносини ифодалайди. Шунга кўра мисрани бир ҳолда «Сўраб билдим: лабинг лаългун қилган, (қизориб пишган) новвот эмиш, иккинчи ҳолда эса «Лабингни сўриб билдимки, у қизилранг новвот экан» маъносини англатади. Бобурнинг

Бош кўтармон бодадин, чун ёр оёғи ўртада,
Кўймон илгимдин оёқ, чун жилвагар соқий эрур

мисраларидаги «оёқ» сўзи ўз маъносида ҳамда «қадах» маъносида қўллангани туфайли байт икки хил тарзда тушунилиши мумкин. Бобур яратган

Қондин элга ёйди тифли ашк сирримни менинг,
Чунки мен ул **ёшни** ҳаргиз соҳиб асрор этмадим

мисраларидаги «қондин» сўзи ўз (қон билан) маъносидан ташқари «қаердан», «қандай қилиб» маъносини ҳам, шунингдек «ёш» сўзи «ёш гўзал» ҳамда «кўз ёши» маъноларини ифодалаши туфайли, байт икки хил англашилиши мумкин.

Ийҳом санъати ўз хусусиятлари жиҳатидан тажнис санъатига яқин туради. Фарқ шундаки, тажнис қўлланганда, байт ёки бандда икки шаклдош сўз келиб икки маънони ифодалайди. Масалан, Бобурнинг

Бобур деса ойини не тонг жавру жафолиқ,
Ким ҳусн эли ойини, бале, жавру жафодур

байтидаги «ойини» жинсдош сўзлари икки ўринда келиб, биринчи мисрада «ойини» (ой юзлик гўзалини маъносида), иккинчисида эса «одати» маъносида ишлатилган.

Лутфий қаламига мансуб

Мунажжим қошу кўзунг кўргач айтур
Ким: «Ушбу ой бошинда фитналар бор»

байтидаги «ой» ва «бош» сўзларининг ҳар бири икки маънода, бирикма тарзида эса «ойдек гўзалнинг бошида» ва «шу ойнинг бошларида» деган мазмунларни ифодалаб, ийҳом ҳосил қилади.

Ийҳом турлича ҳосил қилинади:

1. Ийҳом кўпинча бир ёки икки сўз, шунингдек, сўз бирикмасини ўз ва кўчма маъноларида қўллашга асосланади. Ўқувчи дастлаб бу сўз ёки сўз бирикмасининг ўз маъносини англайди, диққат қилсагина унинг яширилган кўчма маъносини илғай олади. Ёхуд, аксинча, кўчма маъно юзада бўлса, унга тушуниб етади-ю, ўз маъносини байт мазмунига чуқурроқ кириб борсагина топа олади. Чунончи, Навоийнинг

Киши айбинг деса дам урмагилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?

фардида «дам урмагилким» сўз бирикмасининг кўчма маъносини англаб етиш осон, у ҳолда мисра «Бирон киши сенинг айбингни айтса, дағал сўз билан жавоб берма» тарзида тушунилади. Лекин шоир ушбу бирикмани фақат шу маънодагина ишлатгани йўқ. Иккинчи мисрадаги: «Кўзгу хира бўлиб қолса, бошқа айбингни кўрсатмай кўяди» маъносидан келиб чиқсак, шоир мазкур бирикмани ўз маъносидан «нафас урмоқ, пуфламоқ» тарзида ҳам қўллагани маълум бўлади. Кўринадики, бирикманинг кўчма маъноси юзада сезилиб турса, ўз маъносини яширин ҳолда ифодаланган.

Навоий қаламига мансуб

Кўёшим ҳар сориға азм қилса, зарраи қолмон,
Не учунким, агар айрилсам ондин **кун кўра олмон**

байтида «кун кўра олмон» бирикмасининг кўчма маъноси бўртиб туради. Ўқувчи байтни «Кўёшдек гўзалим қаерга борса, орқасидан қолмайман, чунки ундан айрилсам кун кўра олмайман (яшай олмайман)» деган мазмунда англайди. Ваҳоланки, байтдаги ушбу бирикмани ўз маъносидан, яъни «кунни кўра олмай қоламан» тарзида ҳам қўллаган, у ҳолда иккинчи мисра мазмуни «чунки ундан (кўёшдан) айрилсам, кунни кўра олмай қоламан (кундан маҳрум бўламан)» тарзида тушунилади.

2. Кўпинча ийҳом санъати сўзларнинг икки ёки кўп маънолигига асосланади. Маълумки, тилимиздаги кўп сўзлар икки ёки ундан кўпроқ маънони ифодалаши мумкин. Шоир бир сўзнинг икки ёки уч маъносини назарда тутган ҳолда улардан бирини аниқ ифодалаб, иккинчисини ва учинчисини яширин қолдиради. Масалан, Оғаҳийнинг

Билмайин сўргоч лабингдин шарбати кайфиятин,
Онгладим: эркан фузун аъдоду имкондин лазиз

байтидаги «сўргоч» сўзини икки маънода англасак, шоирнинг нозик бадий истеъдоди кўзга ташланади. Мазкур сўзни «сўрамоқ» тарзида тушунсак, байтдан «Лабингнинг шарбати қандай эканлигини билмасдан сўраган эдим, англадимки ададу имкондан ҳам ортиқ даражада ширин экан», — деган мазмунни ўқиймиз. Ёри лабининг қандайлигини билмаган ошиқ одамлардан сўраб билибдики, ҳаддан ташқари ширин экан. «Сўрмоқ» сўзининг ўз маъносини сақласак, у ҳолда байтни «Лабингни билмасдан сўриб қўйгач, унинг шарбати қандайлигини билиб олдим: беҳад даражада ширин экан», — тарзида талқин қиламиз. Кўринадики, сўз маъносининг ўзгариши байтдаги бошқа бир неча сўзнинг ҳам янгича маъно касб этишига сабаб бўлади.

Лутфийнинг

Қонимни тўкар лаби ёзуқсиз,
Андин нетайинки сўрса бўлмас

байтида «сўрмоқ» феълининг «сўрамоқ», «сўроқ қилмоқ» ва «сўрмоқ» маъноларидан фойдаланиб ийҳом санъати қўлланган. Диққат қилинса, бу сўзни «сўрамоқ» маъносида тушунсак, байтни «Лаби ҳеч бир гуноҳсиз менинг қонимни тўкапти, бунинг сабабини ундан сўраб бўлмайди-да» тарзида, «сўроқ қилмоқ» маъносида англасак, «Лаби гуноҳсиз ҳолда менинг қонимни тўқмоқда, шу айби учун уни (қозихонада) сўроқ қилса бўлмайди-да» тарзида, «сўрмоқ» маъносида эса «шу айби учун лабидан сўришнинг иложи йўқ-да» тарзида талқин қилиш мумкин.

Отаҳийнинг

Ғойиб ўлди ақл очғоч оразин не тонг сўрсам,
Ким ики лаби эрди ул маҳалда ҳозирлар

байтида ҳам худди шундай уч маънони илғаш мумкин. Байтдан «Ёр юзини очганидан кейин ақл ғойиб бўлди, икки лаби ўша маҳалда ўша ерда турган эди, шунинг учун улардан сўраб билсам бўлади», «Ёр юзини очгач, ақл ғойиб бўлди, ёр юзи уни қаерга гум қилганини ўша ерда турган икки лаби билиши керак, бинобарин, уларни сўроқ қилишим мумкин», «Ёр юзини очганидан кейин ақлимни йўқотдим, ўша ерда ҳозир бўлиб менга ёрдам беролмаган икки лабни сўриб жазоласам, айб бўлмайди», — каби маъноларни уқиб олсак бўлади.

3. Баъзида бир аниқ маънони ифодаловчи сўз икки шахсга ёки нарсасга тааллуқ қилиб олинади, бу шахслардан (нарсалардан) бири яққол билиниб туради-ю, иккинчисини илғаб олиш қийинроқ бўлади. Масалан, Лутфий ғазалидаги

Адамдур ул оғиз фикринда Лутфий,
Халойиқ билмай они бор дерлар

байтидаги «они» ва «бор» сўзларига диққат қилайлик. «Они» сўзи юзаки қараганда Лутфий сўзини ифодаловчи олмошдир. Байтга диққат қилсак, шоир: «У оғизни ўйлайвериб Лутфий адо бўлди. одамлар билмасдан уни (Лутфийни) бор (тирик) дейишадди», — деган мазмунни тушунамиз. Лекин бу сўз «оғиз»га ҳам тегишли. У ҳолда байт: «Ёр оғзининг бор-йўқлигини ўйлайвериб Лутфий адо бўлди (охири йўқлигига ишонди), одамлар билмасдан у оғизни бор деб ўйлашади», — тарзида талқин қилинади. Бир байтдаги бир хил сўзлар воситасида бир-биридан кескин фарқланувчи икки мазмуннинг ифодаланиши чиндан ҳам шоирга хос юксак маҳоратдан дарак беради.

4. Баъзан шоир икки хил маъно ташувчи сўз ёки сўзлар бирикмасидан фойдаланар экан, байтнинг сохта ва ҳақиқий (шоир назарда тутган) маъносини ифодаловчи мисралар майдонга келади. Ўқувчи байт юзасида турган сохта маънога алданиб қолмай, ҳақиқийсини топиб олиши зарур бўлади. Масалан, Бобур қаламига мансуб бўлган

Хўбларни кўз кўруб қон қилди Бобур бағрини,
Эмди кўздин қон тўкармен, ким будур анга қасос

байтидаги «кўздан қон тўкармен» бирикмаси икки маънони ифодалайди. Кўзга аниқ ташланиб турган маъно «Гўзалларни кўз кўриб, Бобур бағрини қон қилди (кўзим туфайли бағрим қон бўлди), энди кўзимдан қон ёш тўкяпман, бу унга (кўзга) қасосдир», — тарзидадир, лекин бу ҳолда «бу унга қасосдир» ифодаси мантиқан мос келмайди, зеро бағирдан чиққан қон кўздан оқаётган экан, буни кўздан олинган қасос деб билиш жудаям тўғри бўлмайди. Дарҳақиқат, байтнинг иккинчи маъноси яширин ҳолда ифодаланган. Иккинчи мисрани «Кўзимнинг қонини тўкяпман (кўздан оқаётган қон бағирдан чиқаётгани йўқ, балки ошиқ ўз бағрини қон қилган кўздан қасос олиб унинг қонини тўкяпти: яраланган кўзнинг қони тўкиляпти)», — деган маънони англасак, мантиқ тикланади, демак Бобур «кўздан қон тўкармен» ифодасини асосан иккинчи маънода қўллаган бўлиб, биринчи хил ифода сохтадир.

Алишер Навоийнинг

Кўнгул сўрғоли келдинг, табибо, мун билким,
Ул оворадин сендек менга ҳам хабар йўқтур

байтидаги «кўнгул сўрғоли» бирикмаси ҳам юзаки қараганда «кўнглимни сўрашга (далда беришга)» маъносини ифодалайди, бинобарин, байтдан «Эй табиб, кўнглимнинг йўқолиб қолганини билиб далда беришга келибсан, шуни билгилки, сенга ўхшаб мен ҳам ундан ҳанузгача хабар тополмадим, қаерларда

овора бўлиб юрган экан», — деган мазмун англашилади. Шу бирикмани «қўнглимни сўроғлаб (излаб)» маъносида ҳам тушуниш мумкин, у чоғда мисралар «Эй табиб, қўнглимни даволаш учун қидириб келибсан, у оворани йўқотиб қўйдим, қаердалигидан сен каби менинг ҳам хабарим йўқ» деган мазмунга эга бўлади. Дикқат қилинса, шоирнинг мақсади иккинчи ифодада акс этган бўлиб, биринчиси сохта эканини англаб олиш мумкин.

5. Баъзан тажнис санъати қўлланган байтларда жинсдош (шаклан монанд) сўзларнинг бири қайси маънони англатиши яққол кўзга ташланмай, ийҳом ҳосил қилиб, ҳар икки маънони ифодалаши ҳам мумкин. Масалан, Бобур ғазалидаги

Ҳажр аро ишрат оёғин борму нўш айлар чоғим,
Сенсизин юруб оёқ ичкунча синсун оёғим

байтида «оёқ» сўзи уч ўринда қўлланган. Биринчи мисрадаги ва иккинчи мисра аввалидаги «оёқ» сўзининг «қадах» маъносида ишлатилганлиги аниқ кўзга ташланиб туради. Байт сўнгидаги «оёғим» сўзи эса икки маънода англашилиши, яъни «қадахим синсин» ва «оёғим синсин» маъноларини ифодалаши, бинобарин иккинчи мисра «Сенсиз юриб қадах ичгунча оёғим синсин» ва «Сенсиз юриб қадах ичгунча қадахим синсин» тарзида англашилиши мумкин.

Ийҳом санъати хусусиятларидан муаммолар тузишда кенг фойдаланилган. Масалан, Алишер Навоийнинг «Саъд» номига ёзилган:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от

муаммосида «чиқса... от» сўзлари бирикмасини икки маънода: «номи чиқса», шунингдек «о, т» (ҳарфлари) чиқиб кетса» тарзида англаш мумкин. Мисра мазмунини «о, т чиқиб кетса ажойиб саодат бўлади» тарзида тушуниб «саодат» сўзидаги «о» ва «т» ҳарфлари чиқариб ташланса, араб ёзувидаги «Саъд» сўзи ҳосил бўлади, бинобарин муаммо ечилади.

Фурқатнинг

«Нуқта лаб устида бежодур» дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби тақдир магар таҳрирда»

байтидаги «нуқта лаб устида» сўзларини «лабинг устидаги хол», шунингдек, «лаб» сўзи устидаги нуқта (араб ёзувида «лаб» сўзи ёзилганда, нуқта «б» ҳарфининг остига қўйилади) маъноларида англаш мумкин. Бунинг натижасида байт икки маънода тушунилади:

1. «Лабинг устидаги хол бежо турибди» десам, маъшуқа кулиб

«Тақдир котиби таҳрир чоғида (яъни менинг юзумни чизаётган-да) хато қилиб холни лабим устига қўйиб қўйган» маъносида, шунингдек, «Лаб» сўзи устидаги нуқта ўринсиздир» (яъни «лаб» сўзи ёзилганда нуқта «б» ҳарфининг остига қўйилади-ку маъносида) десам, маъшуқа кулиб, «Тақдир котиби «лаб» сўзини ёзаётганда таҳрир чоғи хато қилган-да», — деди» маъноларида англа-нади.

Мисоллар:

Жавҳари руҳи ким, аслин билмади аҳли калом,
Банда бир сўз бирла ногаҳ билди оғзингдин **сўруб**.

(Атоий)

Ишқинг ўтин гар Навоий десаким айлай рақам,
Сўзидин куяр қалам, қурур қаро, эрир давот.

(Навоий)

Мени бемор ўлар ҳолатга етконда ики лаълин
Сўруб билдим аларнинг бири шаккар, бири кавсардур.

(Оғаҳий)

Ғойиб ўлди ақл очғоч оразин не тонг сўрсам,
Ким ики лаби эрди ул маҳалда ҳозирлар.

(Оғаҳий)

Билмайин сўргоч лабингдин шарбати кайфиятин,
Онгладим эркан фузун аъдолу имкондин лазиз.

(Оғаҳий)

ТАНОСУБ

Шеър байтларида маъно жиҳатидан бир-бирига яқин тушунчаларни англатувчи сўзларни қўллаб, улар воситасида образли ифодалар, лавҳалар яратиш санъати **таносуб** деб аталади. Масалан, Лутфий қаламига мансуб

Сен ҳусн ила бойсан, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил тенгри учун Каъбаи кўнглумни зиёрат

байтида ҳаж воқеаси билан алоқадор тушунчаларни билдирувчи **ҳаж, фарз, тенгри, Каъба, зиёрат** сўзларининг бир ўринда келтирилиши шоирга ошиқ ва маҳбуба муносабатларини таъсирчан ифодалашга ёрдам берган. Оғаҳийнинг

Соз базмидин наво ушшоқга махсус ўлуб,
Чангдек фарёдлар маҳзуну дилзоримга хос

байтида эса мусиқа санъатига оид **соз, наво, ушшоқ, чанг, базм** сўзлари жамланган. Улар воситасида шоир ошиқ ички кечинмаларини жозибали бир тарзда акс эттиришга эришган. Мазкур ижодкор томонидан битилган

Кўйил пиёда рух раҳи хизматга, эй кўнгул,
Гар шоҳдин йироқ тушубон бўлсанг отсиз.
Фарзин мисол юрма вале ҳар тарафга каж,
То фил сургасен бу бисот ичра мотсиз

байтларида шахмат ўйинига махсус пиёда, рух, шоҳ, от, фарзин, фил, мот сўзларининг қўлланиши муҳим бир ижтимоий фикрни ёрқин ифодалашга имконият яратган.

Мумтоз шеърятимизда кўпинча икки хил маънога оид сўзлар жамланиб, ҳар икки гуруҳ орасида бадий муносабат топилган, уларни бир-бирига қийслаш, қарши қўйиш орқали таъсирчан лавҳалар чизилган.

Лутфийнинг

Нур юзунг уза тор оғизу қўз, доғи ирнинг
Писта била бодом, шакардур табақ ичра

байтида маҳбуба аъзоларини билдирувчи **юз, оғиз, қўз, ирн** (лаб), шунингдек, меҳмондорчиликка алоқадор **писта, бодом, шакар, табақ** (патнис) сўзлари жамланиб, ҳар икки гуруҳ тушунчалар ўртасида қийсий муносабат танланиб, лирик тимсолнинг гўзал тасвири чизилган. Алишер Навоийнинг

Ўртанурмен кечалар ҳажрингда андоғким чароғ,
Равшан айла: ришта жисмидур, кўнгул — ўт, ашк — ёғ

байтида эса тунни чироғ билан ёритиш воқеаси билан боғлиқ **кеча, чароғ, ришта, ўт, ёғ** ҳамда ҳижрон изтироблари билан алоқадор **ҳажр, кўнгул, жисм, ашк, ўртанмоқ** сўзлари ўзаро боғланиб ошиқнинг ички олами ғоят таъсирчан ифодаланган.

Таносубнинг ушбу кўриниши шеърятимизга хос кўплаб санъатлар учун асос бўлиб хизмат қилган. Икки гуруҳ тушунчалар ўртасидаги муносабатлар хилма-хиллиги шеърый санъатлар ранг-баранглигига замин яратган.

Масалан, Саккокий қаламига мансуб

Гул гунча бўлур кўрса юзини чаман ичра,
Титрар кўруб ой энгини шамъ анжуман ичра

байтини қўздан кечирсак, маъно жиҳатидан бир-бирига яқин гул, гунча, чаман, шунингдек, ой, шамъ, анжуман сўзлари **ҳусни таълил** санъатига асос бўлаётганини кўрамиз. Алишер Навоий газалидаги

Хаттининг васфин ёзармен киприку холи била,
Хат ёзарда чун заруратдур қалам бирла мидод

байтида келтирилган маъно жиҳатдан яқин хатт, киприк, хол ҳамда хат, қалам, мидод сўзлари **тамсил санъати** учун замин бўлиб хизмат қилган. Бобур битган

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву, бири райҳон, бири наргис, бири гулшан

байтининг биринчи мисрасидаги маъно жиҳатидан яқин қад, хатт, кўз, юз, тан, иккинчи мисрадаги сарв, райҳон, наргис, гулшан сўзлари **жамъ** ва **тақсим** санъатини вужудга келтирган. Огаҳийнинг

Жаҳон боғига ҳаргиз келмамишдур ҳусн аро андоқ
Юзи гул, сочи сунбул, сарв қад, насрин лиқо ҳофиз

байтида боғ билан алоқадор боғ, гул, сунбул, сарв, насрин ҳамда ёр аъзоларини ифодаловчи юз, соч, қад, лиқо сўзлари асосидаги таносублар **ташбиҳ санъати** учун замин вазифасини бажарган.

Фурқат битган

Сендин ўргансун бугун Лайли-ю Ширин нозни,
Ишқни мендин яна Мажнуну Фарҳод айланай

байтидаги афсонавий қаҳрамонларнинг номларига асосланган таносуб **талмех** санъатини рўёбга чиқарган.

Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Алишер Навоийнинг мана бу ғазали эса бутунисича таносуб санъати асосига қурилган:

Кема оғзи демаким ишқингда кўксум чокидур,
Баҳр мавжи йўқки, ашким селининг кўлокидур.
Сувда эрмас меҳр акси, балки **дарё** жониға
Солғон ўтлар хаста жоним оҳи оташнокидур.
Хас эмас **гирдоб** ораким, бошинга эврулгали
Сув уза саргашта ошиқ жисмининг **хошокидур**.
Ваҳки ул **киштида** **дарёкаш** манга худ йўқ ҳаёт,
Эл дегондинким, фалоннинг кофири бебокидур.
Ул **болиғ** тутқонда солиб **шасту** онинг рашкидин
Сувдин айрилғон балиғ янглиғ кўнгул топокидур.
Кўрма фақр аҳли сиришки баҳрида ҳарён **хубоб**,
Ким фано кавкаблари балки бало афлокидур.
Эй Навоий, **кема тийри** кўксум ичра ҳажр ўқи,
Кема оғзи гўйе ишқида кўксум чокидур.

Диққат қилинса, ғазал байтларида денгиз мавзусидаги барча нарсалар: баҳр, баҳр мавжи, дарё, сув, хубоб, кема, кема тийри, кема оғзи, дарёкаш, балиғ, шаст, хас каби тушунчалар ва уларнинг ўзаро муносабатлари воситасида ошиқ кечинмаларининг таъсирчан ифодаси яратилганлигини кўриш қийин эмас.

Мисоллар:

Ишқ **ўқина** бу тани хокий **нишон** бўлсун деди
Бошга қошини **камону** гамзани **тир** айлаган.

(Лутфий)

Шасти гамзанг бирла **баҳри** ашк аро тутқоч мени
Кесма бошимким, **балиққа** сурмади **сайёд тиг**.

(Навоий)

Не тонг кўнглум **қуши** гар етса мақсад **ошёнига**,
Ки, саёю шавқдин **учмоқда болу пар** қилур пайдо.

(Оғаҳий)

Мени **масжидга** таклиф айлама **тоат** учун **зоҳид**,
Бош индурмам кириб, то бўлмаса қошини **меҳроб**и.

(Фурқат)

ТАЗОД

Тазод сўзи «зид қўйиш», «қаршилантириш» маъноларини ифодалайди. Шу сўз билан аталувчи шеърый санъат эса байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадийий тимсоллар, лавҳалар яратишни назарда тутади. Масалан, Лутфийнинг

Раҳм қилғил **бандага**, **эй шоҳ**, ул тенгри учун
Ким этар бизни **гадо** ул сизни **султон** айлаган

байтини қўздан кечирсак, ундаги банда — шоҳ, гадо — султон сўзлари ўзаро зид маъноларни ифодалашни, шоир уларни қўллаш билан маҳбуба ва ошиқ муносабатларини ёрқин акс эттирганини кўрамиз. Оғаҳийнинг

Заҳри ҳажрини берур ҳар дам **манга** бу, **васлининг**
Нўшини инъом этар бисёр **мандин ўзгага**

байтида келтирилган зид маъноли заҳр — нўш, васл — ҳажр, манга — ўзгага сўзлари ҳам маҳбуба бевафолигини таъсирчан ифодалашга имкон берган.

Тазод санъатидан мумтоз шеъроятимизда жуда кенг фойдаланилган.

ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ («сўздан сўзни ажратмоқ») шеър байтларида ўзакдош сўзларни қўллаш санъатидир. Масалан, Навоийнинг

Қилса **зулм** ул **золим** элни қилмағил, ё раб, забун,
Чун **тазаллумдур** ишим, доим мени **мазлум** қил

байтидаги **зулм, золим, тазаллум, мазлум** сўзлари;

Дедилар: «Аҳбоб дардиға **ҳабиб** айлар даво,
Ваҳки мен қуйдим **муҳаббаттин**, эмас воқиф **ҳабиб**

байтидаги **аҳбоб, муҳаббат, ҳабиб** сўзлари;

Толиб улким, топмасанг доғи бу баским айламас
Бир нафас гофил сени **матлуб** ёдидин **талаб**

байтидаги **толиб, матлуб, талаб** сўзлари ўзакдош бўлиб, иштиқоқ санъати асосида қўллангандир.

Баъзан ўзакдош бўлиб кўринган сўзлар аслида бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. Бу ҳолат **шибҳи иштиқоқ** («иштиқоққа ўхшашлик») деб юритилади. Чунончи, Навоийнинг

Нуши васл, эйким тиларсен, **неши** ҳижрон кўрмайин,
Чун эмас бағринг жароҳатлиғ, не марҳам топқасен

байтидаги «**нуши**» ва «**неши**» сўзлари шибҳи иштиқоқ ҳосил қилган, чунки улар шакл жиҳатидан ўхшаш бўлса ҳам, **нуш** — «лаззат», **неш** эса «тикан» маъносини ифодаляётгани учун ўзакдош саналмайди.

Оғаҳий қаламига мансуб

Ғам тунида **мўя** айлаб **мўй** янглиғ бўлғоним
Мў-бамў шарҳ айлаб эткил **мўя** бунёд олида

байтидаги **мўя** ва **мўй** сўзлари ҳам икки хил — йиғи (фарёд) ва тук, соч толаси маъноларини ифодаляши туфайли иштиқоқ ҳосил қилмай, шибҳи иштиқоқ саналади.

Мисоллар:

Зухд аҳли уjb **тафриқасидин** халос эрмас,
Шарти фано **фироқ**дурур ул **фариқ**дин.

(Навоий)

Не турфа **суврате** бордурки ҳеч суврат ила
Қазо **мусаввири** қилмади бўйла **тасвире**.

(Навоий)

Чучук сўзингдурур андоғ **малиҳ**ким ҳаргиз
Анинг **малоҳати**дин нашъа тузда топилмас.

(Мунис)

Сан на жавр этмак тиларсан истагумдур они ман,
Ким **муҳиб**ға ҳа на **махбуб** айласа **махбуб** эрур.

(Оғаҳий)

Туз ул тараб **нағамин**, эй **муганнийи** маккий
Писанди таъбим эмас **нағмаи** «Ироку» Ҳижоз.
(*Комил Хоразмий*)

ТАЪДИЛ

«Тўғриламоқ» маъносидаги бу сўз шеърда содда отларни тартиб билан келтириш санъатини ифодалайди. Чунончи, Лутфийнинг

Жину малаку хур чаман ичра кўрунмас,
Юзунг ойидин барчаси шарманда дагулму?
ёки

Қилғали ойдек юзининг мусҳафина бир назар
Кўрмадим **дарсу вазойиф нусхау дафтарни** ҳеч

байтларида жин, малак, хур; дарс, вазойиф, нусха, дафтар сўзлари — содда отлар маълум тартиб билан келтирилган бўлиб, иккинчи мисрада уларга оид фикрлар ифодаланган.

Мисоллар:

Барча **мискину фақир**у бекасу беҳаш учун
Боқи тутсеун тенгри сизни хоса мен дарвеш учун.
(*Атоий*)

Меҳру Моҳу Муштарию Зуҳра чун қилди тулуъ,
Ҳеч наҳс ахтар тулуъи анда қатъо бўлмаса.
(*Навоий*)

Сарфу наҳву мантиқ ичра токи саъй этти аён,
Себвайҳ руҳи қилур таҳсину ҳам имдод анга.
(*Оғаҳий*)

Рангу рухсору бу зулфу холу хатким сендадур,
Кўрса ҳар богда сунбул бирла райҳон хушламас.
(*Муқимий*)

РАДД-УЛ-АЖУЗ АЛ-АС-САДР

Бир хил маънодаги ёки шаклдош икки сўзни байтнинг турли ўринларида келтириш санъатидир. Шарқ адабиётшунослигига кўра байт бошидаги бўлак (рукн) садр деб, охиридаги бўлак (рукн) эса ажз деб аталади. Бинобарин, ушбу санъат номи «бир хил ёки шаклдош икки сўзни байт боши ва охирида келтириш» деган маънони ифодалайди.

Такрорланувчи сўзларнинг узаро муносабати ва ўрнига кўра бу санъатнинг йигирмага яқин тури мавжуд. Улардан энг муҳимлари қуйидагилардир:

1. Бир хил маънони ифодаловчи икки сўз байт боши ва охирида келади. Масалан, Навоийнинг

Гул чоғи ёри сафар айлаб Навоий жонига,
Ҳар бири бир тоза қонлиғ доғи ҳижрон бўлди **гул**

байтида «Гул» сўзи бир хил маънода байт боши ва охирида келтирилган.

2. Бир хил маънони ифодаловчи икки сўз биринчи мисра ўртаси ва байт охирида такрорланади. Масалан, Навоий қаламига мансуб

Нечаким бўлсун **чучук** ширин такаллумлар сўзи,
Лекин эрмас ул каломи шаккарафшондин **чучук**

байтидаги «чучук» сўзлари худди шу хил ўринларда жойлашган.

3. Шаклдош икки сўз байт боши ва охирида такрорланиб келади. Масалан, Бобурнинг

Ўлтуруб эрди қупуб кетмакка чун азм айлади,
Ёна тиргузди мени, алҳамдулиллоҳ, **Ўлтуруб**

байти боши ва охиридаги «Ўлтуруб» сўзлари жинсдош бўлиб, биринчиси «ўлдириб», иккинчиси «ўтириб» маъносини ифодалайди.

4. Шаклдош икки сўзнинг бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси байт охирида келади. Масалан, Навоийнинг

Ҳолим ўлмиш **ўзгача** ҳар дамким ул ой кўргузур,
Лабда гуфтор **ўзгача**, қоматда рафтор **ўзгача**

байтидаги шаклдош «ўзгача» сўзлари худди шу хил жойлашган. Бобур ёзган

Дўстлар, кўнглумдагин қабрим **тошиға** ёзғасиз,
Токи бирдек бўлғай ул ой ишқида ичим, **тошим**

байтидаги шаклдош «тошиға» ва «тошим» сўзлари ҳам мисралардан шу тартибда ўрин олган.

5. Иштиқоқ санъатига мансуб ўзақдош сўзларнинг бири байт бошида, иккинчиси байт охирида келади. Масалан, Мунис ғазалидаги

Муҳаббат расмидин огоҳ этиб миннат тутуб бергил
Агар жон нақдини сендин қилурлар мултамас **аҳбоб**

шунингдек,

Илтимосим буки, қилсанг итларинга ҳамсафол,
Мен киму сендин шароби васл қилмоқ **мултамас**

байтларидаги «муҳаббат» ва «аҳбоб», «илтимосим» ва «мултамас» сўзлари байт боши ва охирида жойлашиб радду-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини вужудга келтирган.

6. Худди шундай ўзакдош сўзлардан бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси эса байт охирида келади. Жумладан, Атоий қаламига мансуб

На деб эй **раҳми** йўқ қаттиқ кўнгуллуқ
Мазорим бошида маржуму **марҳум**?

байтида ўзакдош «раҳми» ва «марҳум» сўзларининг аввалгиси биринчи мисра ўртасида, кейингиси байт охирида келган.

7. Ўзакдошга ўхшаб кўринса ҳам аслида бошқа-бошқа ўзаклардан тузилган икки сўз байт боши ва охирида келади. Масалан, Бобур ғазалидаги

Итингдурмен, сочинг занжирини бўйнуғма маҳкам қил,
Ки водийи фироқинг ичра қўрқорменки **йитгаймен**

байтининг боши ва охирида жойлашган «итингдурмен» ва «йитгаймен» сўзлари ўзакдошга ўхшаб кўринса-да, асли ундай эмас. Бундай сўзларнинг шу хил жойланиши ҳам радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини ҳосил қилади.

8. Шу хил муносабатда бўлган икки сўздан бири биринчи мисра ўртасида, иккинчиси байт охирида жойлашади. Масалан, Гадей ғазалидаги

Ҳар **кеча** зулфунг хаёлики, бу кўнглумга тушар,
Мен билурмен доғи бу кўнглумки мендин не **кечар**

байтидаги «кеча» ва «кечар» сўзлари юзаки жиҳатдан ўзакдош бўлиб кўринса-да, аслида ундай эмас. Шунга қарамай бу сўзлар радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъатини юзага келтирган.

Юқоридагилардан кўринадики, радд-ул-ажуз ал-ас-садр санъати асосан бир хил маънодаги икки сўзнинг, шаклдош икки сўзнинг, ўзакдош икки сўзнинг ҳамда ўзакдош бўлиб кўринган, аслида бошқа-бошқа икки сўзнинг байт боши ва охирида, шунингдек, биринчи мисра ўртаси ва байт охирида келтиришидан иборатдир.

Шарқ адабиётшунослигида ана шундай муносабатдаги сўзларнинг радифлар ўрнида, иккинчи мисра боши ва охирида келтирилиши ҳам назарда тутилган. У ҳолда ушбу санъатнинг яна қуйидаги саккиз кўриниши вужудга келади:

1. Бир хил маънодаги икки сўз байтдаги радифлар ўрнида келтирилади. Масалан, Бобурнинг

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин **яхшилиғ**,
Кимки, андин яхши йўқ, кўз тутма андин **яхшилиғ**

байтидаги «яхшилиғ» сўзи мисралар охирида радиф бўлиб келган.

2. Радиф ўрнида шаклдош сўзлар такрорланади. Чунончи, Саккокийнинг

Қуёшқа таъналар урар букун юзунг **қамари**,
Куюрди юзунга боқсам менинг кўзум **қамари**

байтида шаклдош «қамари» сўзлари радиф ўрнида келтирилган. Биринчи мисра охирида бу сўз «тўлин ой» маъносида ишлатилган бўлса, байт охирида у «қамашиши» маъносини ифодалайди. Атоийнинг

Юзунгни, эй малоҳат хони, бир **оч**,
Тўя кўрсун сени бу мустаҳиқ **оч**

ҳамда

Аё сиймин баданлик, ол **менгизлар**,
Агар жоним керак, олинг, **менгизлар**

байтлари охиридаги шаклдош сўзлар ҳам шулар жумласидандир.

3. Ўзакдош икки сўз радиф бўлиб келади. Жумладан, Навоийнинг

Уружинг ақшоми бўлмай тўқуз сипеҳр **ҳижоб**,
Юзунг ҳижолатидин меҳр ўлуб вале **махжуб**

байтидаги радифлар шу тарздаги ўзакдош сўзлардир.

4. Ўзакдошга ўхшаб кўринган, аслида бир-бири билан алоқаси бўлмаган икки сўз радиф бўлиб келади. Бунини Навоий қаламига мансуб

Эй гадойингнинг гадойи барча аҳли тахти **тож**,
Ким гадойингдур, анга йўқ тахт ила тож **эхтиёж**

байтидаги радифлар мисолида кўришимиз мумкин.

5. Бир хил маънодаги икки сўз иккинчи мисрада такрорланиб келади. Масалан, Навоий ғазалидаги

Чиқти ов азмиға жавлон айлаб ул чобуксувор,
Жон **нисор** ул сайд учунким, жон анга қилғай **нисор**

байтидаги «нисор» сўзлари шу хилда такрорланган.

6. Икки шаклдош сўз иккинчи мисрада келтирилади. Жумладан, Саккокийнинг

Ол бирла солди олма янгоқинг кўнгулга нор,
Бир бурқаъ **ол**, кўройин онинг нозук **олини**

байтидаги «олмоқ» ва «қизиллик» маъноларидаги «ол» сўзининг такрорланиши шу тарздадир.

7. Икки ўзакдош сўз иккинчи мисрада келтирилади. Чунончи, Навоийнинг

Қути ботин истаким, зоҳир ғизоси бирла табъ,
Бир замон гар топса **лаззат**, бир замон кўрмас **лазиз**

байтидаги ўзакдош «лаззат» ва «лазиз» сўзлари шу тартибда жойлашган. Шоирнинг

Ё раб, охир кетгамен ул шўхи бадху бирлаким,
Зулм этар қилсам **тазаллум**, ноз этар қилсам **ниёз**

байтида эса тўртта ўзакдош сўз келтирилган.

8. Ўзакдош бўлиб кўринган, лекин аслида бу хил муносабатда бўлмаган икки сўз иккинчи мисрада келтирилади. Масалан, Навоийнинг

Қон ёшимдин лаългун кирпик била айтур кўзум:
Оразин наззорасин айларда юз тил бирла **роз**

байтидаги «оразин» ва «роз» сўзлари шу тарздадир.

Шундай қилиб, раддул ажуз санъатининг жами ўн олти кўри-нишидан шеърятимизда фойдаланиб келинган.

ТАРДУ АКС

Тарду акс «тескари қилиб такрорлаш» маъносини ифодалаб, шеърнинг биринчи мисрасида келтирилган икки сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрада ўрнини алмаштириб қайтаришдан иборат бўлган шеърини санъатдир. Бу хил қайтариш натижасида мазкур сўз ёки сўз бирикмалари яна бир бор таъкидланибгина қолмай, уларнинг маъноси ҳам янгиланади, мисра мазмуни ҳам такомиллашади. Масалан, Бобур қаламига мансуб

Кўнгулга бўлди ажойиб **бало қаро** сочинг,
Шикаста кўнгулма эрмиш **қаро боло** сочинг

байтининг биринчи мисрасидаги «бало» сўзи мустақил ҳолда «офат» маъносини, «қаро» сўзи эса сочининг сифатини ифодалаган бўлса, иккинчи мисрада бу икки сўзнинг ўрни алмаштирилиши натижасида уларнинг мазмуни ҳам ўзгариб, «қаро» сўзи «бало» сўзининг сифатловчисига айланиб бу сўзнинг маъносини

янада кучайтирган, ҳар икки сўз қофиядош бўлганлиги сабабли такрор зулқофиятайн санъатини ҳосил қилган. Бобурнинг

Ҳабиб бўлса эди ё **рақиб** ўлса эди,
Рақиб ўлса эди ё **ҳабиб** бўлса эди

байтида икки сўз бирикмасининг ўрни алмашилиб такрорланган. Оқибатда шу бирикмалардаги фикр таъкидланиб, уларнинг аҳамияти кучайтирилган. Юқоридаги ҳар икки мисолда сўз ёки бирикмалар айнан, ўзгаришсиз такрорланган.

Бобур яратган

Не ерда бўлсанг, эй гул, **андадур** чун **жони** Бобурнинг,
Ғарибингга тараҳхум айлагилким, **андижонийдур**

байтида биринчи мисрада келтирилган «андадур жони» сўзлари иккинчи мисрада бироз ўзгартирилиб «андижонийдур» тарзида такрорланган. Кўриниб турибдики, бу хил қайтариқ бирикма маъносини кескин ўзгартириб юборган, сўз ўйини ҳосил қилган, байтга айрича бир латофат бағишлаган.

Тарду акс санъатининг икки хил кўриниши мавжуд бўлиб, сўз ёки сўз бирикмалари иккинчи мисрада ҳеч қандай ўзгаришсиз айнан такрорланса, «акси томм» («тўла акс») деб, ўзгартириб такрорланса, «акси ноқис» («нуқсонли акс») деб аталади. Бобурнинг аввалги икки байти акси томмга, кейинги байти эса акси ноқисга мисол бўла олади.

Такрорланувчи сўзлар мисралар бошида ва қофия ўрнида келиши мумкин. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дос-тонидан олинган

Неча жонимга мундоғ **кеча** ўлғай,
Кеча жонимга мундоғ **неча** ўлғай

байтидаги, Бобурнинг

Фориғ эрдим **қаноатим** бор эди,
Қони эрдим **фароғатим** бор эди

байтидаги тарду акс шу хилдадир.

Такрорланувчи сўзлар мисралар ўртаси ва қофия ўрнида ҳам келади. Жумладан, Бобурнинг

Нечаким қилдим **вафо**, кўрдум **жафо**,
Нечаким кўрдум **жафо**, қилдим **вафо**

байти шу хил тарду аксга мисол бўлади. Қофиядош сўзларнинг бу хил такрори. юқорида ҳам кўрганимиздек, **зулқофиятайн** санъатини вужудга келтиради. Баъзан шу хил қайтариқ **тарсий** санъатини ҳам рўёбга чиқариши мумкин. Чунончи, Бобурнинг

Ҳар нечук **тавр** қил, бу **жавр** этма,
Ҳар нечук **жавр** қил, бу **тавр** этма

байтида «жавр» ва «тавр» қофиядош сўзларининг ўзгаришсиз такрори тарсиъ ҳосил қилган.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёра» достонидаги

Дашт аро бир қаро кўрунмиш анга,
Бир қаро дашт аро кўрунмиш анга.
...Мунча меҳнат аро бу фурсат ила,
Мунча фурсат аро бу меҳнат ила,

«Садди Искандарий» достонидаги

Таку тоз эрди қишу ёз анга,
Қишу ёз эрди таку тоз анга.

Хуросон бадандур, Ҳирий — жон анга,
Ҳирий — жон, бадандур Хуросон анга

каби байтларда ҳам шу санъат қўлланиб, сўз бирикмалари ўрни алмаштирилиб такрорланган.

Шеърятда тарду акс санъатига асос бўлган сўзлар турлича ўзгартириб такрорланади. Масалан, Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидан олинган

Хусн ичра **аёғидин боши** ҳўб,
Бошдин аёғига тегру маҳбуб,

Бобурнинг

Эй кўнгул, чун **яхшидин** кўрдунг **ёмонлиқ** асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар **ёмондин** **яхшилиғ**,

шунингдек,

Юзум бўсоғанга **сурсам** не яхши **айишдурур**,
Иноят эт эшигингда бу **айшни сурайн**

байтларида такрорланган сўзлар келишиқ, шахс-сон ва замон қўшимчалари билан ўзгартирилган.

Тарду акс санъати туркий шеърятда XIV асрдан бошлаб кенг қўллана бошлаган эди. Буюк озарбайжон шоири Имомиддин Насимий ўз ғазалларидан бирини бутунисича шу санъат асосида яратган эди.

Нўшин лабини лаъли лаъли лабини нўши,
Ширин кўрурам жондин, жондин кўрурам ширин.
Жоно, юзунгиз ойи, ойи юзунгиз, жоно,
Рангин чу гули аҳмар, аҳмар чу гули рангин.
Ҳар кимса сани кўрмаз, кўрмаз сани ҳар кимса,
Қандин чекадир ҳижрон, ҳижрон чекадир қандин

байтлари билан бошланган бу ғазалда мисралардаги сўз бирик-малари тескари такрорланиб, уларда ифодаланган фикрлар таъкидига эришилган. Бу хил усулни Насимийдан беш аср сўнг ўзбек шоири Ҳабибий янгича бир кўринишда такрорлади. Унинг

Жону жаҳоним ўзинг, ному нишоним ўзинг
Ному нишоним ўзинг, жону жаҳоним ўзинг.
Қоши камоним ўзинг, зийнати ҳусну жамол,
Зийнату ҳусну жамол, қоши камоним ўзинг.
Шавкату шоним ўзинг, бахтим улуг давлатим,
Бахтим улуг давлатим, шавкату шоним ўзинг.

байтлари билан бошланган ғазали шундай асар эди. Ҳабибий ўзининг «Аввал баҳор» деб номланган ғазалида сўз бирикмаларини кейинги байтга ҳам кўчириб такрорлаш билан ўзига хос янги усул яратдики,

Меҳнаткаш элни шод этар авал баҳорини кўринг,
Аввал баҳор иш бошлаган кенг пахтазорини кўринг.
Кенг пахтазор майдонида бир-бирга ҳамкору рафиқ,
Бир-бирга ҳамкору рафиқ ёри мадорини кўринг.
Ёри мадори қаҳрамон меҳнатга моҳир соф юрак,
Меҳнатга моҳир соф юрак расму шиорини кўринг

каби ажойиб мисралар фикримизнинг далили бўла олади. Бу хил тескари такрор байтларни бир-бирига жипс улаб, чиройли занжир ҳосил қилганлиги кўриниб турибди.

Мисоллар:

Турфа **рухсоринги**, ҳусн ичра эрур **гулзордек**,
Турфароқ будурки **гулзор** эрмас ул **рухсордек**.

(Навоий)

Ҳусн ичра **аёғидин боши** ҳўб,
Бошдин аёғига тегру маҳбуб.

(Навоий)

Неча жонимга мундог **кеча** бўлғай,
Кеча жонимга мундог **неча** бўлғай.

(Навоий)

Нетиб ўлмайки, сабрим **оздин-озу**, шавқ **кўпдин-кўп**,
Ул оининг ҳусни **кўпдин-кўп**, вафоси **оздин-оз** эрмиш.

(Навоий)

Ё раб ул кун шум толеъдин манга бўлғаймуким,
Жонима ором ул **оромижондин** кўргамен.

(Бобур)

Юзум бўсоғанга **сурсам** не яхши **айшдуруп**,
Иноят эт эшигингда бу **айшни** сурайин.

(Бобур)

Эй кўнгул, чун **яхшидин** кўрдунг **ёмонлиқ** асру кўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар **ёмондин** **яхшилиғ**.

(Бобур)

Нечаким **қилдим вафо** кўрдум **жафо**,
Нечаким **кўрдум жафо** қилдим **вафо**.

(Бобур)

Ҳар нечук **тавр қил** бу жавр этма,
Ҳар нечук **жавр қил** бу **тавр** этма.

(Бобур)

Фориғ эрдим **қаноатим** бор эди,
Қаниъ эрдим **фароғатим** бор эди.

(Бобур)

ЖАМЪ

Жамъ нарса ва тушунчаларни бирон белги бўйича байтда жамлаб, улар ўртасидаги муносабат асосида бирон образли фикрни ифодалаш санъатидир. Мумтоз шеъриятимизда кенг қўлланилувчи ушбу санъат нарса ва тушунчаларнинг ҳақиқий ва мажозий, аниқ ва мавҳумий маъноларини назарда тутати. Жамлаш учун асос бўлган белгилар **жоми** (тўпловчи) деб юритилади. Жоми шеър мисраларида аниқ кўриниб туриши ёки яширин ҳолда бўлиши мумкин. Навоийнинг

Гулу гулзор сенинг **боғи жамолинга** фидо,
Сарву шамшод доғи **тоза ниҳолинга** фидо

байтидаги биринчи мисрада гул, гулзор, маъшуқанинг боғи жамоли (юзи) гузаллик белгиси бўйича, иккинчи мисрада эса сарв, шамшод, маҳбубанинг тоза ниҳоли (қадди) тиклик белгиси бўйича жамланган бўлиб, жамлаш белгиси — жоми яширин ҳолдadir. Кейинги мисрада ёр қадди мажозий маънода (тоза ниҳол) қўлланган. Фурқат қаламига мансуб

Лаълинг ғамида йиғлаб ашк ўрнига нигоро,
Токай ики кўзумдин **қонлар** равона бўлсун

байтидаги лаълинг ва қонлар сўзлари ранг белгисига кўра жамланган. Шоир бу тушунчаларнинг ўхшашлик муносабати асосида чиройли тамсилий ифода яратган.

Шеър байтларида нарса ва тушунчалар бир ёки бир нечта белги асосида жамланиши мумкин. Фурқатнинг юқоридаги байтида биргина белги танланган бўлса, Огаҳийнинг

Сариғ юзга ариғ **ашким** неча оқса эмасдур суд,
Ки истиғно камолидин **зару гавҳарни** ёд этмас

байтида тушунчалар икки белги: сариғ юз ва зар ранг белгиси бўйича, ашк ва гавҳар шакл белгиси бўйича жамланиб, улар ўртасида ўхшашлик муносабати асосида таъсирчан мазмунли бадий фикр ифодаланган.

Навоийнинг

Рухсоринг уза **хайдин** юз **қатраки** кўргуздунг,
Гул баргига шабнамдин гавҳарми экин оё?

байтида эса уч белги танланган, яъни ёр рухсори ва гул барги ранг белгиси, хай ва шабнам, қатра ва гавҳар тушунчалари шакл белгиси асосида жамланиб, уларнинг ўхшашлик муносабати шоирга жозибали мисралар яратиш имконини берган.

Юқорида келтирилган барча байтларда жамланган нарсалар, тушунчалар аниқ, ҳаётий мазмунга эга, лекин шеърятда мажозий ва шартли белгилар асосида мавҳумий тушунчаларни тўплаш усули ҳам кенг қўлланади. Жумладан, Навоий қаламига мансуб

Жаҳонни бузди **ашким оҳ** иланким,
Эрур **сарсар** бу **тўфон** бирла мамзуж

байтида оҳ ва сарсар, ашк ва тўфон тушунчалари шартли ўхшашлик белгиси бўйича жамланган. Зеро, ошиқ оҳи билан кучли сарсар шамоли ҳамда ошиқ ашки билан тўфон муболағали тарздагина қиёсланиши мумкин.

Шеърятимизда қўлланувчи кўпгина санъатлар жамъга асосланади. Лутфийнинг

Эй орази барги гулу, эй қомати сарву чаман,
Равшан сенинг юзунг бикин топмади бир шамъ анжуман

байтида турли нарсалар хилма-хил белгилар асосида жамланган, чунончи маҳбуба орази билан гул барги ранг белгиси бўйича, қомати билан чаман сарви тиклик белгиси бўйича, юз билан шамъ нурлилик белгиси бўйича тўпланган бўлиб, улар бир-бирига (ораз гул баргига, қомат сарвга, юз шамъга) қиёслаб тенглаштирилган. Шу асосда ташбеҳ санъати юзага келган.

Атоийнинг

Эй бегим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур?
Эй бегим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур?

байтида юз, шамс, қамар сўзлари нурлилик белгиси асосида, сўз, шаҳд, шакар сўзлари ширинлик белгиси асосида жамланиб, юз билан шамс ва қамар, сўз билан шаҳд ва шакар ўртасида қиёсий муносабатни билиб-билмасликка олиш шаклида ифодалаш натижасида тажохули ориф санъати ҳосил қилинган.

Жамъ санъати кўпинча тақсим ва тафриқ санъатлари билан бирга қўлланиб, жамъ ва тақсим, жамъ ва тафриқ номлари билан аталувчи икки санъатни вужудга келтиради.

Мисоллар:

Эй сарви гул узор, янгоқларингдин ўфтаниб
Ёбонға шаҳрдин қочибон лола зор эрур.

(Лутфий)

Ойдек юзунгни кўрди шараф ичра офтоб,
Сендек жаҳонда дедик зоти шариф йўқ.

(Лутфий)

Сенинг ёйингни ҳеч ким торта олмас,
Мунингдекким қошингни ё қилибсан.

(Лутфий)

Хилъатин айлабмудур ул шўҳи сийминбар қаро,
Тун саводи бирла кийгандек маҳи анвар қаро.

(Навоий)

Ул кўзу бу лабға умрум боғи гулзориндаги
Наргиси гул барги, йўқким, боғу гулзорим фидо.

(Навоий)

Сен лабинг сўргон сойи мен қон ютармен, эй ҳабиб,
Сен май ичгилким, манга хуни жигар бўлмиш насиб.

(Навоий)

Долазор эрмаски, оҳимдин жаҳонга тушти ўт,
Йўқ шафақким, бир қироқдин осмонга тушти ўт.

(Навоий)

Хусни ортар юзда зулфин анбар афшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин паришон айлагач.

(Навоий)

Юзининг меҳрини кўрган маҳи анварни ёд этмас,
Лабининг шаҳдини сўргон майи кавсарни ёд этмас.

(Оғаҳий)

Қуёшу ой фалак тоқиладур модом айлансун,
Юзунгдин субҳ, икки кокулунгдин шом айлансун.

(Фурқат)

ТАҚСИМ

Тақсим санъати байтнинг биринчи мисрасида турли белгига эга бўлган нарса ёки тушунчаларни тўплаб, кейинги мисрада уларни муайян белгиларига кўра тақсимлаш воситасида тимсол яратишни англатади. Масалан, Бобур ғазалидаги

Хатинг била юзунгу кокилунг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон

байтини кўздан кечирсак, биринчи мисрада тилга олинган маъшуқа хатти, юзи, кокили кейинги мисрада шаклий белгиси, ўхшашлигига кўра тақсимланганини кўрамиз. Шу ғазалнинг кейинги

Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон

байтида тан, кўнгул, кўз сўзлари турли белгилар асосида тақсимланган. Диққат қилинадиган жиҳати шундаки, байтларнинг биринчи мисрасидаги нарсалар, тушунчалар, уларни ифодаловчи сўзлар маълум бир белги асосида жамланмаган, бир белги остида тўпланмаган, балки турли белгига эга бўлган нарсалар, тушунчалар, уларни ифодаловчи сўзлар бир мисрада келтирилган ҳолос. Агар биринчи мисрада нарсалар, тушунчалар маълум бир белгига кўра жамланган, сўнг тақсимланган бўлса, бу хил санъат жам ва тақсим деб юритилади.

ТАФРИҚ

Тафриқ (фарқлаш) тасвирланаётган нарсалар, тушунчаларни бир-биридан фарқлаш санъатидир. Масалан,

Кўзларингга оҳуйи Чин, сочларингга мушки Чин,
Дур тишингга, лаълингга лаъли Бадахшон ўхшамас.
(Муқимий)

Бу мисраларда шоир маъшуқанинг кўзларини Чин оҳусидан, сочларини Чин мушкидан, тишини дурдан, лабини Бадахшон лаълидан ажратади — фарқлайди.

Мисоллар:

Наргис кўзунгнинг ўхшаши қайси чаманда бор?
Юзунг таровати қачон, эй гул, суманда бор?
(Лутфий)

Буюнгдек бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон,
Юзунгдек ҳам очилмади чаманда гулситон. эй жон.
(Саккокий)

Янги ой эмасдур ҳилолингча ҳўб,
Қуёш бўлмагандек жамолингча ҳўб,
Қизил гулки ҳушрангу нозик эрур,
Эмас тоза рухсори олингча ҳўб.

(Мунис)

Қаддинг олдида сановбарда назокат қайдадур,
Гулда рухсорингни борида тароват қайдадур.

(Муқимий)

Юзинг гулдин мусаффодир, лабинг ранги хинодин ҳам,
Хатинг ҳушбў чаман райхонидин, мушки Хитодин ҳам.

(Фурқат)

Мазкур санъат ҳозирги ўзбек шеъриятида, хусусан, арузчи шоирлар ижодида анча кенг қўлланиб келади.

Масалан:

Севгилим ҳуснини тўлган ойга нисбат бермангиз,
Ҳеч вақт ширмой билан тенг бўлмагай куйган патир.

(С. Абдулла)

Қўриб сунбулни тоғда, этма ташбиҳ ёр зулфига,
Ёзиб соч, ер супурган дарбадар фаррошлардир у.

(С. Абдулла)

ЖАМЪ ВА ТАҚСИМ

Жамъ ва тақсим (тўплаш ва тақсимлаш маъносида) адабий санъатлардан бири бўлиб, нарса ва тушунчаларни ифодаловчи сўзларни маълум белги асосида тўплаб, сўнг уларни бошқа бир белги асосида тақсимлаш демакдир. Масалан, Бобурнинг

Такаллум айларида **тилию, тишию лаби**
Бири ақиқу, бири инжую, бири маржон

байтининг биринчи мисрасида маъшуқанинг тили, тиши, лаби такаллум айлаш — сўзлаш белгиси асосида тўпланган, кейин эса, иккинчи мисрада улар ранг белгисига кўра ажратилган. Бобурнинг

Қаду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви сиймин тан,
Бири сарву, бири райҳон, бири наргис, бири гулшан

байтининг биринчи мисрасида маъшуқа аъзоларини ифодаловчи қад, сарв, кўз, юз гўзаллик белгиси бўйича тўпланиб, кейинги мисрада улар кўриниши, шакл хусусиятлари белгисига кўра тақсимланган. Навоийнинг

Икки ўтлуқ наргисингким қилдилар бағрим кабоб,
Биридур айни хумор ичинда, бири масти хоб

байтида аввал маҳбубанинг наргизсимон икки кўзи гўзаллик
белгиси бўйича жамланган, кейин улар ҳолат белгиси бўйича
иккига тақсимланган.

Жамъ ва тақсим санъати ҳам бошқа шеърӣ санъатлар учун
асос бўлиб хизмат қилади. Чунончи, Огаҳийнинг

Мане бемор улар ҳолатга етконда ики лаълин
Сўруб билдим: оларнинг бири шаккар, бири кавсардур

байтида маъшуқа икки лаълини жамлаб, кейин уларни ширин-
лик белгиси бўйича тақсимлаш айни чоғда ийҳом санъати билан
қўшиб юборилган, яъни «сўруб» сўзи «сўраб» ва «сўриб» маъно-
ларини ифодалайди.

Шеърӣятимизда бутунисича жамъ ва тақсим санъатига асос-
ланган ғазаллар ҳам яратилган. Жумладан, Бобур қаламига ман-
суб қуйидаги ғазал шулар жумласидандир:

Хатинг била юзунгу кокулунг сенинг, эй жон,
Бири бинафша, бири ёсуман, бири райҳон.
Такаллум айларида тилию тишию лаби
Бири ақиқу, бири инжую, бири маржон.
Кўнгулни зору мени хору танни тор этган
Бири жафоу бири гурбату бири ҳижрон.
Тану кўнгул била кўз васлу нозу ҳусни учун
Бири харобу бири волау бири ҳайрон.
Тамоми умрида Бобурға уч сўз айтибдур:
Бири сўкунчу бири қаттиқу бири ёлғон.

Мисоллар:

Хатту юзунг ҳажрида кўзким булут монандидур,
Чашмаи сабз ул бири, бу бир гулистон бандидур.
(Навоӣ)

Буки ҳар ён чоқилур барқу, гирев айлар булут,
Кўнглума ул шуъла оҳу, бу бири афғон эрур.
(Навоӣ)

Оҳу ашкимдин хабарсиз бўлманг, эй олам эли,
Ким берурлар ул бири сарсар, бу тўфондин хабар.
(Навоӣ)

Баҳру тоғ этманг гумонким, ул бири кўзумға ёш,
Бу бири кўнглумға дарду меҳнати ҳижрон эрур.
(Навоӣ)

Шабистонингда анжум маҳраму кун бўлғали маҳрум,
Бу гул-гул очилиб ҳар кеча, ул бир хорхор элгар.

(Навоий)

Ул кўзу қошдин агар қўзғолса олам, тонг эмас,
Ким биридур офати даврон, бири — ошуби даҳр.

(Навоий)

Қошинг узра ики холинг биайниҳ Каъба тоқида,
Билол осо биридир ҳам, бири Қамбарга ўхшайдур.

(Огаҳий)

ЖАМЪ ВА ТАФРИҚ

Бу санъат бирон белги бўйича биринчи мисрада жамланган сўзлар — нарсалар, тушунчалар номларини кейинги мисрада бир-биридан фарқлаш, улардан ҳар бирининг фарқли жиҳатларини таъкидлаб кўрсатишни назарда тутати. Чунончи, Навоийнинг

Жамоли нуруни чеккан тарозу ою қуёш,
Магар бу бирда нур эрдию, ул бирисида тош

байтининг биринчи мисрасида ой ва қуёш нурлилик белгиси билан жамланган, кейинги мисрада эса уларнинг бир-бирисидан фарқли томонлари таъкидланиб ажратилган.

Бобур қаламига мансуб

Не навъ ўхшасун юзига офтобким,
Онинг заволи бордуру бу безаволдур

байтида ҳам аввалига маҳбуба юзи билан офтоб гўзаллик белгиси билан жамланиб, кейин улар фарқланган: қуёш заволли бўлиб, ёр юзи безаволлиги таъкидлаб кўрсатилган.

Мисоллар:

Шамъ меҳру гулни нисбат қилса бўлмас сизгаким,
Умри гул бир ҳафта, куннинг ҳам заволи бордуру.

(Лутфий)

Ой сенга ўхшар ва лекин ул совуғдур, сен — малиҳ,
Фарқ кўптур нечаким бўлса мушобих тузу муз.

(Навоий)

Лаъли қўнглумни чекиб, ғамзаси қоним ичти,
Негаким бу бири хунхор эрур, ул — дилкаш.

(Навоий)

Жабрингни торта-торта дарду ғамимдур андоқ,
Ким йўқ бу бирга ғоят, ул бирга йўқ шумора.

(Мунис)

ТАКРИР

Такрир «такрорлаш» маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутати. Такрорлаш воситасида сўз маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади. Чунончи, Алишер Навоий ғазалидаги

Дема, ишқим найладиким рўзгорингдур қаро,
Ўртади, эй қотили номехрибоним, **ўртади**

байтининг иккинчи мисраси бошидаги «ўртади» сўзини байт охирида яна бир такрорлар экан, шоир шу сўз англатаётган маънони таъкидлаш мақсадини кўзлагани кўриниб турибди. Оғаҳий қаламига мансуб ғазалдаги

Жоним олур, эй пари, ҳолимға боқ,
Иштиёқу иштиёқу иштиёқ.
То мани фурқатда қўйдинг нолишим
Ал фироқу ал фироқу ал фироқ.
Айламишсан қатлима ағёр ила
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ.
Бовар этмассан десам юз ёлбориб
Кўнглум оқу кўнглум оқу кўнглум оқ

каби байтларнинг иккинчи мисраларидаги такрорлар ҳам ушбу сўзларда ифодаланаётган маъноларни, фикрларни таъкидлашга хизмат қилади, уларни кучайтиради, кечинмалар, туйғулар мавжини, эҳтирослар оламининг бениҳоялигини акс эттиради, бинобарин, асар қаҳрамони бўлган ошиқ қиёфасини ёрқинроқ ғавдалантириш, унинг дил дардларини таъсирчанроқ мужассамлантириш вазифасини бажаради.

МУКАРРАР

«Мукаррар» сўзи «қайта-қайта, уст-устига» маъноларини ифодалайди. Шу ном билан аталувчи лафзий санъат эса байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллашни назарда тутати. Атоуллоҳ Ҳусайний ўзининг «Бадойиъус-санойиъ» асарида «Рашиди Ватвот дептурким, шуаро мукаррар деб андоқ шеърни айтурким, бир байтта бир лафзни келтирурлар ва ўзга байтта

анинг таъсирида ўшул лафзни яна келтирурлар»¹, — деб таъкидлайди ва Асжадий шеърдан мисол келтиради. Демак, алломанинг ёзишича, ушбу санъатда бир байтнинг икки мисрасида келтирилган икки жуфт сўз кейинги байт мисраларида ҳам такрорланиши керак. Аммо шеърятимизда мукаррарнинг бошқа бир кўриниши, яъни бир байтнинг ҳар икки мисрасида жуфт сўз қўллаш санъатидан кўпроқ фойдаланилган.

Бу ҳақдаги маълумотни Алишер Навоийнинг «Мажолисун нафоис» асарининг Ҳусайн Бойқаро ижодига бағишланган саккизинчи мажлисида учратамиз. Муаллиф ҳукмдор шоирнинг «Ре» ҳарфи билан тугалланувчи ғазаллари, хусусан,

Бўлсам уй кунжида, ашким қатраси гулнор эрур,
Азми гулзор айласам, гул кўзларимга хор эрур

матласи билан бошланувчи шеъри ҳақида фикр билдирар экан, «Фурқатда кўнгул қатра-қатра қон эрканин бурунги мисраъда айтиб, сўнгги мисраъда ўткон мукаррар лафз муқобаласида «Оллоҳ-оллоҳ» лафзи ҳам мукаррар ва асру муассир адо топибдурким:

Фурқатингдин хаста кўнглум қатра-қатра қон эрур,
Оллоҳ-оллоҳ, бу не ҳажри беҳаду поён эрур»

деб ёзади. Демак, шоир фикрича, мукаррар лафз санъати байтнинг ҳар икки мисраъсида жуфт сўз қўллашни назарда тутати. Навоий таъкидлаётганидек, бу санъат байтдаги мусиқийликни кучайтиради, бинобарин, ғазал жилоси, жозибадорлигини орттиради.

Алишер Навоий ушбу санъатнинг шеърдаги аҳамиятига алоҳида эътибор бергани туфайли ўз ғазалларида ҳам, дostonларида ҳам жуфт сўзларни кўп қўллайди. Шоир ғазалларини кузатар эканмиз, жуфт сўзлар:

Дам-бадам кўнглум бериб жон нақди истар васлини,
Оллоҳ-оллоҳ, телба кўнглумнинг ажаб савдоси бор

байти мисралари бошида,

Тифл авроқ ичра **бир-бир** барги гул терган каби,
Номайи ҳижрон аро **тим-тим** сиришким қонидур

байтидаги иккала мисра ўртасида,

Айшу ишрат жомидан бўлсун юзи **гул-гул**, валек
Кўнглига ғам гулбунидин **хор-хоре** бўлмасун

¹ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъус-санойиъ. Тошкент, Ғ. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981, 174-бет.

байти мисралари охирида,

Тола-тола най ўқунг кўксумда гўё синдиким,
Тевралуптур нотавон кўнглумда **бир-бир** толалар

байтидаги биринчи мисра боши ва иккинчи мисра охирида,

Ўтарсен **ўйнай-ўйнай** мен гадойи хаста йўл узра,
Қолурмен бир қиё боқмоқ учун **ёлбора-ёлбора**

байтидаги биринчи мисра ўртаси ва иккинчи мисра охирида,

Боладин **гул-гул** кўруб ул юзни, онинг ҳажридин
Чок-чок ўлган кўнгулдек **тах-батах** қон бўлди гул

байти мисраларининг уч рукнида,

Етишса ишқ аро юз меҳнату бало, қадаҳ ич,
Нафас-нафас қуюбон май **тўла-тўла** қадаҳ ич

байтида эса иккинчи мисранинг икки рукнида моҳирона қўлланганини кўрамиз. Демак, мукаррар лафз раддул ажуз ал-ас-садр санъатига ўхшаб байт мисраларининг турли ўринларида қўлланиши мумкин.

Мукаррар лафз санъати XV асрдан кейинги ўзбек шеъриятида ҳам қўлланиб келди. Жумладан, Зокиржон Фурқат ижодида бу санъатнинг хилма-хил кўринишларини учратамиз. Чунончи, унинг

Аввал-аввал лутфингиз ҳаддин зиёд эрди менга,
Эмди-эмди марҳамат камроғингизга доғман

каби кўплаб байтлари фикримизнинг далилидир.

ТАЗМИНИ МУЗДАВАЖ

Таркиби оҳангдош ва ўзаро қофиядош бўлган бир хил сўзларни ёнма-ён қўллаш санъатини Атоуллоҳ Ҳусайний «тазмини муздаваж»¹ деб атайдиган.

Бу санъат шеър мисраларида унли ёки ундош товушларни ёнма-ён ёки ўзаро яқин тарзда келтириш билан байт талаффузини кучайтириш, мусиқийликни оширишни назарда тутди. Нодиранинг машҳур ғазалидаги

¹ «Тазмин» — «бир нимани бир ниманинг орасига қўймоқ», «муздаваж» эса «жуфтлашган» деган маънони ифодалайди.

² Қаранг: Атоуллоҳ Ҳусайний. Ўша асар, 104-бет.

Қилмагил **зинҳор изҳор** эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж

байтида **зинҳор** ва **изҳор** сўзлари таркибидаги **о** унлиси, **з**, **ҳ** ва **р** ундошларининг ёнма-ён келиши мисра оҳангдорлигини кучайтирган.

Фурқатнинг

Айламай найлай ҳаёли кипригинг охир асо,
Ким мени ёдида доим нотавон айлар кўзунг

байтидаги «айламай» ва «найлай» сўзлари таркибидаги «а» унлиси, «й» ва «л» ундошларининг ҳамоҳанглиги мисрага алоҳида майинлик, мусиқийлик, жозиба бағишлаганини кўриш қийин эмас.

Ушбу санъатнинг моҳияти Бобурнинг

Куюнг ичра гар **сақар** бўлса **мақар** жаннатча бор
Жаннат ўлса кирмаган сенсиз не имкон бўлмаген
...Жафоу **жавр тавридин** эрурсен асру кўп воқиф,
Вафоу меҳр расмидин бўлурсен асру кўп гофил.

...Энги менги ою, доғи, юзи **сўзи гулу мул**,
Қади **равону** тани **жону** эрни **маржондур**

каби байтларида шоирнинг ушбу санъатдан моҳирона фойдаланиш салоҳияти кўзга ташланиб туради.

КИТОБОТ

Шеърятимизда кенг қўлланиб келинган ушбу санъат араб алифбоси ҳарфлари шаклидан лирик ва эпик тимсоллар чизишда фойдаланишни назарда тутди. Маълумки, араб алифбоси тўғри ва эгри, ёйсимон ва доирасимон шакллардаги ҳарфлардан ташкил топган. Шарқ шоирлари ана шу шаклларга қиёс усули билан ёндашиб муҳим ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ғояларни ифодалашда маҳорат билан фойдаланганлар. Зокиржон Фурқат ғазалидаги

Ул **алифдек** қоматининг ҳасрати
Дол янглиғ айлади қаддим дуто

байтидаги «алифдек» ва «дол янглиғ» қиёсларига диққат қилайлик. Шоир ўз маҳбубасининг тик қоматини араб алифбосидаги «алиф» ҳарфига ўхшатса, ўзининг букилган қаддини «дол» ҳарфига тенглаштиради. Чиндан ҳам, тик тўғри чизик кўринишидаги алиф ҳарфи шакл жиҳатидан инсон қоматига, букик «дол» ҳарфи эса эгилган қоматга ўхшайди. Шоир бу хил қиёс

туфайли маъшуқа билан ошиқ кўринишини ҳарфлар шакли во-
ситасида аниқроқ ва таъсирчанроқ тасвирлашга эришган.

Мазкур санъатнинг шеърятимиздаги илк намуналарини XIV
аср охири — XV аср бошларидаги адабий обидаларда учратамиз.
Чунончи, Лутфий яратган ғазалларнинг

Чун ўлармен ул **алифдек** қадду тор оғзинг учун,
Сен ўтарда турбатимдин кўпғусидур оҳ-оҳ.
...Ойдек юзунгда оғиз муважжаҳ тушуб турур,
Ҳар қайдаким **«қамар»** ўла тушгай арода **«мим»**
...Жон деди они Лутфи йироқтин чу кўринди,
«Жим» сочи, **«алиф»** қадди била ул қоши **«нуни»**

каби байтларда араб ёзувидаги «алиф», «жим», «нун», «мим»
ҳарфлари шаклидан маҳбуба қиёфасини чизишда моҳирона
фойдаланганини кузатамиз.

Ушбу таъсирчан санъатни Алишер Навоий ҳам кенг қўлаб,
ажойиб, безавол лавҳалар яратган. Унинг

Жонимдаги **«жим»** икки **«дол»**ингга фидо.
Андин сўнг **«алиф»** тоза ниҳолингга фидо.
«Нуни» даги анбарин ҳилолингга фидо,
Қолган ики **нуқта** икки холингга фидо

каби бетакрор байтлари фикримиз далилидир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърятда ҳам мазкур санъат-
нинг бир қатор нодир намуналари яратилган. Чунончи, унинг

Қаддинг **алифу** қошинг эрур ё,
Десам не ажаб агар сени **ой**.
...Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей

каби байтларида ушбу санъатдан унумли фойдаланилган эди.

Ўз ижодида мазкур санъатдан баҳраманд бўлмаган шоир ада-
биётимизда топилмаса керак. Ижодкорларимиз унинг хилма-хил
имкониятларини кашф этиб кўплаб ҳайратомуз байтлар яратган-
лар. Масалан, Фурқатнинг

«Нуқта лаб устида бежодур», — дедим, айди кулиб:
«Саҳв қилмиш котиби қудрат магар таҳрирда»,

Оғаҳийнинг

Мушкин қошининг ҳайъати ул чашми жаллод устина,
Қатлим учун «нас» келтурур «нун» элтибон «сод» устина

каби ажойиб мисралари шулар жумласидандир.

ТАЛМИЪ

«Ранг-баранг қилмоқ» маъносини ифодаловчи бу сўз шеър мисраларини турли тилларда битишни назарда тутувчи санъат номини билдиради. Адабиётимиз саҳифаларини кўздан кечирсак, ижодкорларимиз араб ва ўзбек, форс-тожик ва ўзбек, рус ва ўзбек тилларида шундай асарлар яратганларининг гувоҳи бўламиз. Бу хил шеърлар муламмаъ деб аталган. Баъзан ушбу усулни «ширу шакар» усули деб ҳам ҳисоблаганлар. Жумладан, Бобораҳим Машрабнинг

Дилбари хуш адои ман мунча сучук бўлурмусан?
Омади дар канори ман бир даме ўлтурурмусан?
Пеши камон обрўят хаста кўнгул нишонадур,
Сийнаи худ кушодаам ғамза ўқин отурмусан?

шунингдек,

Мендин саломе ба сўйи жонон,
Эй бод, еткур арзи ғарибон.
Ҳам дардмандам, бехонумонам,
Жоно, ту буди дардимга дармон

байтлари билан бошланувчи муламмалари мисраларининг биринчи қисми форс-тожик тилида бўлса, иккинчи қисми ўзбек тилидадир.

МУВОЗАНА

«Вазн (ўлчов) жиҳатидан тенгдошлик» маъносини ифодаловчи мувозана сўзи билан аталувчи ушбу санъат байт мисраларидаги барча сўзларнинг вазн (ўлчов) жиҳатидан ўзаро тенг бўлишини назарда тутди. Масалан, Атоийнинг

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?
Оғиз ё ғунчаи хандонмудур бу?

байтидаги биринчи мисрадан ўрин олган **менгиз** сўзи иккинчи мисрадаги **оғиз** сўзи билан, **равзаи** — **ғунчаи** сўзи билан, **ризвонмудур** — **хандонмудур** сўзи билан вазн (ўлчов) ва оҳангда тенглиги кўзга ташланиб туради.

Оғаҳий қаламига мансуб

Ишқинг ғамида дийдаи гирёнима раҳм эт,
Ҳажринг тунида нолаи афғонима раҳм эт,

байтини кўздан кечирсак, мисралардаги ишқинг — ҳажринг, ғамида — тунида, дийдаи — нолаи, гирёнима — афғонима, раҳм

эт — раҳм эт сўзлари ўлчов ва оҳанг жиҳатидан ўзаро тенг эканини кўрамыз.

Мисралардаги барча сўзларнинг бу хил мувофиқлиги байт оҳангдорлигини, мусиқийликни кучайтиришга хизмат қилади. Шу туфайли ҳам шоирларимиз ўз асарларида мувозана санъатидан кенг фойдаланганлар.

Ушбу санъат қўлланган байтларда зулқофиятайн усулига ҳам мурожаат қилиниб, мисралардаги иккитадан сўзни қофиядош қилинса, байт нафосати янада кучаяди. Алишер Навоийнинг

Мурувват барча бермакдир, емак йўқ,
Футувват барча қилмакдур, демак йўқ

фарди мисраларидаги **мурувват** — **футувват**, **емак** — **демак** сўзлари қофиядош бўлиб келган, **бермакдир** — **қилмакдур** сўзлари ўлчов жиҳатидан тенг, **барча** ва **йўқ** сўзлари эса айнан тақрорланувчи ҳожиб ва радифдир. Иккитадан сўзнинг қофиядошлиги байтга нафис бир оҳанг бахш этгани кўзга ташланиб турибди. Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидан ўрин олган

Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.

...Ҳам тўқуб эл қонини тадбир ила,
Ҳам олиб эл жонини тазвир ила.

...Сабзаси нон узра зумуррад бўлуб,
Тарраси хон ичра забаржад бўлиб

каби кўплаб байтларда ҳам зулқофиятайнли мувозанадан фойдаланилган эди.

Мувозана санъатига асосланган байтларда зулқавофиъ усулини қўллаб, уч-тўрт сўзнинг қофиядошлигига эришилса, мусиқийлиги янада кучайиб, шеър янада гўзалроқ чиқади.

Огаҳий яратган

Юзунг авжи сабоҳатда маҳи анварга ўхшайдур,
Сўзунг хони малоҳатда тузу шаккарга ўхшайдур.

...Эй меҳри анвар тобиши равшан юзинг сиймосидин,
Юз рўзу маҳшар шўриши зоҳир қўзинг имосидин.

...Эй юзинг буржи сабоҳат ахтари,
Ҳар сўзинг дуржи фасохат гавҳари

каби ажойиб байтларидан уч-тўрт сўзнинг қофиядошлиги мувозананинг янада нафисроқ чиқишига хизмат қилган. Бу байтлар тарсиёга яқинлашиб борса ҳам, мисралардаги бир-икки сўзнинг

қофиядош бўлмай, ўлчовдагина тенглиги туфайли уларни мувозана санъатигагина нисбат беришга асос бўлади.

Мувозана заминиди яратилган байтларда тарду акс санъати қўлланса, оҳангдорлик янада ортади. Буни Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonининг ўн иккинчи мақолатидан олинган

Барча **хиёнатни** диёнат билиб,
Барча **диёнатда** хиёнат қилиб,

Бобур маснавиётидаги

Нечаки**м қилдим вафо кўрдум жафо,**
Нечаки**м кўрдум жафо, қилдим вафо**

байтларида яққол кўриш мумкин.

ТАРИХ

Шеърятимизда муҳим тарихий воқеалар санасини абжод ҳисоби билан ифодаловчи кичик лирик шеърлар яратиш анъанаси мавжуд бўлиб, ушбу санъат ҳам, шу усулда битилган бадиий асарлар ҳам тарих деб аталган. Жумладан, Алишер Навоий томонидан қурдирилган «Хусравия» мадрасасининг тугалланиш санаси кичик шеърда шу сўз (Хусравия) билан белгиланган бўлиб, ҳарфларининг сонли ифодасини жамласак, 881 рақами келиб чиқади. Маълум бўладиги, ушбу илмгоҳ 881 ҳижрий (ёки 1476/77 милодий) йилда қуриб тугалланган экан.

Хондамирнинг таъкидлашича, Алишер Навоий Хожа Фахриддин деган шахс қурдирган работга етиб келганида, шу бионинг қурилиш тарихини сўраб қуйидагича тарих битган:

Банури сафо равшана**ст** ин мақом,
Лақад соро анворуху бохира.
Чу бониш фахра**ст**у у фохира**ст**,
Лақад кона таърихиху «фохира».

(Таржимаси: «Бу жой сафо нури билан равшандир, унинг нуллари албатта порлаб туради. Унинг бониси (эгаси) фахридир. Ҳақиқатан, унинг тарихи «фохира» (шонли, фахрли) бўлди).

«Фохира» сўзидаги «ф», «о», «х», «р», «а» ҳарфлари ифодаланган 80, 1, 600, 200, 5 сонларини қўшсак 866 рақами ҳосил бўлади, бинобарин, работ 866 ҳижрий (1462 милодий) йили қурилиб тугалланганлиги маълум бўлади.

Бу жанрдаги лирик шеърларни битиш учун шоир албатта абжод ҳисобини — араб алифбоси ҳарфларининг сон ифодасини яхши билиши лозим эди. Абжод ҳисоби бўйича ҳарфлар қуйидаги сонларни ифодалайди:

А (алиф)	— 1	И (ё)	— 10	Қ (қоф)	— 100
Б (бе)	— 2	К (коф)	— 20	Р (ре)	— 200
Ж (жим)	— 3	Л (лом)	— 30	Ш (шин)	— 300
Д (дол)	— 4	М (мим)	— 40	Т (те)	— 400
Ҳ (ҳои ҳаввоз)	— 5	Н (нун)	— 50	С (сод)	— 500
В (вов)	— 6	С (син)	— 60	Х (хо)	— 600
З (зайн)	— 7	Ъ (айн)	— 70	З (зол)	— 700
Ҳ (ҳе)	— 8	Ф (фо)	— 80	З (зод)	— 800
Т (то)	— 9	С (се)	90	З (зе)	— 900
				Ғ (гайн)	— 1000 ¹

Тарих жанрида лирик асар ёзмоқчи бўлган шоир кўрсатилиши керак бўлган сонни ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасини ўйлаб топади. Бу сўз ё бирикма таркибидаги ҳарфларнинг сон кўрсаткичлари қўшилганда назарда тутилган рақам келиб чиқиши керак. Аммо шоир ўйлаб топган сўз ёки сўзлар бирикмаси маъно жиҳатидан ҳам асар мазмунига мос келиши зарур. Масалан, Мавлоно Дарвешалининг Алишер Навоий вафотида бағишланган тарихи қуйидагича эди:

Дар мотами он қидваи арбоби вусул,
Абнойи замон шоҳу гадо гашти малул.
Ҳижрат ба расул кард он саййиди қавм,
Тарихи вафоти уст «Ҳижрат ба расул».

(Таржимаси: «У ҳаққа етишганлар пешвоси мотами билан шоҳдан тортиб гадогача, барча одамлар қайғуга чўмди. У қавм саййиди пайғамбар олдига ҳижрат қилди. Шунинг учун «ҳижрат ба расул» вафоти тарихи бўлди»).

Шеърдаги «ҳижрат ба расул» сўзларини араб алифбосида ёзиб, ундаги ҳарфлар ифодалаган сонларни аниқлаб қўшиб чиқсак, 906 рақами (Навоий 906 ҳижрийда вафот этган) ҳосил бўлади.

Тарих жанрида ёзилган лирик шеърларда муҳим тарихий воқеалар: улуғ кишилар — подшоҳлар, олимлар, саркардалар ва бошқаларнинг таваллуд ва вафот саналари, жанглардаги ғалабалар, йирик биноларнинг қуриб тугалланиш йиллари, шунингдек, бошқа ҳодисаларнинг муддатлари абжад ҳисобида ифодалаб келинган. Саналарни бу хил кўрсатиш ана шу йилларни сўзлар воситасида осонгина ёдлаб олиш ва эслаб қолишга имкон берган.

Абжад ҳисобини қийналмай ўрганиш учун сон ифодаловчи ҳарфлардан қуйидаги саккиз сўз чиқарилган:

**Абжад ҳавваз ҳутти каламан
саъфас қарашат сахҳаз зазағ.**

¹ Имконият бўлмагани туфайли араб ҳарфларининг айнан шаклларини кўрсатишнинг иложи топилмади.

Ана шу сўзлардаги қисқа «а» унлисини ҳисобламаса, қолган ҳарфлар 1 дан 1000 гача бўлган сонларни билдиради. Албатта, «т», «с», «ҳ», «з» ҳарфлари турли шаклда бўлиб 2 тадан 4 тагача сонни ифодалашини ҳам унутмаслик керак.

Ушбу сўзларни ёд олиб, ҳарф шакллари эслаб қолинса, абжад ҳисобини осон ўзлаштириш мумкин. Уларни учга бўлиб ёдлаш маъқул.

Абжад ҳавваз ҳутти сўзлари 1—10 сонларини, **каламан саъфас** сўзлари 20—90 сонларини, қолган **қарашат сахҳаз зазағ** сўзлари 100—1000 сонларини ифодаловчи ҳарфларни ўрганишга имкон беради.

РАДДИ МАТЛАЪ

«Радди матлаъ» асосан «матлаъни такрорлаш» деган маънони ифодалайди. Лекин ушбу санъат кўпинча ғазалнинг биринчи мисрасини асар охирида такрорлашни назарда тутати. Жумладан, Навоийнинг

Соқийё, ҳижрон тунидур, бода тут,
Ул қуёш бирла бу шомимни ёрут

деб бошланувчи ғазалининг биринчи мисраси асар мақтаъси — охириги байтида

Бўлди фурқатдин Навоий тийрарўз,
Соқийё, ҳижрон тунидур, бода тут

тарзида қайтарилади. Оғаҳийнинг

Бизки букун жаҳон аро кишвари фақр шоҳимиз,
ёки

Ашкима гар канора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай

деб бошланувчи ғазалларида ҳам дастлабки мисралар асарлар охирида такрорланиб, шоир ифодалаётган ғояни яна бир бор таъкидлашга хизмат қилади.

Албатта, бу хил қайтариқ асардаги асосий ғояни яна бир бор таъкидлаш мақсадини кўзлайди. Шу тарзда шеърнинг охириги байти биринчи байт билан узвий боғланади. Бу усул шеъриятизмизда анча кенг қўлланган.

Баъзан асар охирида биринчи мисра тўлиқ эмас, балки қисман қайтарилади. Жумладан, Навоий қаламига мансуб ғазал матласидаги

Ҳолима ёр тараҳхум қилмас

мисраси асар охирида

Кўнглима ёр тараҳҳум қилмас

тарзида такрорланишини кузатамиз.

ИНШО

Шеърдаги ифода усуллари англатувчи бу санъат таманнийъ, нидо, истифҳом, амр ва наҳий деган тўрт усулни ўз ичига олади.

ТАМАННИЙЪ

«Орзу қилиш» маъносини ифодаловчи бу бадий усул шеърда лирик қаҳрамоннинг у ёки бу тилаги — таманносини ифодалашни назарда тутади. Кўпинча бу орзу асарнинг дастлабки мисраларида баён қилиниб, кейинги байтларда унинг моҳияти чуқурроқ очилади, лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари, мусаффо истаклари ёрқинроқ акс эттирилади. Алишер Навоийнинг

Очмағай эрдинг жамоли оламоро кошки,
Солмағай эрди бори оламда ғавғо кошки,

Бобурнинг

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлғай висолингга мени дилхаста етгаймен,

Нодиранинг

Нигори гулбаданимни тушумда кўрсам эди,
Лаби шакаршиканимни тушумда кўрсам эди,

Машрабнинг

Сориғ садбарг ширин сўзлук юзунгни кунда бир кўрсам,
Юзунгдин юз ўгирмасман агар юз минг бало кўрсам

каби гузал байтлар билан бошланувчи ғазаллари шу усул асосида яратилган.

НИДО

Шеърятимизда жуда кенг қўлланган нидо усули лирик қаҳрамоннинг бошқа шахсларга, нарсаларга хитоб қилиши, уларга мурожаат этган ҳолда ўзининг ички кечинмалари, туйғулари, тилаклари, мулоҳазаларини баён қилишини назарда тутади. Бу хил тасвир асардаги тимсолларнинг маънавий қиёфаларини

жонлироқ, таъсирчанроқ ифодалашга хизмат қилади. Алишер Навоийнинг

Дўстлар, мен телба аҳволига йиеланг, зор-зор,
Ким соладур гаҳ-гаҳ ўт кўнглумга тушкан хор-хор,

Заҳриддин Бобурнинг

Жамолинг васфини, **эй ой**, неча элдин эшитгаймен,
Не кун бўлгай висолингга мени дилхаста етгаймен,

Огаҳийнинг

Эй сабо, бу кун бориб, албатта, жононим сари,
Арз қил, юз дарду ғам юз қўйғонин жоним сари,

Машрабнинг

Эй мени нозик ниҳол ороми жоним, қайдасан,
Бу кўнгул бўстонида ғунча даҳоним, қайдасан

каби байтлари шу усул асосида яратилган эди.

Нидо усули диний мазмундаги асарлар — ҳамд, наът, муножот ва бошқаларда Оллоҳга, пайгамбарга илтижо тарзида қўлланса, ишқий шеърятда маҳбубага, дўстларга, кўнгилга, сабога, бошқа жонли ва жонсиз нарсаларга хитоб, мурожаат кўринишида акс этади.

Нидо усулидан лиро-эпик шеърятда, хусусан, дostonларда кенг фойдаланилади. Асар қаҳрамонларининг хилма-хил шахс ва буюмларга нидоси кўпинча монологлар сифатида ифодаланadi. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида Фарҳоднинг ўлими олдида отаси, онаси, Баҳромга, тоққа, тешасига мурожаати, «Лайли ва Мажнун» дostonида Қайснинг боғдаги хилма-хил гулларга, саҳродаги ҳайвонларга нидоси ушбу қаҳрамонларнинг ички олами, қалб тугўнларини ғоят жозибали ифодалашга имкон берган.

Нидо усулидан замонавий шеърятимизда ҳам кенг фойдаланилади. Шоирларимиз унинг асосида кўплаб нафис асарлар яратганлар. Чўлпоннинг

Бинафша, сенмисан, бинафша сенми —
Кўчада ақчага сотилган?

Бинафша, менманми, бинафша, менми —
Севгинга, қайгинга тутилган?

Кўнгил, тинмас кўнгил, энди етар, кўз тикма гулларга,
Ўзалдир, ёшдир ул гуллар — фақат алданма унларга.

...Эй, ҳар турли қулликларни сиғдирмаган ҳур ўлка,
Нега сенинг бўғизингни бўғиб ётар куланка?...

...Эй қоронғи узун қишнинг ҳаёли,
Куклам чоғи кўзларимда уйнама

каби кўплаб безавол мисралари ушбу усулнинг шоир учун кенг имкониятлар яратишидан далолат бериб турибди. Шунинг учун ҳам нидо усулидан ҳар қайси ижодкор баракали фойдаланиб, гоят сержило ва таъсирчан асарлар битган.

ИСТИФҲОМ

«Сўрамоқ» маъносини ифодаловчи бу усул шеърӣ асарларда лирик қаҳрамоннинг ички олами, қалбида мавжланаётган туйғу-лари, покиза орзуларини кимгадир ёки нимагадир мурожаат этиб сўраш орқали, саволлар воситасида акс эттиришни назарда тутлади. Шеърӣятимизда бу усул қадимдан жуда кенг қўлланиб келади. Ҳофиз Хоразмийнинг

Жигарим боғлади қон ёр учун, ёр қани?
Сирри ҳолимни билур маҳрами асрор қани?

Атоийнинг

Кўнгул олдинг, бегим, ёшурмоғинг не?
Жафони ҳаддидин ошурмоғинг не?

Гадоийнинг

Ул жафочи бизга бир кун меҳрибон бўлғайму, оҳ?
Васлидин бу қайғулуқ жон шодмон бўлғайму, оҳ?

Лутфийнинг

Боқмас манга жонона, ажаб ҳолат эмасму?
Бўлди яна бегона, ажаб ҳолат эмасму?

каби кўплаб байтлари шу усул заминида битилган эди.

Кўриниб турганидек, мазкур усулда лирик қаҳрамоннинг саволи аксар ҳолда бирон муаммони аниқлашни эмас, балки ўзининг дил изҳорини шу тарзда баён қилиш мақсадини кўз-лайди. Бинобарин, бундай савол асосан ҳис-ҳаяжонни ифода-лайди.

Етук ижодкорлар ушбу усулдан фойдаланиб гоят таъсирчан асарлар яратганлар. Уларнинг шеърларида саволлар ҳар қайси байтда такрорланиб, асар ғоясини қайта-қайта таъкидлашга хиз-мат қилади. Алишер Навоийнинг

Дилбаро, сендин бу ғамким, менда бордур, кимда бор?
Фурқатингдин бу аламким, менда бордур, кимда бор?
...Кўргузур ағёр юз тухмат ниҳони, найлайин?
Ёрким сўрмай инонур, бу балони, найлайин?

Бобурнинг

Бу ғамда менки ишим фикрини не навъ этайин?
Не ерда сокин ўлай, не қилай, қасн кетайин?

Оғаҳий қаламига мансуб

Нози карашма боғининг сарви равони сизмусиз?
Ошиқи хаста жисмининг роҳати жони сизмусиз?

каби дилбар байтлари фикримизнинг далилидир.

Мазкур усул тажохули ориф санъати қўлланган байтларда
яширин ташбиҳ яратишга хизмат қилади. Буни Атоийнинг

Менгиз ё равзаи ризвонмудур бу?
Оғиз ё гунчаи хандонмудур бу?

Машрабнинг

Икки рухсоринг қизил гулдурму ё барги суман?
Донаи райҳон — қаро холу хатинг — саҳни чаман,
Сийм тан, гул пираҳон, ширин сухан, нозук бадан,
Одамисан ё парисан бу назоқат бирла сан?
Ўрмусан, гилмонмусан, жаннатмусан, ризвонмусан?

каби латиф мисраларида яққол кузатишимиз мумкин.

АМР ВА НАҲИЙ

Амр ва наҳий усули «буюриш ва манъ қилиш» маъносини ифодалаб, шеърда лирик қаҳрамоннинг кимгадир ёки нимагадир буюриш ёки бирон нарсадан қайтариш тарзида ўз ички кечинмаларини баён этишини назарда тутadi. Навоийнинг машҳур

Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил,
Оғаҳийнинг

Илоҳий, шоҳ одил муддати умрин фаровон эт,
Баҳори адли файзидин жаҳон мулкин гулистон эт

каби байтларида лирик қаҳрамоннинг ижобий истаги акс этган бўлса, Нодиранинг

Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж,

Фурқатнинг

Яна, жоно, мени дилхастани ҳайрон қилиб кетманг,
Фироқ андуҳидин қуйган юракни қон қилиб кетманг

каби байтларида ниманидир манъ этиш мазмуни ўз ифодасини топган.

Юқорида кўриб ўтилган шеърий санъатлар аввало қадимий ва безавол шеърятимизнинг юксак бадииятидан, буюк ижодкорларимизнинг беқиёс санъаткорлик даҳосидан далолат беради. Лирик ва лиро-эпик асарлардан танланган кўплаб дурдона байтлар мисолида кўрганимиздек, шоирларимиз XI асрдан бошлабоқ ўз асарларининг фақат ғоявий жиҳатдангина эмас, айтилишида вақтда бадиият нуқтаи назаридан ҳам баркамол бўлишига алоҳида диққат қилиб хилма-хил шеърий санъатлардан баракали фойдаланиб, нафис ва сержило обидалар яратганлар. Асрлар ўтган сари шеърятимизнинг бадиият хазинаси янги-янги санъатлар билан бойиб борган, бу эса ўз навбатида лирик ва лиро-эпик шеърятимизнинг тобора сержило ва таъсирчан бўла боришига сезиларли таъсир кўрсатган.

Адабиётимизнинг бадиий нафосати, унда кенг қўлланган маънавий ва лафзий санъатлар, хилма-хил ифода усуллари тилимизнинг ғоятда бойлиги ва гўзаллигидан, нозик ва теран туйғулар, мураккаб кечинмалар, мунаққаш ҳаётий лавҳаларни ёрқин ва жонли ифодалашдаги ниҳоятда кенг имкониятларидан ҳам далолат беради.

Шеърятимизнинг бадиият хазинасини, ранг-баранг шеърий ва қофия санъатларини атрофлича ўрганиш, улардан ҳар бирининг бадиийлик кўлами ва имкониятлари, нозик лирик кечинмалар ва ҳаётий эпик лавҳаларни сержило тасвирлашдаги ўрни ва аҳамиятини пухта ўзлаштириш адабиётимиз тарихини чуқур ўрганишгагина хизмат қилиб қолмай, ҳозирги шеърятимизда уларни моҳирлик билан қўллаб истиқлол моҳияти, замондошларимизнинг янгича маънавий қиёфаларини ёрқин акс эттириш учун ҳам ғоят муҳимдир. Замондош шоирларимиз гўзал бадиий обидалар яратиш соҳасида мумтоз шоирларимиздан кўп нарсани ўрганишлари, уларнинг бадиий салоҳият сирларини кашф этиб, ўз ижодларида кенг қўллашлари замон талабидир. Мумтоз шеърятимизни яхши биладиган ижодкорларимизнинг тажрибалири фикримизнинг далили бўла олади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

АРУЗ ОҲАНГЛАРИ ЛАТОФАТИ

VIII асрда яшаб ижод қилган араб адабиётшунос, мусиқашунос олими Халил ибн Аҳмад томонидан асос солинган «Аруз» шеърӣй ўлчов тизими қарийб бир минг уч юз йилдан бери араб, форсий ва туркий адабиётларнинг асосий шеърӣй мезони сифатида қўлланиб келади. Унинг бунчалик кенг кўлами, умрбоқийлиги арузга хос латиф мусиқийлик, оҳанглар ранг-баранглиги, ҳаёт воқелиги ва инсоний ҳиссиётлар оламини сержило мисралар воситасида таъсирчан, жозибадор ифодалаш имкониятларининг бениҳоялиги билан белгиланади.

Араб шеърӣятига VIII асрдан татбиқ этилган мазкур ўлчов тизими IX аср бошлариданоқ форс-тожик адабиётида ҳам қўллана бошлади ҳамда Рудакий, Фирдавсий, Дақиқий, кейинроқ Умар Хайём, Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Жомий каби буюк шоирлар ижодидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Арузнинг туркий шеърӣятга кириб келишини ҳам шу даврга нисбат бериш мумкин.

IX—X асрларда туркий халқлар орасидан етишиб чиққан кўплаб шоирлар ўша давр анъаналарига мувофиқ ўз асарларини араб тилида битар эканлар, аруз ўлчовига асосландилар, хилма-хил мусиқий ва жозибадор вазнлар заминида ғоявий ва бадиий жиҳатдан баркамол қасида ва ғазаллар, рубоий ва қитъалар яратдилар. XI асрнинг машҳур адабиётшунос олими Абу Мансур ас-Саолибийнинг «Ятимат-уд-даҳр» китобида бундай ижодкорлардан кўпларининг номлари ва асарлари зикр қилинган. Бу даврда туркий тилда ҳам арузнинг енгил ва ўйноқи ўлчовларида кўплаб лирик шеърлар ёзилганлиги шубҳасиз. Зеро, бу хил тажрибаларсиз XI асрда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг»дек йирик достонининг майдонга келиши маҳол эди.

XII аср туркий адабиётининг намунаси сифатида бизгача етиб келган «Ҳибатул ҳақойиқ» достони аруз назарияси ва амалиётини ўзлаштириб, нафис бадиий асарлар яратиш анъанаси бу даврда ҳам давом этиб, ривожланиб борганидан далолат беради. XIII—XIV асрлар давомида аруз ўлчови Паҳлавон Маҳмуд, Бадриддин Чочий каби мутафаккир шоирларнинг форсий шеърӣятида ҳам, Носириддин Рабғузӣй, Хоразмӣй, Қутб, Сайфи Саройи каби соҳиби каломларнинг туркий асарларида ҳам кенг қўлланди ва ўзбек адабиётининг асосий шеърӣй мезони бўлиб қолди. Бу ижодкорлар томонидан кўплаб лирик шеърлар, «Қиссаси Рабғузӣй» китоби, «Муҳаббатнома», «Хисрав ва Ширин», «Гулистон» таржималари каби ўлмас асарларни битишда моҳирона фойдаланилган ўттиздан ортиқ вазн аруз ўлчовининг адабиётимизга тобора чуқурроқ кириб борганини, шоирларимиз

ушбу мураккаб ўлчов тизими назариясини тобора пухтароқ эгаллаб, хилма-хил вазнлар асосида гўзал шеърӣй бадиалар яратиш маҳоратини ҳам изчиллик билан ўрганиб борганларини кўрсатиб турибди.

XV аср ўзбек арузи ривожда алоҳида босқич саналади. Чунки бу даврнинг биринчи ярмида Атоӣй, Саккокий, Дурбек, Гадоӣй, Лутфӣй сингари туркигўй ижодкорлар ўз асарларини арузнинг энг жозибали ўлчовлари асосида яратиб, кўплаб вазнларни шеърятимизга олиб кирган бўлсалар, буюк Алишер Навоӣй ўзининг лирик шеърлари, дostonларини яратиш жараёнида аруз ўлчовининг барча имкониятларини синовдан ўтказиб, юзга яқин вазнини кўллаб, бу соҳада энг яхши муваффақиятларга эришди.

Алишер Навоӣйнинг мазкур соҳадаги анъаналарини давом эттирган Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек арузини янги тараққиёт босқичига кўтарди.

Алишер Навоӣй ва Бобур изидан борган ўзбек шоирлари хилма-хил вазнларни ўз шеърятларида санъаткорлик билан кўллаб бориб, ўзбек арузини камол топтирдилар, қатор-қатор янги ўлчовларни кашф этиб, уни янада такомиллаштирдилар. Бу соҳада Машраб ва Нодира, Мунис ва Огаҳӣй, Муқимӣй ва Фурқат, Ҳамза ва Авлоний каби соҳиби каломларнинг хизмати катта бўлди.

Аруз 1917 йилдан кейинги даврда ҳам ўзбек шеърятининг асосий мезонларидан бири бўлиб хизмат қилди. Чўлпон, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Ойбек, Уйғун каби шоирларимиз асосан бармоқ вазни асосида ижод қилган бўлсалар ҳам, энг яхши лирик шеърларини яратишда арузга ҳам мурожаат қилдилар. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий каби ижодкорларнинг аксар асарлари мана шу шеърӣй мезон асосида ёзилган эди.

60-йилларда иқтидорли ёш шоир Эркин Воҳидов ўзининг «Ёшлик девони» билан шеърятимизда арузнинг қайта жонланишига кучли таъсир кўрсатди. Унинг қадимӣй, лекин ғоят мусиқӣй, замондошимизга хос лирик кечинмаларни ниҳоятда латиф ифодалашга имкон берувчи мазкур қадимӣй ўлчовдаги шеърлари аруз имкониятларини яна бир бор намоӣйиш қилди, унинг ҳали ўз умрини тугатмаганини, бу ўлчов заминида ранг-баранг туйғулар мавжини энг дилрабо мисраларда жиҳлантириш мумкинлигини исботлаб берди. 60—80-йиллардаги ёшлар шеърятида аруз мезонидаги кўплаб лирик асарлар бевосита мана шу девоннинг таъсири остида яратилди, десак хато бўлмас. Абдулла Орипов, Жамол Камол, Ойдин Ҳоҗиева, Эътибор Охунова каби кўплаб шоирлар ўз шеърлари билан ўзбек арузининг гўзаллигини, жозибали оҳангларга бойлигини яна бир бор далилладилар.

Ҳозирги адабиётимизда, 90-йиллар шеърятида ҳам аруз мустақил Ўзбекистонимизнинг дилрабо тароналарини, замондошимиз қалбидаги нозик ва мураккаб туйғуларни шаффоф мисраларда акс эттириш ишига муносиб хизмат қилиб келмоқда.

Аруз тизими асрлар давомида араб, форс-тожик ва туркий шеърятларда амалий жиҳатдан қўлланиб келиши билан бир вақтда ушбу адабиётшуносликларда назарий жиҳатдан ҳам такомиллашиб борди, аруз махсус илм сифатида мактаб ва мадрасаларда муттасил ўргатилди, мазкур шеърий мезон назарияси ва амалиётига доир кўплаб илмий тадқиқотлар яратилди, рисолалар битилди. Халил ибн Аҳмаддан сўнг Ибн Усмон Мазиний, Имом Аҳмад ибн Абдураббих, Ибн ал-Хатиб ат-Табризий, Зиёвуддин Абул Жайш ал-Ҳазражий каби араб олимлари ушбу илмга доир асарлар яратиб, аруз тараққиётига ҳисса қўшдилар.

Аруз илми ҳақида, айниқса, форс-тожик адабиётшунослигида кўплаб асарлар битилди. Мавлоно Юсуф Нишобурий (X аср) форсий тилда арузга оид илмий асар яратган олимларнинг биринчиси эди. Рашидиддин Ватвот (XIII аср)нинг «Ҳадоийқ ус-сехр», Шамс Қайс (XIII аср)нинг «Ал-мўъжам фи меёр ашъор ал-ажам», Насриддин Тусий (XIV аср)нинг «Меёр-ул ашъор», Салмон Савожий (XIV аср)нинг «Қасидатун маснуот ал-аруз», Абдурахмон Жомий (XV аср)нинг «Рисолаи аруз» асарлари форс-тожик арузининг назарий ва амалий ривожига алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Аруз илми ривожига туркий халқлар орасидан етишиб чиққан адабиётшунос олимлар ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Машҳур файласуф Абу Наср Форобий (X аср), Абу Али ибн Сино (X—XI асрлар), Абул Қосим Замаҳшарий (XI—XII асрлар), Абу Якуб Юсуф ибн Абубакр Саккокий (XII—XIII асрлар)лар ўзларининг араб ва форсий тилда битган илмий асарлари билан фақат араб ва форсий арузларга эмас, айни вақтда туркий аруз тараққиётига ҳам сезиларли таъсир кўрсатдилар.

Туркий арузнинг назарий ва амалий жиҳатдан шаклланиши ва изчил ривожланиб боришида Алишер Навоийнинг илк бор туркий тилда яратилган «Мезонул авзон» («Вазнлар ўлчови») асари алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Улуғ мутафаккир шоир аруз қоидаларини, хилма-хил баҳрлари ҳамда вазнларини туркий тилда муфасссал баён қилиш билан чекланиб қолмай, туркий халқларнинг огзаки шеърияти мезони билан аруз вазнлари ҳамоҳанглигини атрофлича далиллади ҳамда туркий тил хусусиятларини назарда тутган ҳолда арузнинг туркий адабиётларда, хусусан, ўзбек шеъриятида кенг қўлланиши мумкин бўлган кўплаб ўлчовларини ҳам белгилаб берди.

Ўзининг лирик шеърлари ва дostonларини яратишда арузнинг ранго-ранг вазнларини синчковлик билан синовдан ўтказган Навоий туркий тилларда ҳам аруз ўлчовлари асосида турли-туман жанр ва шаклларда гоят латиф лирик асарлар яратиш ва йирик дostonларни битиш мумкинлигини амалда исбот ҳам қилиб берган эди. Бу билан шоир туркий тилнинг беқиёс бойлиги ва бетакрор гўзаллигини шеърий ўлчов жиҳатидан ҳам намойиш қилди.

Ўзбек арузининг назарий ва амалий жиҳатдан янада камол топишида Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» деб номланган йирик илмий асарининг аҳамияти беқиёсдир. Олим ва шоир Бобур арузнинг назарий асосларини мукамал ёритади, аруз ўлчовларининг форсий ва туркий шеърятлардаги мавқеини, қўламини ҳар икки адабиётнинг ўлмас намуналари билан далиллайди, айна вақтда ўзбек арузи ўлчовлар доирасининг ниҳоятда кенглигини таъкидлаш мақсадида шеъриятимизда қўлланилиши мумкин бўлган 537 ўлчовни (улардан 400 га яқини мутлақо янги, Бобур томонидан кашф қилинган вазнлар) санаб ўтиб, улардан ҳар бирига бир байтдан мисоллар келтиради. Бинобарин, «Мухтасар» ўзбек арузининг илм сифатидаги тараққиётида алоҳида ўрин тутади.

XIX аср охирида Зокиржон Фурқат ҳам аруз илмига доир рисола битган эди. Ҳалигача нашр қилинмаган бу асарни профессор Фулом Каримов Остроумов фондидан топган эди. 16 бетлик бу кичик рисолада шоир арузнинг шеъриятимизда кенг қўлланган 55 вазни ҳақида маълумот берган, ҳар қайси ўлчовга форсий ва туркий адабиётлардан мисоллар келтирилган¹.

Инқилобдан кейинги даврда ҳам ўзбек арузининг назарий ва амалий масалаларини илмий тадқиқ этиш давом этди.

1936 йил Фитрат қаламига мансуб «Аруз ҳақида» рисоласи нашр этилди. Олим унда аруз қонуларини соддалаштириб баён қилади, шеъриятимизда қўлланган энг мусиқий ўлчовларнинг оҳанг хусусиятларини таъкидлаб, уларга ўзбек адабиётидан мисоллар келтиради.

1948 йили адабиётшунос олим Содик Мирзаев «Навоий арузи» мавзусидаги номзодлик диссертациясини ёзиб тугаллади. Тадқиқотда арузнинг назарий масалалари Навоий «Мезонул авзон»и асосида баён қилинган, Навоий шеъриятида қўлланган бахрлар таъкидлаб кўрсатилган эди. Олимнинг улкан хизмати шунда бўлдики, у Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асаридаги 3132 шеърнинг вазн хусусиятларини илк бор аниқлаб чиқди, уларнинг рукнларини, чизмаларини белгилаб берди. Бу жадваллардан адабиётшуносларимиз ҳануз фойдаланиб келмоқдалар.

Ўзбек арузининг назарий ва амалий масалалари таниқли олим Алибек Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар»² рисоласида ҳам ўз ифодасини топган. Тадқиқотчи ўз асарида Фитрат рисоласидаги анъаналарни янада ривожлантириб, аруз қонулари, хилма-хил бахрлар, вазнларнинг оҳанг хусусиятларини осонлаштириб ифодалаш усулини қўллади. А. Рустамовнинг Навоий ва Ҳабибий шеърларининг вазн хусусиятлари ҳақидаги тадиқотлари³ ҳам ўзбек арузидаги бадий маҳорат муаммоларини ҳал қилиш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.

¹ Қ а р а н г: *Ғ. Каримов*. Халқ, тарих, адабиёт. Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1977, 125—126-бетлар.

² *Алибек Рустамов*. Аруз ҳақида суҳбатлар. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1972.

³ *А. Рустамов*. Ҳабибий шеърларининг вазни. Адабий мерос. 2-сон, Тошкент, 1971; *А. Рустамов*. Навоийнинг бадий маҳорати, Тошкент, 1979.

Адабиётшунос С. Ҳасановнинг Бобур рисоласи тадқиқиға бағишланган изланишлари ҳам¹ ўзбек арузининг назарий ва амалий муаммоларини ҳал қилишга, хусусан, мазкур рисоланинг илмий-амалий қимматини атрофлича ёритишга бағишланган эди.

Кейинги йилларда ўзбек арузининг назарий масалаларини ўрганиш устида заҳматкаш олим Умнат Тўйчиев жиддий илмий текширишлар олиб борди, унинг «Ўзбек поэзиясида аруз системаси»² сарлавҳали йирик илмий асарида ана шу тадқиқотларнинг натижалари ўз ифодасини топган.

Кўриниб турибдики, XV асрдан бери ўзбек арзининг ҳам назарий, ҳам амалий масалалари изчиллик билан тадқиқ қилиниб келди, ушбу шеърӣй мезоннинг етакчи хусусиятлари, энг мақбул, мусиқӣй баҳрлари ҳамда вазнлари белгиланди, имкониятлар кўлами аниқланди, баъзи ижодкорларнинг аруздан фойдаланишдаги маҳорати муносиб баҳоланди.

Лекин ўзбек арузи тарихи, камолот хусусиятлари, ҳар қайси ўзбек шоири ижодидаги ўрни, ҳар бир соҳиби каломнинг оҳанг яратишдаги санъаткорлигини ўрганиш соҳасида кўпдан-кўп муаммолар адабиётшунослигимиз олдидаги долзарб вазифалардан бўлиб турибди. Бу муаммоларни ҳал қилиш учун эса, аввало, иқтидорли арузшунос мутахассисларни тарбиялаб етиштириш, мактаб ва олий ўқув юртларида ўзбек арузи назарияси ва амалиётини чуқур ўрганиш лозим. Шубҳасиз, бу соҳадаги энг катта масъулият мактаблардаги тил ва адабиёт ўқитувчилари зиммасига тушади. Уларнинг аруз назарияси ва амалиёти соҳасидаги билим ва малакалари ушбу шеърӣй ўлчов тизимини мактабларда муваффақиятли ўрганиб боришнинг асосий гаровидир.

* * *

Халил ибн Аҳмад аруз илми ва амалиётига асос солар экан, араб тилининг хусусиятлари, араб адабиётининг азалий анъаналари, услубиёти, шеър турларидан келиб чиққан эди. У белгилаб берган баҳрлар, вазнлар араб тили ва шеърӣятига қойилмақом бўлиб тушган эди. Аруз бошқа халқлар адабиётларига ўтиб борар экан, ҳар қайси тил, ҳар қайси адабиёт хусусиятларига мос келиши қийин эди, албатта. Шунинг учун ҳам форс-тожик шеърӣятига кириб борган аруз назарий жиҳатдан ҳам, амалий нуқтаи назардан ҳам қатор ўзгаришларга дуч келади: араб адабиётига мувофиқ келувчи қатор баҳр ҳамда вазнлар, хусусан, тавил, мадид, басит, муқтазаб, қариб, мушокил, ғариб баҳрлари форс-тожик шеърӣятига мос келмаганлиги туфайли тушиб қолди, бошқа баҳрларнинг вазнларида ҳам кўпгина ўзгаришлар — алма-

¹ Қ а р а н г: С. Ҳасанов. Бобурнинг «Аруз рисоласи»асари, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1981.

² У. Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1985.

шувлар рўй берди; булар оқибатида форс-тожик арузи деб аталган шеърӣй ўлчов тизими шаклланиб борди.

Аруз туркий адабиётларга кўчганида ҳам худди шу хил ҳолат юз берди, юқорида зикр этилган баҳрларнинг туркий шеърӣятларга ҳам мос тушмаслиги маълум бўлди. Туркий тилларнинг араб ва форс тилларига нисбатан ўзгачалиги, хусусан, унда чўзиқ ҳижоларнинг нисбатан камроқ қўлланиши, қисқа ҳижоларнинг кетма-кет келиши каби хусусиятлар туркий арузнинг шаклланишига сабаб бўлди. Унинг узвий бир қисми бўлган ўзбек арузи ҳам бир қатор жиҳатлари билан араб ва форс-тожик арузидан ажралиб туради. Аруз фонетикаси—ҳижоларнинг тузилиши ва турлари, асл рукнларнинг ҳосил қилиниши ва хилма-хил кўринишлари, баҳрларнинг ташкил топиши, зиҳофлар—ўзгаришларнинг хусусиятлари ва турлари араб, форс-тожик арузи каби ўзбек арузига ҳам хосдир. Ўзбек арузига махсус жиҳатлар қуйидагилар:

1. Ўзбек арузида 19 баҳрдан 11 тасигина қўлланади. Улар ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ, музориъ, мужтасс, ҳафиф, сариъ, мутақориб, мутадорик, комил баҳрларидир. Араб шеърӣятига хос бўлган вофир, тавил, мадид, басит, қариб, мушокил, гариб, муқтазаб баҳрлари ўзбек арузида қўлланмайди.

2. Ўзбек арузида қўлланадиган баҳрларнинг ўзбек тили хусусиятлари билан белгиланадиган вазнлар доираси мавжуд. Бинобарин, шеърӣятимизда қўлланадиган вазнлар сони ва турлари жиҳатидан араб ва форс-тожик шеърӣятидаги вазнлардан фарқланиши мумкин.

3. Ўзгаришларнинг барчаси ҳам ўзбек арузига мос келавермайди, шунинг учун араб ва форс-тожик арузига хос жами 44 хил ўзгаришнинг 23 туригина шеърӣятимизда қўлланади.

Аслида аруз шеърӣй ўлчов тизими сифатида араб ва форс-тожик шеърӣятларига хос жами 19 баҳр, уларнинг жами 200 дан ортиқ вазнларини ўрганиб, ўзлаштириб келинган. Аруз илмига бағишланган рисоаларнинг ҳар бирида шу ҳолатни кўрамиз. Лекин ўзбек арузи учун хос бўлмаган қоидалар, баҳрлар, ўзгаришлар, вазнларни ўзлаштириш ортиқча вақт сарфлашдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун биз китобда ўзбек арузи қоидаларинигина, шеърӣятимизда фойдаланилган ва фойдаланилаётган баҳрлар ҳамда вазнларинигина ўрганишни мақсадга мувофиқ деб билиб, ўзбек арузининг энг муҳим қоидаларинигина баён қилдик. Айни чоғда, ана шу қоидаларни ўзлаштириш учун қулай бўлган тартиб билан ёритишга интилдик.

«АРУЗ» ШЕЪРИЙ ЎЛЧОВ ТИЗИМИ НАЗАРИЯСИ АСОСЛАРИ

Халил ибн Аҳмад ўзи асос солган илмни «Аруз» номи билан атаган эди. Бу сўзнинг маъносини арузшунослар турлича изоҳлаб келганлар. Алишер Навоий ўзининг «Мезонул авзон» асарида бу сўз маъносини қуйидагича шарҳлаган эди: «Халил ибн Аҳмад раҳматуллоҳки, бу фаннинг возиидир, чун араб эрмиш ва анинг яқинида бир водий эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳога киюрурлар эрмиш. Ва уйни араб «байт» дер. Чун байтларни бу фан ила мезон қилиб, мавзунини номавзунидин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум бўлур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар»¹. Кўринадики, улуғ шоир «аруз» истилоҳи Халил ибн Аҳмад яшаган манзилга яқин бўлган водий номини билдиради, деган фикрни таъкидлаяпти, бу водийда араблар чодир уйларни тикиб, уларни безатиб, баҳосини аниқлаб сотар эдилар.

XV асрнинг таниқли адабиётшуносларидан бўлган Воҳид Табризий ўзининг «Жамий ул-муктасар» номли асарида: «Аруз арабларнинг чодир уйини ушлаб турувчи устуннинг номи, арузийлар ҳар қайси байтнинг биринчи мисраси охиридаги рукни ҳам «аруз» деб атайдилар, мисранинг мана шу охириги бўлаги айтилганида, шеърнинг қандай вазнда ёзилганлиги маълум бўлади»², деб изоҳ берган эди. Аксар адабиётшунос олимлар «аруз» истилоҳининг шу тарздаги икки хил шарҳини маъқуллайдилар.

Шарқ мумтоз адабиётида кенг қўлланиб келган аруз вазни шеър мисраларида қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишига асосланади. Маълумки, ҳозирги шеъриятимизнинг асосий ўлчов тизими ҳисобланган бармоқ ҳам шеър мисраларида бир хил миқдордаги ҳижоларнинг муайян тартибда гуруҳланиб такрорланишини тақозо этади. Аммо унинг учун ҳижоларнинг сифати, яъни қисқа ёки чўзиқлиги аҳамиятсиздир. Масалан, Ҳ.Олимжоннинг «Ўзбекистон» шеърдан олинган қуйидаги мисраларни кўздан кечирайлик:

Водийларни яёв кезганда,
Бир ажиб ҳис бор эди менда,
Дарёлардан куйлаб ўтардим,
Қўшиқларга қулоқ тутардим.

Шу мисралардаги ҳижоларни аниқласак, қуйидаги чизма пайдо бўлади:

```

— — — — —v — — — — —
—v — — — —v — — — — —
— — — — — — — —v — — — — —
v — — — —v —v — — — — —

```

¹ Қ а р а н г: Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 14-том. Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967, 137-бет.

² Воҳид Табризий. «Джам-и муктасар». ИВЛ, Москва, 1959, 26-бет.

Кўринадик, ҳар қайси мисрада 9 тадан ҳижо бўлиб, улар 4—5 тарзида туруқларга бўлиниб такрорланади. Лекин мисралардаги чўзиқ ва қисқа ҳижолар сони ҳам ҳар хил, ўрни ҳам муайян эмас, яъни улар истаган миқдорда ва исталган ўринда кела олади. Аруз тизимида эса ҳар қайси мисрадаги қисқа ва чўзиқ ҳижолар сони ҳам бир хил, ўрни ҳам муайян бўлади. Масалан, Навоийнинг бир ғазали матлаини кўздан кечирайлик:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

Шу байтнинг чизмасини тузсак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади:

— v — — — — v — — — — v — — — — v —
— v — — — — v — — — — v — — — — v —

Диққат қилинса, ҳар қайси мисрада 15 тадан ҳижо бўлиб, уларнинг 11 таси чўзиқ, 4 таси қисқа эканини, ана шу чўзиқ ва қисқа ҳижолар мисраларда маълум ўринларда келаётганини кўриш мумкин.

Чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг шу тарздаги такрорланиши маъин мусикий ритм-оҳангни таъминлайди. Фурқатнинг «Сайдинг қўя бер, сайёд» мусаддасидан икки мисрани шу тарзда кўздан кечирайлик:

Сайдинг қўя бер, сайёд сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек.

Бу мисраларнинг чизмасини шундай кўрсатиш мумкин:

— — v v — — — — — — v v — — — —
— — v v — — — — — — v v — — — —

Бинобарин, мазкур байтнинг ҳар мисрасида 14 тадан ҳижо бўлиб, уларнинг 10 таси чўзиқ, 4 таси қисқа. Ана шу ҳижолар мисраларда қатъий бир тартибда барқарор бўлиб такрорланади. Аруз тизимида мансуб қайси бир вазни олиб қарама-анга, уларда ана шу қоида-нинг қатъий сақланишини кўрасиз.

Юқоридаги парчаларда чўзиқ ва қисқа ҳижолар ҳар қайси мисрада муайян тарзда ритмик гуруҳларга уюшиб такрорланган. Бармоқ тизимидан фарқли ҳолда ҳар қайси гуруҳда сўз ёки сўз бирикмаси тугалланиши шарт эмас, сўзлар ёки бирикмалар бўлиниб қолиб, иккинчи гуруҳга ўтиб кетиши ҳам мумкин. Ҳамид Олимжон шеърдан олинган парчада ҳар қайси мисрадаги биринчи гуруҳ — олдинги туруқлар **водийларни, бир ажиб ҳис, дарёлардан, қўшиқларга** тарзида тугалланган. Бу — бармоқ тизимида хос қонун. Арузда ёзилган шеърларни кўздан кечирсак, биринчи мисрадаги «кеча келгум» ритмик гуруҳидаги сўзлар кейинги гуруҳда давом этаётганини кузатамиз. Бинобарин, бу хусусият ҳам аруз тизимида хос саналади. Шунинг учун ҳам бу гуруҳлар бармоқда қўлланадиган «туроқ» истилоҳи билан эмас, «рукн» («устун») истилоҳи билан ифодаланади.

Аруз тизимининг назарий масалаларини пухта ўзлаштириш, бу тизим асосида яратилган асарларни тўғри ва ифодали ўқиш, уларни ғоявий-бадий таҳлил қилиш учун ҳижолар ҳамда рукнларнинг хусусиятлари, турлари, шеър тузилишидаги ўрнини пухта билиб олиш зарур.

ҚИСҚА, ЧЎЗИҚ ВА ЎТА ЧЎЗИҚ ҲИЖОЛАР

Маълумки, шеърый мисраларда мусикий оҳанг унли ва ундош товушларнинг муайян тартибдаги такроридан ҳосил бўлади. Шу туфайли ҳам аруз назариясига оид илмий асарларда сокин (мустақил ундош ёки чўзиқ унли) ҳамда мутаҳаррик (ҳаракатланувчи, яъни қисқа унли олдидаги ундош) ҳарфлар вазн яратувчи энг кичик жузв ҳисобланган. Бундай ҳарфлар араб ёзувигагина хос бўлиб, биз улар асосида иш кўролмаймиз. Бизда аруз тизимининг энг кичик бўлаги сифатида ҳижо қабул қилинган. Шеърый вазн уч хил — қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ ҳижога асосланади.

Қисқа талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган ёки шундай унли билан тугаган очиқ ҳижолар қисқа ҳижо деб аталади. У вазн чизмасида V ёки ◯ белгиси билан ифодаланади.

Чўзиқ талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган ёки шундай унли билан тугаган очиқ ҳижолар, шунингдек, таркибида қисқа унли бўлган ёпиқ ҳижолар чўзиқ ҳижо саналади. Бундай ҳижолар вазн чизмасида— (чизикча) белгиси билан ифодаланади. Шеър мисраларидаги ҳижоларнинг чўзиқ ёки қисқалиги уларнинг ёзилишига қараб эмас, вазнга мувофиқ ўқилишига кўра аниқланади. Масалан, Машраб ғазалидан қуйидаги парчани кўздан кечирайлик:

Кўрсат жамолнинг мастоналарға,
Ишқингда куйган парвоналарға.

Мисраларни вазнга мувофиқ ўқиб туриб ҳижоларга ажратсак, қуйидаги чизма ҳосил бўлади:

Кўр-сат	жа-мо-линг	мас-то	на-лар-га,
— —	v — —	— —	v — —
Иш-қинг-	да куй-ган	пар-во	на-лар-ға.
— —	v — —	— —	v — —

Яъни **кўр, сат, линг, мас, лар, иш, қинг, куй, ган, пар, лар** ҳижолари таркибида қисқа унли бўлган ёпиқ ҳижо, **мо, то, ға, во, ға** ҳижолари эса чўзиқ унли билан тугаган очиқ ҳижо сифатида чўзиқ ҳижо деб белгиланади. **Жа, на, да, на** ҳижоларидаги «а» унлиси қисқа ўқилади ва шу туфайли қисқа ҳижо саналади.

Шуни ҳам билиб қўйиш керакки, чўзиқ ҳижонинг ҳар икки тури бир хил белги билан ифодаланса-да, улар оҳанг яратиш жиҳатидан тенг эмас; очиқ чўзиқ ҳижо ёпиқ чўзиқ ҳижога қараганда ёқимлироқ оҳанг беради.

Ёпиқ чўзиқ ҳижо таркибида чўзиқ унли келса, у анча чўзиқ талаффуз этилади. Бундай ҳижолар ўта чўзиқ ҳижо саналади. Шунингдек, қўш ундош билан тугаган ҳижолар ҳам ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Бундай ҳижолар мисра ичида — V белгиси билан, мисра охирида эса ~ белгиси билан ифодаланади. Масалан, Бобурнинг машҳур бир газалидан олинган қуйидаги парчага эътибор беринг:

Сўрма ҳолимники, бўлдум бурноғидин зорроқ,
Жисм жондин зору, жоним жисмдин афгорроқ.

Байтни вазнга мувофиқ ўқисак, биринчи мисрадаги **зорроқ** сўзининг ҳар икки ҳижоси, афгорроқ сўзининг кейинги икки ҳижоси таркибидаги «о» унлисининг чўзиқ талаффуз қилиниши туфайли бошқа ёпиқ ҳижолардан фарқланиб туради. Чунки улар ўта чўзиқ ҳижолардир. Кейинги мисрадаги жисм сўзининг ҳижолари эса қўш ундош билан тугалланган. Шунга кўра улар ҳам ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Байтнинг вазн чизмаси қуйидагича тузилади:

Сўр-ма-ҳо-лим	ни-ки, бўл-дим	бур-но-ғи-дин	зор-роқ,
— v — —	— v — —	— v — —	— v ~
Жисм-жон-дин	зо-ру жо-ним	жисм-дин аф	гор-роқ
— v — —	— v — —	— v — —	— v ~

Бобурнинг қуйидаги байтини ҳам кўриб ўтайлик:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Ўқишга алоҳида диққат қилинмаса, мисралардаги мусиқий оҳанг чиқмайди. Ифодали ўқишга эришиш учун **ёз, ёр, дўст, шеър, ишқ** ҳижолари таркибидаги унлиларни чўзиб талаффуз қилиш лозим, чунки улар ўта чўзиқ ҳижолардир. Байтнинг вазн чизмаси эса қуйидагича:

Ёз-фас-ли,	ёр-вас-ли,	дўст-лар-нинг	суҳ-ба-ти,
— v — —	— v — —	— v — —	— v —
Шеър баҳ-си,	ишқ-дар-ди,	бо-да-нинг	кай-фи-яти
— v — —	— v — —	— v — —	— v —

Аруз тизими қоидаларига мувофиқ ҳижолар бир-бирига қўшилиб кетаверади. Хусусан, ёпиқ ҳижо охиридаги ундош вазн талаби билан ўзидан кейинги унли билан қўшилиб ўқилиши мумкин. Бу — **васл** ҳодисаси дейилади. Бу ҳолда чўзиқ ҳижо қисқа ҳижо ёхуд ўта чўзиқ ҳижо очиқ чўзиқ ҳижога айланиб қолиши мумкин.

Кўриниб турибдики, ўта чўзиқ ҳижо ритм — оҳанг ҳосил қилишда алоҳида аҳамиятга эга.

Ҳижолар ҳақидаги юқорида айтилган маълумотларни амалий жиҳатдан пухта ўзлаштирмай туриб, аруз назариясининг бошқа масалаларига киришиб бўлмайди. Шунинг учун арузда яратилган шеърӣ асарда ҳижоларнинг чўзиқ-қисқалигини аниқлаш юзасидан мумкин қадар кўпроқ машқ қилиш лозим. Шундагина ўқиш давомида ҳижонинг тури осонлик билан белгиланади. Хусусан, ўта чўзиқ ҳижоларга алоҳида эътибор бериш лозим.

Машқ учун мисоллар:

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондир жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

(Лутфий)

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.

(Навоий)

Кўрдум юзунгни, девона бўлдум,
Ақли ҳушимдин бегона бўлдум.

(Машраб)

Навбаҳор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар.
Суҳбат айлайлик, келинлар, жўралар, ўртоғлар.

(Муқимий)

Дўстлар, айшу тараб фасли баҳор истар кўнгул,
Ҳар куни саҳрода сайри лолазор истар кўнгул.

(Фурқат)

САБАБ, ВАТАД, ФОСИЛА

Қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг бирикувидан сабаб, ватад, фосола¹ деб аталган бўлаклар ташкил топади.

Сабаб бир чўзиқ ёхуд икки қисқа ҳижо демакдир. Бир чўзиқ ҳижодан иборат бўлган сабаб (чизмаси: —) сабаби ҳафиф (енгил сабаб), икки қисқа ҳижодан тузилган сабаб (чизмаси: V V) эса сабаби сақийл (оғир сабаб) дейилади.

Қисқа ва чўзиқ ҳижонинг бирикувидан ватад деб аталган бўлак тузилади. Бундай бирикмада қисқа ҳижо чўзиқ ҳижодан олдин ёки кейин келиши мумкин. Шунга кўра ватадлар икки хил бўлади:

1. Ватади мажмуъ, яъни қўшилган ватад.
2. Ватади мафруқ, яъни ажратилган ватад.

¹ Аруз илмига асос солган араб адабиётшуноси Халил ибн Аҳмад шеър бирлиги — байтни уйга—шеър уйига ўхшатиб, атамаларни ҳам арабларнинг чодир уйи ашёлари номидан олган. Сабаб, ватад, фосолалар ҳам шу хил уйни тиклашда фойдаланиладиган арқонча, қозиқча, наमतлар номини билдиради.

Ватади мажмуъ чўзиқ ҳижонинг ўзидан олдин келган қисқа ҳижо билан бирикувидан тузилади ва чизмада V — белгиси билан ифодаланади.

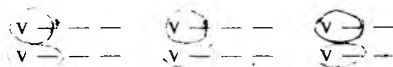
Ватади мафруқ эса, аксинча, чўзиқ ҳижонинг ўзидан кейин келган қисқа ҳижо билан бирикувидан тузилади ва чизмада — V белгиси билан кўрсатилади.

Ватадлар таркибидаги чўзиқ ва қисқа ҳижо бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, қўшиб талаффуз қилинади. Масалан, «ғўзал ватан» бирикмасидаги ҳар икки сўз ҳижоларининг тузилиши ватади мажмуъга мисол бўла олади. Унда биринчи ҳижо қисқа бўлиб, кейинги чўзиқ ҳижо билан бирикиб келади, бир-биридан ажралмаган ҳолда талаффуз қилинади. Шунингдек, китоб, ҳаёт, қуёш, баҳор каби сўзлар ҳам ватади мажмуъни ифодалайди.

Фурқатнинг «Гимназия» шеърисидаги:

Дема гимназияким, бир гулистон,
Эрур ҳарёнда гулчинлар хироми —

байтининг вазн чизмаси қуйидагича бўлади:

Бу мисралардаги 1—2, 5—6 ва 9—10 ҳижолар, яъни биринчи мисрадаги **дема**, **зия**, **гулис**, иккинчи мисрадаги **эрур**, **да** **гул**, **хиро** ҳижо бирикмалари ватади мажмуъдан ташкил топгандир. Қолган чўзиқ ҳижолар сабаб ҳисобланади. Юқоридаги мисраларнинг тузилишини қуйидагича кўрсатиш ҳам мумкин:

Ватад сабаб сабаб ватад сабаб сабаб ватад сабаб
v — — — v — — — — v — —

Навоийнинг «Ул шайхки» ғазалидан қуйидаги парчани кўрайлик:

Ул шайхки минбар уза афсунга берур тул,
Шайтондир ўзи, мажлисининг аҳли сурук гул,

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича:

— — v v — — v v — — v v — —
— — v v — — v v — — v v — —

Демак, мисралар ватад ҳамда сабаблардан тузилган. Ҳар қайси мисрадаги 2—3, 6—7, 10—11 ҳижолар ватади мафруқ (чўзиқ ҳижодан кейин қисқа ҳижо келган)ни ташкил этган бўлса, 4—5, 8—9, 12—13 ҳижолар ватади мажмуъни ҳосил қилган. Биринчи ва охири (14-) ҳижолар эса сабабдир. Яъни байтнинг ҳар қайси мисраси:

Сабаб ватади мафруқ (ватади мажмуъ ватади мафруқ)
ватади мажмуъ ватади мафруқ (ватади мажмуъ) сабабдан

ташкил топган.

Фосила эса икки ёки уч қисқа ҳижонинг ўзидан кейин келган бир чўзиқ ҳижо билан бирикишидан ҳосил бўлади. Агар икки қисқа ҳижо билан чўзиқ ҳижо бирикса, кичик фосила (фосилаи суғро) тузилади ва у чизмада $V V$ — тарзида кўрсатилади, уч қисқа ҳижо билан бир чўзиқ ҳижо бирикиб, катта фосила (фосилаи кубро) ҳосил қилади ва у чизмада VVV — тарзида кўрсатилади. Катта фосила ўзбек шеъриятида деярли қўлланмаган.

РУКН, УНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Сабаб, ватад ва фосилаларнинг бирикувидан шеърӣ мисралар ҳосил қилувчи энг йирик бўлак — рукн майдонга келади.

Бир сабаб билан ватади мажмуъ бирикмасидан **«фаулун»** ва **«фоилун»** рукнлари ҳосил бўлади. Агар ватаддан сўнг сабаб келса, «фаулун» рукни, аксинча, сабабдан сўнг ватад келса, «фоилун» рукни тузилади. Фаулун рукни чизмада V — тарзида, фоилун рукни эса — V — тарзида ифодаланади.

Икки сабаб билан бир ватаднинг бирикувидан тўртта тўрт ҳижоли рукн тузилади. Булар **мафойилун**, **фоилотун**, **мустафъилун** ва **мафъулоту** рукнларидир.

Ватади мажмудан сўнг икки сабаб келса, **мафойилун** рукни (чизмаси: $V — —$), ватади мажмуъ икки сабаб ўртасида келса, **фоилотун** рукни (чизмаси: $— V —$), ватади мажмуъ икки сабабдан сўнг келганда, **мустафъилун** рукни (чизмаси: $— — V —$) ҳамда икки сабабдан сўнг ватади мафруқ келса, **мафъулоту** рукни (чизмаси: $— — — V$) ҳосил бўлади.

Ватад ҳамда фосиланинг бирикувидан ҳам икки рукн — **мутафоилун** ва **мафоилатун** рукнлари майдонга келади.

Ватади мажмуъ кичик фосиладан олдин келганда, **мафоилатун** рукни (чизмаси: $V — V V —$) ҳамда шу ватад кичик фосиладан кейин келганда, **мутафоилун** рукни (чизмаси: $V V — V —$) тузилади.

Шундай қилиб, сабаб, ватад ҳамда фосилалар бирикувидан аруз вазнининг асллар деб аталувчи қуйидаги рукнлари ҳосил бўлади:

Рукн номи	чизмаси	Рукн номи	чизмаси
фаулун	$V — —$	мустафъилун	$— — V —$
фоилун	$— V —$	мафъулоту	$— — — V$
мафойилун	$V — — —$	мутафоилун	$V V — V —$
фоилотун	$— V — —$	мафоилатун	$V — V V —$

БАҲРЛАР, УЛАРНИНГ ТУЗИЛИШИ ВА ТУРЛАРИ

Аруз вазнидаги шеър ўлчовларининг асосий турлари — баҳрлар юқоридаги 8 рукннинг турли тартибда бирикиб такрорланишидан ҳосил бўлади. Уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. **Бир рукннинг айнан такроридан тузилган баҳрлар.** Бундай баҳрлар 7 та бўлиб, мафъулоту рукнидан бўлак, юқоридаги етти рукннинг айнан такроридан ҳосил бўлади. Яъни **фаулун** рукни такроридан **мутақориб** баҳри, **фоилун** рукни такроридан **мутадо-рик** баҳри, **мафойилун** рукни такроридан **ҳазаж** баҳри, **фоилотун** рукни такроридан **рамал** баҳри, **муштафилун** рукни такроридан **ражаз** баҳри, **мутафоилун** рукни такроридан **комил** баҳри ҳамда **мафоилатун** рукни такроридан **вофир** баҳри ҳосил бўлади.

Бир байтда бу рукнлар тўрт марта такрорланса, бундай вазни **мураббаъ** (арабча «тўртлик» дегани), олти марта такрорланса, **мусалдас** (арабча «олтилик»), саккиз марта такрорланса, **мусам-ман** (арабча «саккизлик») деб юритилади. Мисоллар:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдан кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди.

(Увайсий)

Мазкур байтнинг рукнлари ва чизмаси қуйидагича:

За-мо-на-кул	фа-ти-дин-бу	кў-нгул-до-ғўл	ди-до-ғўл-ди,
v — — —	v — — —	v — — —	v — — —
мафойилун	мафойилун	мафойилун	мафойилун
Бу-чар-хи-бе	му-рув-ват-дин	кў-нгил-до-ғўл	ди-до-ғўл-ди.
v — — —	v — — —	v — — —	v — — —
мафойилун	мафойилун	мафойилун	мафойилун

Кўринадики, бу байтда **мафойилун** рукни саккиз марта такрорланяпти. Демак, ушбу шеър ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган экан.

Кўздин тўкулди қон ёшим, мен мубтало қайга борай?
Раҳм айламас ул маҳвашим, мен мубтало қайга борай?

(Муқимий)

Бу мисраларнинг рукнлари ва чизмаси қуйидагича:

Кўз-дин-тў-кул	ди-қон-ё-шим	мен-муб-та-ло	қай-га-бо-рай?
— — v —	— — v —	— — v —	— — v —
муштафилун	муштафилун	муштафилун	муштафилун
Раҳ-май-ла-мас	ул-маҳ-ва шим	мен-муб-та-ло	қайга-бо-рай?
— — v —	— — v —	— — v —	— — v —
муштафилун	муштафилун	муштафилун	муштафилун

Байтда муштафилун рукни 8 марта такрорланган. Демак, бу шеърнинг баҳри ражаз бўлиб, вазнининг номи ражази мусаммани солимдир.

Не хаёл эди янаким кўнгул қуши сайдини ҳавас айладинг,
Баданимга ҳар саридин ҳаданг урубон анга қафас айладинг.

(Навоий)

Ушбу байт рукнлари ва чизмасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Не-ха-ёл-э-ди	я-на-ким кў-нгул	қу-ши-сай-ди-ни	ҳа-ва-сай-ла-динг
v v — v —	v v — v —	v v — v —	v v — v —
мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун

Ба-да-ним-га-ҳар	са-ри-дин-ҳа-данг	у-ру-бон а-нга	қа-фа-сай-ла-динг
v v — v —	v v — v —	v v — v —	v v — v —
мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун

Бу байтда **мутафоилун** рукни 8 марта такрорланияпти. Шунга кўра, унинг баҳри комил саналиб, вазннинг номи комили мусаммани солимдир.

Юқорида кўриб ўтганимиз бир хил рукннинг айнан такроридан тузиладиган мутақориб, ҳазаж, ражаз баҳрлари ўзбек адабиётида асосан саккиз рукнли вазнлар сифатида энг кўп қўлланади. Айниқса, ҳазажи мусаммани солим ва ражажи мусаммани солим вазнларида шоирлар кўплаб лирик шеърлар яратганлар. Масалан, Навоийнинг «Хазойинул маоний» китобига кирган 3132 шеърдан 259 таси, шу жумладан, 245 ғазали ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган. Муқимийнинг икки жилдлик танланган асарларига кирган 48 шеъри шу вазнда битилган.

II. Икки хил рукили баҳрлар. Аруз вазнига мансуб бир қатор баҳрлар икки хил рукннинг маълум тартибда такрорланишидан юзага келади. Бундай бирикиб такрорланиш икки турлидир:

Биттадан олинган икки хил рукннинг такрорланишидан ҳосил бўлган баҳрлар. Бундай баҳрлар бизга маълум 8 рукннинг иккита-иккита бўлиб такрорланишидан тузилади.

Мафоийлун ва **фоилотун** рукнларининг кетма-кет такрорланишидан **музореъ** баҳри юзага келади. Улар бир байтда:

мафоийлун фоилотун
мафоийлун фоилотун

тарзида такрорланса, музореи мураббаи солим вазни,

мафоийлун фоилотун мафоийлун
мафоийлун фоилотун мафоийлун

тарзида такрорланса, музореи мусаддаси солим вазни,

мафоийлун фоилотун мафоийлун фоилотун
мафоийлун фоилотун мафоийлун фоилотун

тарзида такрорланса, музореи мусаммани солим вазни ҳосил бўлади.

Фоилотун ва **мустафйилун** рукнларининг бирикиб такрорла-

нишидан **хафиф** ва **мужтасс** баҳрлари тузилади. **Фоилотун** рукни мустафйилундан олдин келиб такрорланса, **хафиф** баҳри ҳосил бўлади. Уларнинг ўрин алмашилиб такрорланишидан эса мужтасс баҳри юзага келади.

Мустафйилун ва **мафъулоту** рукнлари такроридан мунсариҳ ва муқтазаб баҳрлари тузилади. Агар мустафйилун рукни мафъулоту рукнидан аввал келиб такрорланса, мунсариҳ баҳри ҳосил бўлади. Мафъулоту рукни мустафйилун рукнидан аввал келиб такрорланганда эса, муқтазаб баҳри тузилади.

Фаулун ҳамда **мафоийлун** рукнларининг бирикиб такрорланишидан **тавил** баҳри тузилади.

Фоилотун ва **фоилун** рукнларининг кетма-кет келиб такрорланишидан **малид** баҳри, мустафйилун ва фоилун рукнларининг кетма-кет келиб такрорланишидан **басит** баҳри ҳосил бўлади.

Икки бир хил ва битта бошқа хил рукнларнинг такрорланишидан тузилган баҳрлар. Бундай баҳрлар ҳар бир мисрада уч рукннинг маълум тартибда такрорланишидан ҳосил бўлади. Улардан иккитаси бир хил, учинчиси бошқа хил рукндан иборат бўлади. Бир мисрада уч, бир байтда эса олтига рукн иштирок этгани учун бундай баҳрлар олти рукнлик, яъни мусаддас шаклдагина намоён бўлади, улар мураббаъ ва мусамман кўринишларига эга бўлмайди.

1. **Қариб** баҳри. Бу баҳр иккита мафоийлун ва битта фоилотун рукни такроридан тузилади. Шеър байтларида доимо:

мафоийлун мафоийлун фоилотун
мафоийлун мафоийлун фоилотун

тарзида қўлланиб, **қариби мусаддаси солим** вазнини ҳосил қилади.

2. **Мушокил** баҳри. Бу баҳр иккита мафоийлун ва битта фоилотун рукни такроридан тузилади. Солим рукнларнинг ҳар бир байтда:

фоилотун мафоийлун мафоийлун
фоилотун мафоийлун мафоийлун

тарзида такрорланишидан мушокил баҳрининг мушокили мусаддаси солим вазни ҳосил бўлади.

3. **Ғариб** баҳри. Бу баҳр иккита фоилотун ва битта мустафйилун рукни такроридан тузилади. Бу рукнлар ҳар қайси байтда солим ҳолда:

фоилотун фоилотун мустафйилун
фоилотун фоилотун мустафйилун

тарзида такрорланишидан ғариби мусаддаси солим вазни ҳосил бўлади.

4. **Сариъ** баҳри. Бу баҳр икки мустафйилун ва бир мафъулоту рукни такроридан тузилади. Бу рукнларинг шеър байтларида:

мустафйилун мустафйилун мафъулоту
мустафйилун мустафйилун мафъулоту

тарзида такрорланишидан сареъи мусаддаси солим вазни ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, арузнинг 19 баҳри билан танишдик. Ҳазаж, ражаз, рамал, мутақориб, хафиф, мужтасс, сарий баҳрлари ўзбек шоирлари ижодида кенг қўлланган, мутадорик, комил, мунсариҳ баҳрларида яратилган шеърӣ асарлар унча кўп эмас. Улардан саккизтаси, хусусан вофир, мақтазаб, тавил, мадид, басит, қариб, мушокил, ғариб баҳрларидан шеърӣятимизда фойдаланилмайди.

ЗИҲОФЛАР

Аруз вазнининг мураккабликларидан бири шундаки, биз юқорида кўриб ўтган саккиз асосий рукн шеър мисраларида, баҳрларда кўпинча турли ўзгаришлар билан қўлланади. Бу ўзгаришлар аруз илмида **зиҳоф** деб юритилади. Саккиз рукн ҳаммаси бўлиб 45 хилгача зиҳофга учрайди. Бу ўзгаришлари уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг сон жиҳатидан ўзгариши, яъни ҳижоларнинг туширилиши ёки орттирилиши.

2. Рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши; чўзиқ ҳижоларнинг қисқа ёхуд ўта чўзиқ, шунингдек, қисқа ҳижоларнинг чўзиқ ҳижоларга айлантирилиши.

3. Юқоридаги икки хил ўзгаришнинг бир вақтда қўлланиши, яъни рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг бир вақтда ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўзгаририлиши.

Аруз вазнининг асоси бўлган рукнларнинг турли хил ўзгаришларга дуч келиши натижасида уларнинг ўзгарган кўринишлари, фуруълари, яъни тармоқ рукнлар ҳосил бўлади. Бундай тармоқ рукнлар сони ҳар бир асосий рукнда ҳар хил миқдорга ва ҳар хил кўринишга эга.

МАҒОЙЛҲН РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Мағойлун рукни юқоридаги зиҳофлардан 12 тасига учрайди, демак, бу рукннинг 12 хил тармоқ кўриниши мавжуд.

1. Ҳижоларнинг сон жиҳатидан ўзгариши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар

1. **Мағулун** — мағойлун рукнининг «харм» («бурунни кесиш») зиҳофига дуч келиб, биринчи қисқа ҳижоси туширилишидан ҳосил бўлади: мағойлун рукнининг биринчи ҳижоси «ма» туширилгач, қолган «ғойлун» қисми ўзига тенг мағулу рукни билан алмаштирилади ва «бурни кесик» маъносида **ахрам** деб юритилади.

2. **Фаулун** — «ҳазф» («ташлаш») зиҳофига дуч келишдан ҳосил бўлади: мағойлун рукнининг охириги ҳижоси «лун» туширилади ва қолган «мағойи» қисми ўзига тенг бўлган фаулун рукни билан алмаштирилади ва **махзуф** деб юритилади.

3. **Фаал** — «жабб» («бичиш») зиҳофига дуч келиб, кейинги

икки сабабнинг туширилишидан ҳосил бўлади: мафойилун рукнининг «ийлун» қисми туширилгач, қолган «мафо» қисми ўзига тенг фаал рукни билан алмаштирилиб, **ажабб** деб юритилади.

4. **Фаъ** — «батар» («илдиздан агдариш») зиҳофига дуч келишдан ҳосил бўлади: мафойилун рукнининг олдинги уч ҳижоси — «мафойй» қисми туширилгач, қолган «лун» қисми ўзига тенг фаъ рукни билан алмаштирилади ва **абтар** деб юритилади.

II. Ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар

Мафойилун рукни таркибидаги ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши, яъни чўзиқ ҳижоларнинг қисқа ҳижоларга ва аксинча ўзгартирилиши натижасида қуйидаги тармоқ рукнлар ҳосил бўлади:

1. **Мафойлун** — «қабз» (ушлаб қолиш) зиҳофига дуч келиб, учинчи, чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **мақбуз** деб юритилади.

2. **Мафоййлу** — «кафф» (қайтариш) зиҳофига дуч келиб, тўртинчи, чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **макфуф** деб юритилади.

3. **Мафоййлун** — «тасбиғ» (тўлдириш) зиҳофига дуч келиб, охириги чўзиқ ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилишидан юзага келади ва мусаббағ деб юритилади.

III. Ҳижоларнинг сон ва сифат жиҳатидан ўзгариши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар

Мафойилун рукни таркибининг ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўзгариши, яъни ҳижоларнинг туширилиши, аynи вақтда чўзиқ ҳижоларнинг қисқа ҳижога ёки ўта чўзиқ ҳижога айлантирилиши натижасида қуйидаги тармоқ рукнлар ҳосил бўлади:

1. **Фоилун** — «шатар» (айбли қилиш) зиҳофига дуч келиши туфайли биринчи ҳижоси туширилиб, аynи вақтда учинчи ҳижоси қисқа ҳижога айлантирилгач, қолган фоилун қисми **аштар** деб юритилади.

2. **Фаул** — «хатм» (тишни синдириш) зиҳофига дуч келиб, кейинги икки ҳижонинг туширилишидан, аynи вақтда иккинчи, чўзиқ ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **ахтам** деб юритилади.

3. **Мафоййл** — «қаср» (қисқартириш) зиҳофига дуч келиб, охириги ҳижонинг туширилиши ва учинчи, чўзиқ ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **мақсур** деб юритилади.

4. **Мафъулу** — «харб» (вайрон қилиш) зиҳофига дуч келиб, биринчи ҳижонинг туширилиши, аynи вақтда тўртинчи ҳижонинг қисқа ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади. Бундай ўзгаришдан сўнг қолган «фоййлу» қисми ўзига тенг мафъулу рукни билан алмаштирилади ва **ахраб** деб юритилади.

5. **Фoъ** — мафoийлун рукнининг «залал» (соннинг гўштсиз бўлиб қолиши) зиҳoфига дуч келиб, биринчи, учинчи ва тўртинчи ҳижoларнинг туширилиши, айна вақтда қолган иккинчи ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижoга айлантирилишидан юзага келади ва **азалл** деб юритилади.

Демак, мафoийлун рукнининг турли зиҳoфларга дуч келиши натижасида унинг қуйидаги тармоқлари (фуруълари) ҳосил бўлади ва тубандагича аталади:

1. Мафoийлон (v — — ~) — мусаббаф
2. Мафoйлун (v— v —) — мақбуз
3. Мафoийлу (v — — v) — макфуф
4. Мафoийл (v — ~) — мақсур
5. Мафъулун (— — —) — ахрам
6. Мафъулу (— — v) — ахраб
7. Фаулун (v — —) — маҳзуф
8. Фоилун (— v —) — аштар
9. Фаал (v —) — ажабб
10. Фаул (v ~) — ахтам
11. Фаъ (—) — абтар
12. Фoъ (~) — азалл

Мафoийлун рукнининг тармоқлари шу рукннинг такрори асосига қурилган ҳазаж баҳри вазнларида, шунингдек, мафoийлун рукни иштирокида тузиладиган музoреъ баҳри вазнларида қўлланилади.

Маълумки, баҳр — аруз шеърий ўлчов тизимининг асосий турларидан бири. Ҳар қайси баҳр эса кўплаб вазнларни — шу баҳрнинг тармоқларини ўз ичига олади.

Вазнларни аниқлаш учун шеърий асар байтлари, аксарият биринчи байти — матлаи вазнга мувофиқ ўқилади. Сўнг ҳар қайси мисраъ бўлакларга — рукнларга ажратилиб, уларнинг биз кўриб ўтган қайси асл ёки тармоқ рукнларга тенг эканлиги оғзаки ёки ёзма тарзда — чизмасини чизиш йўли билан аниқланади. Тармоқ рукн қайси асдан ҳосил қилингани белгилангач, баҳр маълум бўлади.

Шундан кейин бир байтда шу рукн неча марта такрорланганига кўра вазннинг 4, 6 ёки 8 рукнлилиги, ёхуд мураббаъ, мусаддас ёки мусамман эканлигини билиб оламиз. Ҳар қайси рукннинг номини белгилаб, шу байт мисраларида қайси рукнлар иштирок этганини ҳисобга олиб, вазнни топамиз.

Байтлардаги ҳар қайси рукннинг ўз ўрнига кўра номи бор. Олдинги мисранинг биринчи рукни **садр**, охиригиси **аруз**, кейинги мисранинг биринчи рукни **ибтидоъ**, охиригиси **зарб**, қолган рукнлар эса **ҳашв** деб аталади. Жумладан, 8 рукнли байтда улар қуйидагича жойлашади:

садр ҳашв ҳашв аруз
ибтидоъ ҳашв ҳашв зарб

6 рукнли байтда эса улар

садр ҳашв аруз
ибтидоъ ҳашв зарб

тарзида ўрин олади.

Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган:

Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,
Висолим давлатидин бенасибим

байтининг, у орқали эса достоннинг вазнини аниқламоқчи бўл-
сак, аввало, байтни ифодали ўқиймиз, сўнг уни:

Недур аҳво линг эй зори ғарибим,
Висолим дав латидин бе насибим

тарзида ритмик бўлак — рукнларга ажратамиз. Ҳар қайси рукн
биз ўзлаштирган рукнларнинг асл кўриниши ёхуд бирон тармо-
ғига тенг келади, ўша асл ёхуд тармоқни оғзаки аниқлаймиз.

Кўриниб турибдики, мисраларнинг биринчи — садр ва ибти-
доъ ҳамда ўртадаги — ҳашв рукнлари мафойилунга, мисралар
охирдаги аруз ва зарб рукнлари фаулунга тенг.

Оғзаки аниқлаш мушқил туюлса, ҳар қайси мисраъ чизмаси-
ни белгилаб чиқиш мумкин. Байт рукнлари чизмасини чизсак,
шундай манзара ҳосил бўлади:

Не-дур аҳ-во	ли-нг эй-зо-ри	ға-ри-бим,
v — — —	v — — —	v — — —
Ви-со-лим-дав	ла-ти-дин-бе	на-си-бим.
v — — —	v — — —	v — — —

Олдинги чизмалар мафойилун, охиргиси эса фаулунга тенглиги
кўриниб турибди. Фаулун-мафойилун рукнининг маҳзуф тармоғи.
Мисраларда мафойилун рукни такрорланаётган экан, демак, байт
ҳазаж баҳрида ёзилгани маълум бўлди. Байтда 6 рукн қўлланган,
демак, у мусаддас, яъни — олти рукнли вазнда ёзилган. Садр,
ибтидоъ, ҳашвлар — солим, аруз ва зарб эса маҳзуф кўринишда.
Бинобарин, байт вазни ҳазажи мусаддаси садр, ибтидоъ ва ҳашвлар
— солим, аруз ва зарб маҳзуф тарзида ифодаланади. Лекин аруз
илмида вазнларни қисқача, солим рукнларни кўрсатмай, фақат
тармоқ рукнларнигина таъкидлаш қабул қилинган. Шунга кўра,
мазкур вазини ҳазажи мусаддаси маҳзуф деб ифодалаш мумкин.
Демак, вазини қисқа ифодалаш учун байт ёхуд шеърнинг қайси
баҳрда ёзилганлиги, рукнлар сони ҳамда мисраларда қандай тар-
моқ рукнлар қўлланганини кўрсатиш керак экан.

ҲАЗАЖ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Юқорида таъкидлаганимиздек, ҳазаж баҳри мафойилун рук-
нининг шеър мисраларида такрорланишига асосланади. Шу асл
рукн ва унинг кўриб ўтилган тармоқлари (фуруълари) ҳазаж баҳ-
рининг кўпгина вазнларини белгилаш имкониятини яратади.

Адабиётимизда ҳазаж баҳрининг мусаддас (олти рукнли), мусамман (саккиз рукнли) ҳамда мустаҳзод (орттирилган, 12 рукнли) вазнлари кўп қўлланилган. Шулардан энг муҳимлари билан танишиб ўтайлик.

ОЛТИ РУКНЛИ ВАЗНЛАР

Ҳазаж баҳрининг бу хил вазнларидан тўрттаси шеъриятимизда кўп учрайди.

1. **Ҳазажи мусаддаси маҳзуф.** Номидан кўриниб турибдики, бу вазнда мафойилуннинг маҳзуф кўриниши — фаулун рукни иштирок этади.

Чиқиб кенг пахта майдонларни кўрдик,
Адирда яшнаган донларни кўрдик.

(Ҳабибий)

Юқоридаги байтни рукнларга ажратиб, уларнинг чизмасини белгилаб, ҳар қайси бўлакнинг қайси солим ва тармоқ рукнларга мослигини белгиласак,

Чи-қиб-кенг-пах	та май-дон-лар	ни-кўр-дик
v — — —	v — — —	v — —
мафойилун	мафойилун	фаулун

кўриниши ҳосил бўлади. Демак, байтнинг садр, ибтидоъ ҳашвлари — солим, аруз ва зарб эса маҳзуф рукнга тенг экан. Шунга кўра, унинг вазни ҳазажи мусаддаси маҳзуф деб кўрсатилади.

2. **Ҳазажи мусаддаси мақсур.** Бу вазнда байтлардаги олти рукннинг иккитаси — мисралар охиридаги аруз ва зарб рукнлари мафойилун рукнининг мақсур кўринишида — мафойил шаклида бўлади.

Юқоридаги вазндан фарқи фақат шундаки, охириги рукнлар ўта чизиқ ҳижо билан тугалланади. Масалан:

Қилур пайконларинг кўнглум ўтин тез,
Агарчи қатра бўлмас шуъла ангез.

(Навоий)

Мазкур байт чизмасини аниқлаб, рукнларга ажратсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

Қи-лур-пай кон	ла-ринг кўнг-лум	ў-тин тез
v — — —	v — — —	v — ~
А-гар-чи қат	ра-бўл-мас-шуъ	ла-ан-гез
v — — —	v — — —	v — ~
мафойилун	мафойилун	мафойил

3. **Ҳазажи мусаддаси аҳраби мақбузи маҳзуф.** Бу вазнда мафойилуннинг уч фуруъи — мафъулу, мафоилун ва фаулун рукнлари иштирок этади. Масалан:

Ҳар дам манга юз жафо қилурсан,
Минг дардга мубтало қилурсан

(Оғаҳий)

Мазкур байтнинг садр ва ибтидоъ рукнлари мафъулу (ах-раб)га, ҳашвлари мафоилун (мақбуз)га, аруз ва зарб рукнлари эса фаулун (маҳзуф)га тенгдир. Байт чизмаси эса қуйидагича:

Ҳар-дам-ма	нга юз-жа-фо	қи-лур сан
— — v	v — v —	v — —
мафъулу	мафоилун	фаулун
Минг-дар-д	га-муб-та-ло	қи-лур-сан
— — v	v — v —	v — —
мафъулу	мафоилун	фаулун

4. Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи мақсур. Бу вазн юқоридагидан мисралардаги охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги, яъни охирги рукннинг фаулун (маҳзуф)га эмас, мафойил (мақсур)га тенглиги билангина фарқланади. Масалан:

Тутгил бу жаҳонни, эй дилафгор,
Бир дилбари шўху ноз кирдор.

(Оғаҳий)

байтининг вазнини аниқласак, қуйидаги чизма ҳосил бўлади:

Тут-гил-бу	жа-ҳон-ни-эй	ди-лаф-гор,
— — v	v — v —	v — ~
мафъулу	мафоилун	мафойил
Бир-дил-ба	ри-шў-ху-но	з-кир-дор
— — v	v — v —	v — ~

Юқоридаги тўрт вазннинг ҳаммаси ҳам ўйноқи, ёқимли оҳангга эга бўлиши туфайли ҳам лирик, ҳам лиро-эпик шеъриятда кенг қўлланилган. Ҳазажи мусаддаси маҳзуф ва мақсур вазнларида Хоразмийнинг «Мухаббатнома», Кутбнинг «Хисрав ва Ширин», Лутфийнинг «Гул ва Наврўз», Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonлари битилган. Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф ва мақсур вазнларида Навоий ва Ғузулийнинг «Лайли ва Мажнун» dostonлари яратилган.

САККИЗ РУКНЛИ ВАЗНЛАР

1. Ҳазажи мусаммани солим вазни шеъриятимиздаги энг ёқимли ўлчовлардан бири саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси бира мисрада

мафойилун	мафойилун	мафойилун	мафойилун
v — — —	v — — —	v — — —	v — — —

тарзидадир. Тўртта қисқа ҳамда 12 та чўзиқ ҳижонинг бу хилдаги мутаносиб такрори жозибали ва мусиқий оҳангни вужудга келтиради. Мазкур ўлчовни дастлаб Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадойй, Ҳофиз Хоразмийлар лирикасида учратамиз. Ҳазажи мусаммани солим вазни бу шоирлар ижодида ҳазаж баҳри ўлчовлари ичида иккинчи, учинчи ўринларда турса, Алишер Навоий «Ҳазойинул маоний»сида анча кенг қўлланиб ушбу баҳр вазнлари ичида биринчи ўринни эгаллайди. Шоирнинг ҳазаж баҳридаги жами 305 шеъридан 143 таси, жумладан, 121 ғазали, 7 қитъаси, 13 фарди, биттадан чистон ва муаммоси шу ўлчовда битилган эди. Бу анъана кейинги давр шеъриятида ҳам изчил давом этди. Жумладан, Огаҳийнинг ҳазаж баҳрида ёзган 310 шеъридан 103 таси, хусусан, 77 ғазали ҳазажи мусаммани солим вазни асосидадир.

Мазкур вазн ҳозирги замон шоирлари ижодида ҳам кенг фойдаланилган. Ушбу ўлчовдаги шеърларнинг «Шашмақом» куйларининг 40 тасига мос тушиши аниқланган.

Мисоллар:

Боқар охулайин ҳар ён ўшал икки қаро кўзлар,
Ҳаданги ғамзасин отмоғ учун гўё қаро кўзлар.

(Атоий)

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.

(Навоий)

Хазон япроги янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўруб раҳм айлагил, эй доларух, бу чехраи зардим.

(Бобур)

Бу гулшан соз экан, соз устига соз этгали келдик,
Қадронларни шод айлаб, сарафроз этгали келдик.

(Ҳабибий)

Варақларни очурман тозалаб йилларни чангидин,
Бу дониш махзани сўзлар манга афсона янгидин.

(Э. Воҳидов)

2. Ҳазажи мусаммани мусаббағ. Бу вазнда битилган мисраларнинг олдинги уч рукни мафойилун, охиригиси мафойилон, яъни мафойилуннинг мусаббағ тармоғига тенг бўлади.

Қизил ёхуд қаро ё кўк тўнунг ҳар бир эрур мавзун,
Нечукким, ой либоси ҳам шафақ, ҳам кеча, ҳам гардун.

(Навоий)

байтини рукнларга ажратиб, уларнинг чизмасини аниқласак,

охирги ҳижо ўз таркибидаги «у» унлисининг чўзиқ талаффуз қилиниши туфайли ўта чизиқ ҳижо ҳосил қилаётгани, бинобарин, охирги рукн мафоийлонга тенг эканлигини кўрамиз. Байт чизмаси эса қуйидагича бўлади:

Қизил ёхуд v — — —	қаро ё кўк v — — —	тунунг ҳар бир v — — —	эрур мавзун, v — — ~
Начукким ой v — — —	либоси ҳам v — — —	шафақ ҳам ке- v — — —	ча ҳам гардун v — — ~

Чизмани рукнлар билан алмаштирсак,

мафоийлун	мафоийлун	мафоийлун	мафоийлон
мафоийлун	мафоийлун	мафоийлун	мафоийлон

кўринишига эга бўламиз.

3. **Ҳажажи мусаммани ахраб.** Бу вазнда ёзилган шеърларнинг ҳар бир байти 8 рукнли бўлиб, кўпинча мисраларнинг биринчи ва учинчи рукнлари ахраб кўринишида бўлади. Масалан:

Сайдинг қўя бер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мендек.

(Фурқат)

Бу байтнинг чизма ва рукнларини аниқласак, қуйидаги манзара ҳосил бўлади.

Сай-дин-г-қў — — v	я-бер-сай-ёд, v — — —	сай-ё-ра — — v	э-кан мен-дек, v — — —
мафъулу	мафоийлун	мафъулу	мафоийлун
Ол-до-ми — — v	ни-бўй-ни-дин v — — —	бе-чо-ра — — v	э-кан-мен-дек v — — —
мафъулу	мафоийлун	мафъулу	мафоийлун

Мисоллар:

Гул барг уза қилмишсен то сабзаи тар пайдо,
Кун кўзгусида гўё занг этти асар пайдо.

(Навоий)

Ул дилбари раъноға мен ёр бўлай дерман,
Май берса манга андин бир қатра тотай дерман.

(Машраб)

4. **Ҳажажи мусаммани аштар.** Мазкур вазнда мисраларнинг биринчи ва учинчи рукнлари мафоийлуннинг аштар тармоғи — фоилунга тенг бўлади. Масалан:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, бог ичида жавлон қил.

(Ҳамза)

байти шу вазнда битилган. Унинг чизмаси эса қуйидагича:

Кел-ди-о	чи-лур-чо-ги	ўз-ли-гинг	на-мо-ён-қил,
— v —	v — — —	— v —	v — — —
фоилун	мафоийлун	фоилун	мафоийлун
Пар-ча-лаб	ки-шан лар-ни	бо-ғ и-чи	да-жав-лон-қил,
— v —	v — — —	— v —	v — — —
фоилун	мафоийлун	фоилун	мафоийлун

Мисоллар:

1. Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман
(Увайсий)
2. Ҳолима назар ул ой қилдиму экин оё,
Жонда доғи ҳижроним билдиму экин оё.
(Оғаҳий)
3. Дўстлар, бу маҳфилда бу кеча нигорим йўқ,
Айб қилмангиз бўлса сабр ила қарорим йўқ.
(Оғаҳий)
4. Фасли навбаҳор ўлди кетибон зимистонлар,
Дўстлар, ганиматдур, сайр этинг гулистонлар.
(Фурқат)
5. Меҳри ойжамолингга кўнглим ошён бўлди,
Меҳр эмас, вужудимга балки айни жон бўлди.
(Ҳабибий)

5. **Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф.** Бундай вазнда мафоийлуннинг ахраб, макфуф ва маҳзуф рукнлари иштирок этади.

Мисол:

Ул шайхки, минбар уза афсунга берур тул,
Шайтондур ўзи, мажлисининг аҳли сурук гул.

(Навоий)

Бу байт рукнларининг чизмасини аниқласак.

Ул-шай-х	ки-мин-бар-у	за аф-сун-ға	бе-рур-тул,
— — v	v — — v	v — — v	v — —
Шай-то-ду	рў-зи-маж-ли	си-нинг-аҳ-ли	су-рук-гул,
— — v	v — — v	v — — v	v — —

кўриниши ҳосил бўлади.

Ана шу чизмага мувофиқ, байт рукнларини қуйидагича кўрсатишимиз мумкин:

мафъулу	мафоийлу	мафоийлу	фаулун
мафъулу	мафоийлу	мафоийлу	фаулун
— — v	— — v	v — — v	v — —

Демак, мисраларнинг биринчи рукнлари — садр ва ибтидоъ мафойилуннинг ахраб кўриниши — мафъулу рукнига, ҳашвлар мафойилуннинг макфуф кўриниши — мафойилу рукнига, охири рукнлар — аруз ва зарб эса мафойилуннинг маҳзуф кўриниши — фаулунга тенг. Шунга кўра бу байтнинг вазни ҳажажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф тарзида эканини таъкидлашимиз мумкин.

Бу вазн энг ёқимли, жозибадор ўлчовлардан бири ҳисобланиб, мумтоз адабиётимизда кўп қўлланган. Хусусан, XV—XVI асрларда ўзбек шоирлари — Лутфий, Навоий, Бобур ва бошқалар ўзларининг кўп ғазалларини ана шу вазнда битганлар. Мисоллар:

Ёз бўлди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса,

(Лутфий)

Сенсан севарим: хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим: хоҳ инон, хоҳ инонма.

(Лутфий)

Эй турфа пари, одамнинг жонимидурсан?
Ё икки ёруғ кўзлари инсонимидурсан?

(Лутфий)

Кўнглумга қилай чора дедингу неча бора,
Жон борди сенинг дардинг ила эмди не чора?

(Лутфий)

Ёр бордию, кўнглумда анинг нози қолибтур,
Андоқки, қулоғим тўла овози қолибтур.

(Навоий)

Ул ойга не ғам тушса бу девонадин айру,
Бўлмас зарари шамъга парвонадин айру.

(Навоий)

Жоним чиқадур ҳажр ила жонон керак эрди,
Кўнглум куядур дард ила дармон керак эрди.

(Навоий)

То кийди қизил ўзини зебо қилайин деб,
Ўт ёқти жаҳон мулкина гавго қилайин деб.

(Машираб)

Дилбар юзини кўргали девона келибдур,
Юз нозу карашма била жонона келибдур.

(Машираб)

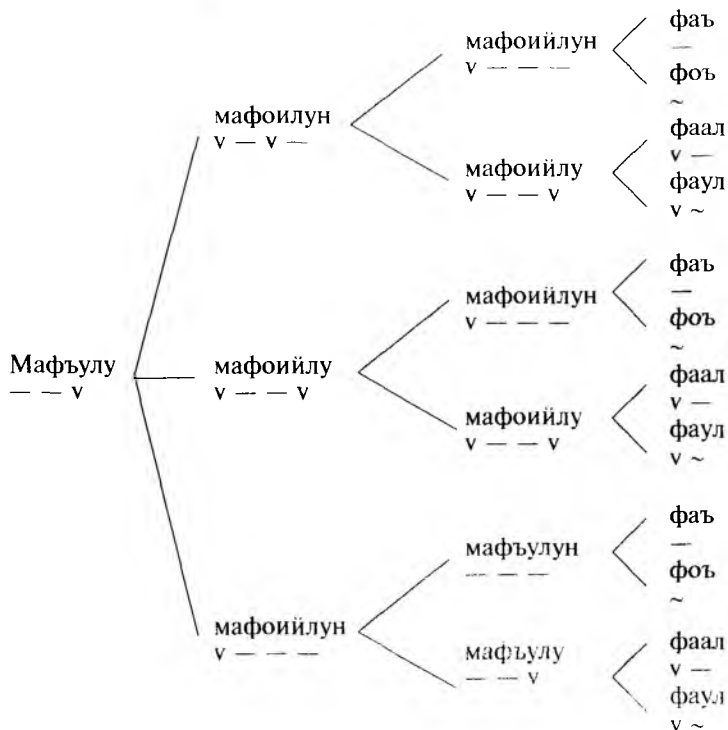
Кўрмас мени ўз базмига чун ёр муносиб,
Бўлгайму анга суҳбати ағёр муносиб.

(Мунис)

АХРАБ ШАЖАРАСИ ВАЗНЛАРИ

Ахраб шажараси рубоий вазнларидан 12 тасини ўз ичига олувчи туркум бўлиб, уларнинг барчаси мафойилуннинг ахраб тармоғи мафъулу рукни билан бошлангани учун шу ном билан аталган. Ушбу ўлчовлардан тўрттасининг иккинчи рукнлари мафойилун аслининг мақбуз тармоғи мафоилунга, тўрттасининг иккинчи рукнлари шу аслнинг макфуф тармоғи мафойилуга, яна тўрттасининг иккинчи рукнлари мафойилун аслининг солими-мафойилунга тенг бўлади. Иккинчи рукнлари мафоилун ва мафойилуга тенг вазнлардан тўрттасининг учинчи рукни мафойилунга, яна тўрттасининг учинчи рукни мафойилуга тенг бўлади. Иккинчи рукни мафойилун бўлган тўрт вазннинг учинчи рукни мафойилун аслининг ахрам тармоғи мафъулун ёки ахраб тармоғи мафъулудан ташкил топади. Учинчи рукнлар мафойилун ё мафъулун бўлганда, тўртинчи рукнлар мафойилун аслининг абтар тармоғи фаъ ёки азалл тармоғи фоъдан, учинчи рукнлар мафойилу ё мафъулу бўлганда, тўртинчи рукнлар мафойилун аслининг ажабб тармоғи фаал ёхуд ахтам тармоғи фаулдан иборат бўлади.

Ахраб тармогининг юқоридаги таркибда тузилган ўн икки вазнини шундай кўрсатиш ҳам мумкин:

Юқоридаги вазнлар ўз тузилишига кўра рубоийнавислигимизда кўп ё кам қўлланган, айримларидан мутлақо фойдаланилмаган.

Шеъриятимизда яратилган рубоийларнинг аксарият мисралари иккинчи рукни мафоилун бўлган **ахраби мақбуз шаҳобчасига** мансуб тўрт ўлчовга асосланади. Бунинг сабаби ушбу вазнларда қисқа ва чўзиқ ҳижоларнинг жойлашиши туфайли ҳосил бўлувчи ёқимли, салоботли оҳангда, албатта. Бу тўрт вазн қуйидагилардир:

Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими абтар.

Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими азалл.

Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи

ажабб.

Ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи

ахтам.

Ўзбек адабиётида (Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Аваз ижодида) яратилган бир вазнли 150 рубоийдан 100 таси ушбу шаҳобча ўлчовларида битилган.

Иккинчи рукни мафоийлуга тенг **ахраби макфуф шаҳобчаси** таркибига кирувчи тўрт вазндан юқоридаги мақбуз шаҳобчаси ўлчовларига нисбатан рубоийнавислигимизда нисбатан камроқ фойдаланилган. Булар:

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар.

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими азалл.

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ажабб.

Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи ахтам

вазнларидир.

Иккинчи рукни мафоийлунга тенг бўлган **ахраби солим шаҳобчасига** мансуб тўрт вазн эса шеъриятимизда мутлақо қўлланмаган. Бунинг сабаби ушбу ўлчовлар ўртасида, яъни иккинчи ва учинчи рукнларда беш ёки олти чўзиқ ҳижонинг ёнма-ён келиши туфайли оғир оҳанг ҳосил бўлишидир. Бу тўрт вазн:

Ҳазажи мусаммани ахраби солими ахрами абтар.

Ҳазажи мусаммани ахраби солими ахрами азалл.

Ҳазажи мусаммани ахраби солими ажабб

Ҳазажи мусаммани ахраби солими ахтам.

Ахраб шажараси вазнларидан ҳар бирига хос хусусиятлар ва уларнинг шеъриятимизда қўлланиш кўламини шу вазнлардан ҳар қайсиси ҳақидаги маълумотлардан билиб олишингиз мумкин.

«АХРАБИ МАҚБУЗ» ШАҲОБЧАСИ ВАЗНЛАРИ

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАҚБУЗИ СОЛИМИ АБТАР вазни рубоийнавис шоирлар ижодида бошқа рубоий ўлчовларига нисбатан кўпроқ қўлланган. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулу мафоилун мафойилун фаъ
 — — v v — v — v — — — —

тарзидадир. Таркиби эса мафойилун аслининг ахраб тармоғи мафъулу, мақбуз тармоғи мафоилун, солим кўриниши мафойилун ҳамда абтар тармоғи фаълардан ташкил топади. Ушбу ўлчов шеърятимиздаги кўпчилик рубойиларнинг таркибида қатнашади.

Қуйидаги рубойиларнинг барча мисралари мазкур ўлчов асосида яратилган:

Чун ишқи кўнгулнинг ичра бунёд айлар,
 Ғам бирла хароб мулкин обод айлар.
 Жон бирла анинг ғамига бўлсам банда,
 Ул дамда мани ғаминдин озод айлар.

(Ҳофиз Хоразмий)

Жонимға етибтурур хумор, эй соқий,
 Май тутқилу берма интизор, эй соқий.
 Аввал ўзунг айла ихтиёр, эй соқий,
 Тутқил менга сўнгра зинҳор, эй соқий.

(Навоий)

Аҳбоб, фироқингиз била эл нетгай,
 Сизларга киши не чора айлаб етгай.
 Жамъиятингизни жамъ тутқай тенгри,
 Бобурни доғи бу жамъда жамъ этгай.

(Бобур)

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАҚБУЗИ СОЛИМИ
 АЗАЛЛ вазни олдинги, ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими абтар ўлчовидан фақат охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланиб, рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

Мафъулу мафоилун мафойилун фойъ
 — — v v — v — v — — — ~

тарзидадир. Яъни олдинги уч рукн олдинги вазндаги каби бўлиб, охирги рукнгина мафойилун аслининг азалл тармоғи фойъга тенг бўлади.

Ушбу ўлчовда битилган рубойи мисраларини барча рубойнавис шоирларнинг шу жанрдаги асарларида учратишимиз мумкин.

Ушбу рубойиларнинг барча мисралари мазкур ўлчовдадир:

Маҳбубдурур гулу висоли мағлуб,
 Кўрмак ани гулбун узра билгил маҳсуб.
 Базм ичра узуб кетурган ормас марғуб,
 Ул навъки, мажлис ичра ўлган маҳбуб.

(Навоий)

Қиш бўлдию бўлди барча тому тош қор,
 Жамбияти бор кишига бордур хуш қор.
 Бу қишда ёмон йўлу паришон ҳолим,
 Ё раб, мени яхшилиқ сориға бошқор.

(Бобур)

Мунис, менгадур дамеки жонон мунис,
 Бахтимдек ўлур сипеҳри гардон мунис.
 Чун борди қошимдин эҳтироз айлаб ёр,
 Не толеъ эрур манга, не даврон мунис.

(Мунис)

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАҚБУЗИ МАКФУФИ
АЖАББ вазни шеъриятимизда кенг қўлланган рубоий ўлчовла-
 ридан саналади. Унинг рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

мафзулу	мафоилун	мафойилу	фаал
— — v	v — v —	v — — v	v —

тарзидадир. Бинобарин, унинг таркибини мафойилун аслининг аҳраб тармоғи мафзулу (садр ва ибтидода), мақбуз тармоғи ма-
 фоилун (олдинги ҳашвда), макфуф тармоғи мафойилу (кейинги
 ҳашвда) ҳамда ажабб тармоғи фаал рукнлари ташкил этади.
 Унинг таркибидаги 6 та қисқа ва 7 чўзиқ ҳижонинг шу хилда-
 ги такрори ёқимли ва салоботли оҳанг ҳосил қилади. Шу ту-
 файли ҳам ушбу ўлчовдан XIV асрдан бошлаб рубоийнавис
 шоирлар кенг фойдаланганлар. Алишер Навоий, Заҳириддин
 Бобур, Мунис, Огаҳий, Аваз каби рубоийнавислар ижодида
 мазкур ўлчов айниқса кенг қўлланган. Ушбу рубоийларнинг
 барча мисралари мазкур улчов асосида ёзилган:

Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
 Маъни гули нутқининг баҳорида дурур.
 Сўз ким десун улки ихтиёрида дурур,
 Сўз яхшилиғи чу ихтисорида дурур

(Навоий)

Ишқинг нетай ихтиёрсиз қилди мени,
 Сабримни олиб қарорсиз қилди мени.
 Олам эли ичра орсиз қилди мени,
 Зухд аҳлига эътиборсиз қилди мени.

(Бобур)

Қуйидаги рубоийларнинг 1,2 ва 4-мисралари ушбу ўлчовда:

Сўз дур сочибон сўзунгдин андоқки садаф,
 Дахл аҳли қошида йўқ анга қадри хазаф.
 Доно ҳаргиз қилмади нодон била баҳс,
 Хомуш бўлу ҳаёудга бўлма тараф.

(Мунис)

Гул бўлмоғуси юзунг жамолиға эваз,
 Сарв ўлмоғуси қадинг ниҳолиға эваз.
 Жон берса ўлукка нечаким оби ҳаёт,
 Бўлғуси қачон лабинг зулолиға эваз.

(Оғаҳий)

То бўлди бир ойни ишқиға зор кўнгул,
 Андин бери субҳи шом бемор кўнгул.
 Ул навъ этиб ўзни гирифтори фироқ,
 Минг ҳасрат ила аламға дучор кўнгул.

(Аваз)

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАҚБУЗИ МАКФУФИ
АХТАМ вазни ҳам аҳраб шажарасига мансуб рубоий ўлчовлари-
 дан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мафъулу мафоилун мафоййлу фаул
 — — v v — v — v — — v v~

тарзиладир. Мазкур ўлчов олдинги ҳазажи мусаммани аҳраби мақбузи макфуфи махзуф вазнидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқ-лиги билангина фарқланади. Яъни охирги рукн мафоййлу ас-лининг **ахтам** тармоғи **фаул**га тенг бўлади.

Ушбу ўлчов гарчи унча кўп бўлмаса-да, барча рубоийнавис-лар асарларида қўлланади.

Қуйидаги рубоийларнинг барча мисралари шу ўлчовда битил-ган:

Ул дурри саминки, бор эди кўзума ёш,
 Айларда ажал анга жафо расмини фош.
 Ғам тирноғидин қилиб қароғимни харош,
 Ёшурғой эдим они кўзум уйида кош.

(Навоий)

Эй қомати сарву лаблари обиҳаёт,
 Будур тилагимки етгамен васлинг бот.
 Ҳажрингда манга не сабр қолди, не сабот,
 Ё кел бу сориға, ё мени ўзунга қот.

(Бобур)

«АХРАБИ МАКФУФ» ШАҲОБЧАСИ ВАЗНЛАРИ

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАКФУФИ СОЛИМИ
АБТАР рубоийнавислигимизда кенг қўлланган ўлчовлардан бири бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мафъулу мафоййлу мафоййлу фаъ
 — — v v — — v v — — — —

тарзиладир. Унинг таркибини мафоййлу аслининг **аҳраб** тармо-ғи **мафъулу** (биринчи рукнларда), макфуф тармоғи **мафоййлу**

(иккинчи рукнларда), солим кўриниши (учинчи рукнларда) ҳам-да **абтар** тармоғи **фаъ** (охирги рукнларда) ташкил этади. 4 қисқа ва саккиз чўзиқ ҳижонинг ушбу тартибда жойлашиши рубойга хос вазмин оҳанг ҳосил қилади. Шунинг учун ҳам шоирларимиз унинг имкониятларидан ўз рубойларини яратишда кенг фойдаланиб келганлар. Мазкур вазн Лутфий, Ҳофиз Хоразмий, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Аваз каби рубойинавислар битган асарларнинг кўплаб мисраларини яратишда қўлланган. Қуйидаги рубойлар эса бутунисича ушбу вазн асосида ёзилган:

Жонимга қилур жавру жафо ёр асру,
Ким ёр ичида жавру жафо бор асру.
Бўлдум чекибон жавру жафо зор асру,
Мен жавракашу ёр жафокор асру.

(Навоий)

Эй ёр, сенинг васлинга етмак мушқил,
Фархунда ҳадисингни эшитмак мушқил.
Ишқингни доғи бартараф етмак мушқил,
Бошни олибон ҳар сори кетмак мушқил.

(Бобур)

Зарра учубон нойири аъзам бўлмас,
Ер болиш этиб авжи фалак ҳам бўлмас.
Инсон аро нодонни билинг ҳайвондур,
Ҳайвон неча зўр айласа одам бўлмас.

(Огаҳий)

ХАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАКФУФИ СОЛИМИ
АЗАЛЛ вазни аҳраб шажарасидаги рубойи ўлчовларидан бири бўлиб, юқоридаги ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи солими абтар вазнидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мафъулу мафойилу мафойилун фоъ
— — v v — — v v — — ~

шаклидадир. Яъни олдинги уч рукни юқоридаги вазн сингари бўлиб, охирги рукнигина мафойилун аслининг **азалл** тармоғи **фоъ**га тенг.

Ушбу ўлчов рубойинавис шоирларнинг асарлари мисраларида кам бўлса-да қўлланган. Жумладан, Алишер Навоий қаламига мансуб:

Ёшимга бағир қони чу эрди монанд,
Кўз асради ёшдек бўлуб андин хурсанд.
Турмоди кўзумда етқач ул сарви баланд,
Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд.

рубойисидаги 1-, 2-, 4-мисралар шу хил ўлчовда битилган. Бобур яратган

Аҳбобга қилсанг гузар, эй ел, ногоҳ
Ул жамъни бу сўзумдин этгил огоҳ;

Сиз кўргандек эсон-саломаттур биз,
Сиз доғи эсон бўлғасиз иншооллоҳ.

рубоййсининг биринчи ва тўртинчи мисралари ушбу вазн асосида ёзилган. Муниснинг

Ҳар дамки ҳаёлингни қилурман, эй шўҳ,
Уммиди висолингни қилурман, эй шўҳ.
Ўлган танима равон кирар ширин жон,
Чун ёди зулолингни қилурман, эй шўҳ.

рубойсидаги барча қофиядош мисралар мазкур ўлчовда ёзилган.

ҲАЗАЖИ МУСАММАСИ АХРАБИ МАКФУФИ АЖАББ рубойинавислигимизда энг кўп қўлланган вазнлардан биридир. Рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мафъулу	мафойилу	мафойилу	фаал
— — v	v — — v	v — — v	v —

тарзида бўлган ушбу ўлчов мафойилун аслининг **ахраб** тармоғи **мафъулу** (садр ва ибтидода), **макфүф** тармоғи **мафойилу** (ҳашвларда) ҳамда **ажабб** тармоғи **фаал** (аруз ва зарбда) рукнларига асосланади. 5 та қисқа ва етгита чўзиқ ҳижонинг жуфт-жуфт бўлиб такрорланиши ушбу вазнга енгил ва ёқимли, айни чоғда рубойиларга хос салоботли оҳанг бағишлайди.

Ушбу ўлчов асосида ёзилган мисраларни дастлаб Лутфий, Сайфи Саройи ва Ҳофиз Хоразмий рубойиларида учратамиз. Алишер Навоий ва Бобур, Мунис ва Оғаҳий сингари етук шоирлар ижодида эса бу ўлчов жуда кенг қўлланган.

Қуйидаги рубойиларнинг барча мисралари шу вазнда битилган:

Жоҳилки ҳасад бўлғай анинг жаҳлига зам,
Нур эл кўзидин англаса ўз кўзида кам,
Кўзларни алишмоққа чекиб тиғи ситам,
Эл кўзини ҳам ўйғаю ўз кўзини ҳам.

(Навоий)

Золимки эрур зулму жафо ҳосил анга,
Зулм этгали-ўқ хотир ўлур мойил анга.
Бўлмоқ хуш эмас қилгонидин хушдил анга,
Ўз зулмидин-ўқ ўлғусидур қойил анга.

(Навоий)

Кофир кўзи бедод аён айлади ло,
Жавр ўқига жонимни нишон айлади ло.
Ҳар лаҳза ишим оҳу фиғон айлади ло,
Охир мени расвойи жаҳон айлади ло.

(Оғаҳий)

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАБИ МАКФУФИ АХТАМ
вазни ҳам ахраб шажарасига мансуб ўлчовлардан бўлиб, рукн-
лари ва чизмаси бир мисрада

Мафъулу мафойилу мафойилу фаул
— — v v — — v v — — v v ~

тарзидадир. Бинобарин, мазкур ўлчов юқоридаги вазндан охирги хижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади: олдинги уч рукн олдинги вазндаги каби бўлиб, охирги, аруз ва зарб рукнлари ўрнида **мафойилун** аслининг **ахтам** тармоғи **фаул** келади.

Ушбу ўлчов ҳам аксарият рубоийнавислар ижодида маълум даражада қўлланиб келган.

Масалан, Алишер Навоийнинг

Чун ханжари хажринг манга қатъ этти ҳаёт,
Бори ғами дардинг ўқини тинмайин от.
Ким, онча қовурсун пар ўлуб бутса қанот,
Тойир бўлубон етқамен охир санга бот,

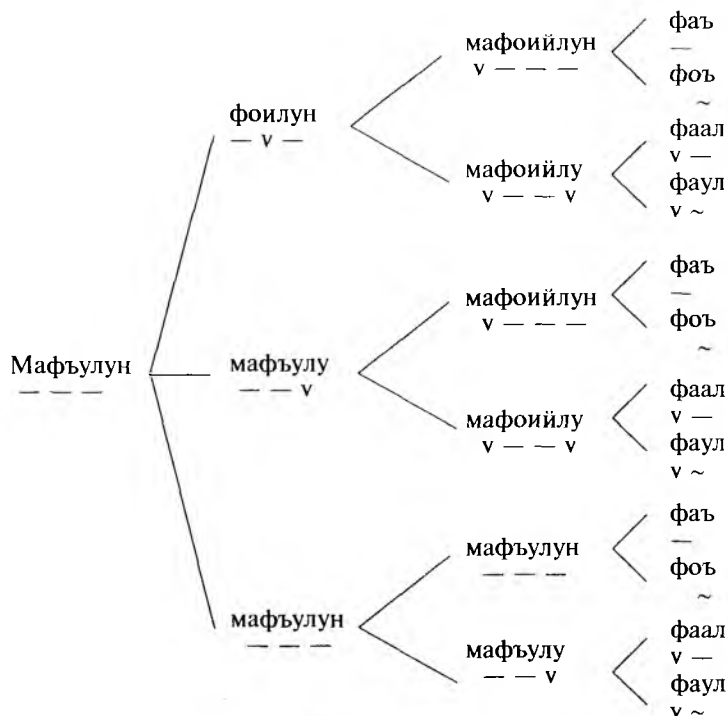
Оғаҳийнинг

Ҳам меҳри жаҳонтоб санга чехраи ол,
Ҳам икки қошинг ҳайъат аро икки ҳилол.
Ҳам обиҳаёт икки лабинг ичра зилол,
Ҳам сабзаи хат онда эрур Хизр мисол

рубоийларининг барча мисралари ушбу вазндадир.

АХРАМ ШАЖАРАСИ ВАЗНЛАРИ

Ахрам шажараси рубоий ўлчовлари гуруҳи бўлиб, ўз ичига мафойилун аслининг **ахрам** тармоғи бўлмиш **мафъулун** рукни билан бошланувчи 12 вазни олади. Ушбу шажарага мансуб тўрт вазннинг иккинчи рукнлари мафойилун аслининг **аштар** тармоғи **фоилунга**, тўрттасиники шу аслининг **ахраб** тармоғи **мафъулуга**, яна тўрттасиники шу аслининг **ахрам** тармоғи **мафъулун**лардан бирига тенг бўлади. Иккинчи рукнлари **фоилун** ёки **мафъулуга** тенг вазнларнинг учинчи рукнлари мафойилун аслининг солимидан ёки шу аслининг **макфүф** тармоғи **мафойилудан**, иккинчи рукнлари **мафъулунга** тенг бўлган тўрт вазннинг учинчи рукнлари **мафъулун** ёки **мафъулудан** иборат бўлади. Учинчи рукн **мафойилун** ёки **мафъулун** бўлиб келганда, бундай вазнларнинг тўртинчи рукнлари **мафойилун** аслининг **абтар** тармоғи **фаъ** ёки **азалл** тармоғи **фоъга**, учинчи рукнлари **мафойилу** ёки **мафъулу** бўлиб келган вазнларнинг тўртинчи рукнлари **мафойилун** аслининг **ажабб** тармоғи **фаал** ёки **ахтам** тармоғи **фаулга** тенг бўлади. Ахрам шажараси вазнларини қуйидагича кўрсатиш ҳам мумкин:

Юқоридаги 12 вазн ўз хусусиятларига кўра рубойинавислигимизда турли даражада қўлланган. Иккинчи рукни фоилун (аштар)га тенг бўлган тўрт вазндан ушбу шажаранинг бошқа ўлчовларига нисбатан енгилроқ бўлгани учун шеъриятимизда нисбатан кенгроқ фойдаланилган. Булар:

Ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими абтар.
 Ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими азалл.
 Ҳазажи мусаммани ахрами аштари макфуфи ажабб.
 Ҳазажи мусаммани ахрами аштари макфуфи ахтам

ўлчовларидир.

Ушбу шажаранинг иккинчи рукни мафъулуга тенг бўлган яна тўрт вазн тузилишига кўра оғирроқ оҳангга эга, чунки уларнинг барчаси беш чўзиқ ҳижо билан бошланади. Шунга кўра улар рубойинавислигимизда жуда кам қўлланган.

Булар қуйидаги ўлчовлардир:

Ҳазажи мусаммани ахрами ахраби солими абтар.
 Ҳазажи мусаммани ахрами ахраби солими азалл.
 Ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макфуфи ажабб.
 Ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макфуфи ахтам.

Иккинчи рукни мафъулунга тенг бўлган тўрт вазн эса жуда оғир оҳангга эга. Чунки буларда 9 ёки 10 чўзиқ ҳижо кетма-кет келади. Шу тўғрисида ҳам улар асосида яратилиши мумкин бўл-

ган мисралар ўқиш учун ноқулай. Ана шу хусусиятига кўра ушбу тўрт вазндан шеъриятимизда мутлақо фойдаланилмаган. Булар:

Ҳазажи мусаммани аҳрами абтар.
Ҳазажи мусаммани аҳрами азалл.
Ҳазажи мусаммани аҳрами аҳраби ажабб.
Ҳазажи мусаммани аҳрами аҳраби ахтам

ўлчовларидир.

Аҳрам шажараси вазнларига хос хусусиятларни улардан ҳар бири ҳақидаги маълумотлардан билиб олишингиз мумкин.

«АХРАМИ АШТАР» ШАҲОБЧАСИ ВАЗНЛАРИ

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АШТАРИ СОЛИМИ АБТАР вазни аҳрам шажарасига мансуб рубоий ўлчовларидан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун фоилун мафойилун фаъ
— — — — — v — v — — — —

тарзидадир. Иккита қисқа ва тўққизта чўзиқ ҳижонинг ушбу тартибдаги такрори анча оғир оҳангни вужудга келтиради. Шунинг учун ушбу ўлчовдан жуда кам ҳолатларда фойдаланилган. Мазкур вазнда битилган рубоий мисралари Алишер Навоийга қадар учрамайди. Шоир ушбу ўлчов имкониятларини илк бор ўз рубоийларида синаб кўрган эди. Чунончи, унинг қаламига мансуб

Ҳажрингда менинг сабрима жуз нуқсон йўқ,
Кўнглум аро ғайри нолау афгон йўқ.
Жонимга ҳаёт умиди худ имкон йўқ,
Йўқ, йўқ, йўқ, сабр йўқ, кўнгул йўқ, жон йўқ.

рубоийсининг охириги мисраи

Ҳақдин эмин бўлубки жон топқайсен,
Ғайридин хавфи бегарон топқайсен.
Андинки рижойи жовидон топқайсен,
Хавф айлаки, ғайридин амон топқайсен

рубоийсидаги аввалги икки мисра ушбу ўлчов асосида ёзилган. Бобурнинг

Асру кўп эмиш журъату ҳиммат сизга,
Рўзи қилғай худой нусрат сизга.
Мардоналигингизни бори эл билди,
Раҳмат сизга, ҳазор раҳмат сизга.

рубоийсининг иккинчи ва тўртинчи мисралари мазкур ўлчовдир.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АШТАРИ СОЛИМИ АЗАЛЛ вазни рубоийнавислигимизда энг кам қўлланган ўлчов-

лардан саналади. Ахрам шажарасидаги ушбу вазн рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун фоилун мафойилун фoъ
— — — — v — v — — — —

тарзидадир. Кўриниб турганидек, мазкур ўлчов таркибидаги олдинги уч рукн юқоридаги рубойи вазни — ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими абтар билан айнан ўхшаш бўлиб, охирги рукнгина фарқ қилади: ушбу ўлчов мафойилун аслининг азалл тармоғи фoъ рукни билан тугалланади. Икки қисқа, саккиз чўзиқ ва бир ўта чўзиқ ҳижонинг шу тартибдаги таркибидан тузилган мазкур ўлчов анча оғир оҳангга эга. Шунинг учун ҳам ундан шоирларимиз жуда кам фойдаланганлар. Алишер Навоийнинг икки рубойидаги биттадан мисра ҳамда Бобур рубойидаги ягона мисра шу ўлчовда ёзилган. Навоийнинг

Ёш улғайса тоқи муқарнасдур дард,
Балки мамлу сипеҳри атласдур дард,
Қари кишига балки кам эрмасдур дард,
Юз сихҳати бўлса, қарилиқ басдур дард.

рубойидаги иккинчи мисраъ ҳамда

Бекаслигу дард куйида гард ўлмоқ,
Хушроққи ямон била ҳамовард ўлмоқ.
Ёлғуз бўл, топма ранжпарвард ўлмоқ,
Хушроқ чу ямон рафиқдек фард ўлмоқ.

рубойисининг учинчи мисраи мазкур ўлчовда ёзилган. Бобур яратган

Келдим санга юз умид бирла, эй моҳ,
Лекин ёндим юзингни кўрмай, юз оҳ.
Ҳамсуҳбату ҳамроҳни нетай бу йўлда,
Дардинг манга ҳамсуҳбату, ишқинг ҳамроҳ.

рубойидаги иккинчи мисра ҳам шу вазндадир.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АШТАРИ МАКФУФИ АЖАББ вазни ҳам ахрам шажарасига мансуб рубойи ўлчовларидан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун фоилун мафойилу фаал
— — — — v — v — — v v —

тарзидадир. Унинг таркибини мафойилун аслининг ахрам тармоғи мафъулун (садр ва ибтидода), аштар тармоғи фоилун (олдинги ҳашвда), макфуф тармоғи мафойилу (кейинги ҳашвда) ҳамда ажабб тармоғи фаал (аруз ва зарбда) рукнлари ташкил этади. Ушбу ўлчовда 4 қисқа ва 8 чўзиқ ҳижонинг юқоридаги тарзда такрорланиши ахрам шажарасининг бошқа вазнларига нисбатан енгилроқ оҳангни ҳосил қилади. Мазкур ўлчов Алишер Навойдан бошлаб Бобур, Огаҳий каби шоирлар яратган ру-

бойларда кам бўлса-да қўлланиб турган. Жумладан, Алишер Навоий қаламига мансуб

Хуштур бўлсоқ иковла ҳамдам сену мен,
Бир-бирга десак етушса ҳар ғам сену мен.
Бўлсоқ бор эсак ҳарамга маҳрам сену мен,
Муғ дайри аро бўлса ватан ҳам сену мен

рубойисининг биринчи мисраи мазкур ўлчовда битилган. Бобур ёзган

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга вале санга қулдурмен

рубойидаги учинчи мисра ҳам ушбу вазн асосида яратилган. Оғаҳий ёзган

То тушти фироқ ўтига бемор кўнгул,
Юз дарду ғаму аламга дучор кўнгул.
Даврон ситами тийгидин афғор кўнгул,
Бўлмиш мандин малулу безор кўнгул!

рубойисининг охирги мисраи ҳам мазкур ўлчовдадир.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АШТАРИ МАКФУФУ АХТАМ вазни ҳам аҳрам шажарасига мансуб рубойий ўлчовларидан. Унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун фоилун мафойилу фаул
— — — — v — v — — v v ~

тарзидадир. Кўриниб турганидек, ушбу ўлчов юқорида кўрганимиз **ҳазажи мусаммани аҳрами аштари макфуфи ажабб** вазнига яқин бўлиб, олдинги уч рукни у билан айнан бир хил, фақат охирги рукндагина мафойилун аслининг **ажабб** тармоғи **фаал** ўрнига шу аслининг **ахтам** тармоғи **фаул** келган холос. Бу хил таркибдаги қисқа ва чўзиқ ҳижолар анча оғир оҳанг ҳосил қиладди. Шунга кўра ушбу ўлчовдан рубойинавислигимизда фойдаланилмаган.

«АХРАМИ АХРАБ» ШАҲОБЧАСИ ВАЗНЛАРИ

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АХРАБИ СОЛИМИ АБТАР вазни аҳрам шажарасидаги рубойий ўлчовларидан бўлиб, унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун мафъулу мафойилун фаъ
— — — — — v v — — — —

тарзидадир. Унинг таркибини **мафойилун** аслининг **аҳрам** тармоғи **мафъулун** (садр ва ибтидода), **аҳраб** тармоғи **мафъулу** (олдин-

ги ҳашвлар ўрнида), **солим** кўриниши **мафойлун** (кейинги ҳашвларда) ҳамда **абтар** тармоғи **фаъ** рукнлари ташкил этади. Иккитагина қисқа ва тўққиз чўзиқ ҳижонинг бу хил такрори оғир оҳанг ҳосил қилади. Шу туфайли бу ўлчов рубоийнавислигимизда кам қўлланган. Мазкур вазнда ёзилган дастлабки мисраларни Ҳофиз Хоразмий рубоийларида кўрамиз. Чунончи, унинг

Ишқ ичра қачонки бенишон бўлғайман,
Қул ҳам бўлсам шоҳи замон бўлғайман.
Хоки қадамингга бош кўюб ер ўпсам,
Оламнинг ичинда комрон бўлғайман

рубоийсининг иккинчи мисраси шу ўлчов асосида яратилган эди.

Алишер Навоийнинг

Олам тарки кишига ҳимматдин эрур,
Ким кўп шиддат ул сори рағбатдин эрур.
Нафсингга қаю аламки шиддатдин эрур,
Махфий тутмоқ они мурувватдин эрур

рубоийсидаги иккинчи ва тўртинчи мисралар ушбу ўлчов асосида ёзилган. Бобурнинг

Бир зулфдин, эй кўнгул, паришон бўлма,
Бир юзга ҳам асру зору ҳайрон бўлма.
Мен сенга демонки, тарки ишқ эт, лекин,
Андоқ қилким, сўнгра пушаймон бўлма

рубоийсидаги охирги мисра ҳам шу ўлчовда.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АХРАБИ СОЛИМИ
АЗАЛЛ вазни ҳам ахрам шажарасига мансуб рубоий ўлчовларидан биридир. У олдинги ҳазажи мусаммани ахрами ахраби солими абтар вазнидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Шунга кўра унинг рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун мафъулу мафойлун фоъ
— — — — — √ √ — — — ~

тарзидадир. Мазкур ўлчовнинг аввалги уч рукни юқоридаги вазн каби бўлиб, охирги рукн **мафойлун**нинг **ахтам** тармоғи **фозъа** тенг.

Бу вазн ҳам рубоийнавислигимизда жуда кам қўлланган бўлиб, баъзи шоирлар яратган асарларнинг айрим мисраларигина унинг асосида ёзилган. Жумладан, Алишер Навоийнинг

Эй жони ҳабибу кўнгли аҳбобқа лол,
Мен ҳам қилдим жонү кўнгулни ирсол,
Кўнглумга бер аҳбоб била жоми висол,
Жонимни ҳабиб аёғи туфроғига сол

рубоийсидаги иккинчи мисраъ ну ўлчовдадир.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АХРАБИ МАКФУФИ
АЖАББ вазни рубоийнавислигимизда кам қўлланган ахрам
шажараси ўлчовларидан бири бўлиб, таркибини **мафойилун** ас-
лининг **ахрам** тармоғи **мафъулун** (садр ва ибтидода), **ахраб**
тармоғи **мафъулу** (олдинги ҳашвларда), **макфуф** тармоғи **ма-**
фойилу (кейинги ҳашвларда) ҳамда **ажабб** тармоғи **фаал** (аруз
ва зарбда) ташкил этади. Шунга кўра унинг рукнлари ва чиз-
маси бир мисрада

Мафъулун мафъулу мафойилу фаал
— — — — — v v — — v v —

тарзидадир. Мазкур ўлчов шеърятимизда битилган рубоийлар-
нинг баъзи мисраларида қўлланган. Ушбу вазнда ёзилган мисра-
лар дастлаб Алишер Навоий рубоийларида учрайди. Огаҳий ҳам
баъзи рубоийларида бу ўлчовга мурожаат қилган. Жумладан,
Алишер Навоий қаламига мансуб

Ҳар кимки тамаъдурур гирифторлиги,
Не суд анга аҳли саҳо ёрлиги.
Иzzат бермас нақду дирам борлиги,
Ким бўлди тамаъдин кишининг хорлиги

рубоийсидаги учинчи мисра шу ўлчовда ёзилган эди. Ога-
ҳийнинг:

Борди кўнглум, келмади дилдор ҳануз,
Васлиға магар топмади ул бор ҳануз.
Ё васлиға еткач бўлубон маҳви жамол,
Ҳолимни анга қилмади изҳор ҳануз

рубоийсидаги биринчи мисра ҳам мазкур вазн асосида яратил-
ган.

ҲАЗАЖИ МУСАММАНИ АХРАМИ АХРАБИ МАКФУФИ
АХТАМ ҳам ахрам шажарасига мансуб рубоий ўлчовларидан бў-
либ, олдинги вазндан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билан
фарқланади. Рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мафъулун мафъулу мафойилу фаул
— — — — — v v — — v v ~

тарзидадир. Кўриниб турганидек, ушбу ўлчовда ёзилган рубоий
мисраларининг олдинги уч рукни **ҳазажи мусаммани ахрами ах-**
раби макфуфи ажабб вазнидаги каби бўлиб, охирги рукн **ма-**
фойилун аслининг **ахтам** тармоғи **фаул**га тенг бўлади.

Мазкур ўлчов шоирларимизнинг баъзи рубоийларидаги би-
рон мисрада қўлланади. Масалан, Алишер Навоий битган:

Ул дамки қуёш айлади мағрибқа ружуъ,
Гар суҳбат ўшул қуёш била топса вуқуъ,
Хуштур қилмоқ жом қуёшиға шуруъ,
Ул дамғачаким, қилур қуёш жоми тулуъ

рубоийсидаги учинчи мисра, Бобурнинг

Ҳажрингда не қон қолдики ютмайдурмен,
Кўз ёшини ҳар лаҳза қурутмайдурмен,
Дийдорингнинг ҳаққини, эй юзи қуёш,
Тенгри ҳақи, бир зарра унутмайдурмен

рубойисининг учинчи мисраси ушбу ўлчовда яратилган эди.

Рубойилар вазнига хос бир хусусият кўпвазнлиликдир. Анъанага мувофиқ шеърятимиздаги рубойилар 1, 2, 3, 4 вазнли шеърлар сифатида яратилган. Бир вазн асосида ёзилган туркий (ўзбекча) рубойилар шу жанрдаги барча асарларнинг тахминан 19 фоизини, икки вазнлилари эса тахминан 59 фоизни, уч вазнли рубойилар 21, тўрт вазнли рубойилар эса 1 фоизни ташкил этади. Чунончи, Алишер Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Авазлар қаламига мансуб жами 801 рубойийнинг 150 таси бир вазнли, 474 таси икки вазнли, 167 таси уч вазнли, фақат 10 тагинаси тўрт вазнли асарлардир. Бир вазнли рубойиларнинг барчаси ахраб шажараси ўлчовларида битилган. Икки вазнли 474 рубойийнинг 436 таси ахраб шажараси ўлчовларида бўлиб, 38 тасидагина ахрам шажараси вазнлари иштирок этган. Уч вазнли 167 рубойийнинг 91 таси фақат ахраб шажарасига мансуб ўлчовларда бўлиб, 76 тасида ахрам шажараси вазнлари қатнашган.

Икки вазнли рубойиларнинг ўлчовлар таркиби қизиқарли. Бу хил 474 асарнинг 183 тасида икки мисра бир хил, яна икки мисра иккинчи хил вазнда ёзилган. 291 рубойийнинг уч мисраси бир хил, бир мисраси иккинчи хил вазнда. Улардан 123 тасида иккинчи вазн учинчи мисрага тўғри келади. Бу эса рубойиларга хос ихчам қурилиш билан, учинчи мисрада оҳангнинг кескин ўзгариши, ифодаланаётган фикрнинг алоҳида таъкидланиши билан изоҳланади.

Рубойиларимизда ахрам шажарасига мансуб вазнларнинг қўлланиш кўлами ҳам эътиборга лойиқ. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг кўрсатишича, ахрам шажараси вазнлари асосан ахраб шажараси ўлчовларида яратилган асарларнинг бир мисрасида (89 фоиз), баъзан икки мисрасида (7 фоиз), кам ҳолда 3 мисрасида (3 фоиз), ундан ҳам кам ҳолда 4 мисрасида (1 фоиз) иштирок этади. Чунончи, Навоий, Бобур, Мунис, Огаҳий, Авазлар яратган жами 801 рубойийнинг жами 119 тасида ахрам шажараси вазнлари қатнашган бўлиб, улар 136 мисрани ташкил қилади. 106 рубойида биттадан, 9 рубойида иккитадан, 3 рубойида 3 тадан ва 1 рубойида 4та мисранинг барчаси ахрам шажараси вазнларидир:

Мисоллар:

Навоий яратган

Ғар ошиқ эсанг меҳру вафо қилма ҳавас,
Дард истау дафъига даво қилма ҳавас.
Ҳижрону висол мутлақо қилма ҳавас,
Дилдорингдин ғайри ризо қилма ҳавас

рубоййсининг 1—3 мисралари ахраб шажараси вазнларида бўлиб, тўртинчиси ахрам шажарасига мансуб ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макфуфи ажабб ўлчовидадир.

Бобур ёзган

Асру кўп эмиш журъату ҳиммат сизга,
Рўзи қилгай худой нусрат сизга.

Мардоналигингизни бори эл билди,
Раҳмат сизга, ҳазор раҳмат сизга

рубоййсининг 1,3-мисралари ахраб шажараси вазнида бўлиб, 2,4-мисралари ахрам шажарасига мансуб ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими абтар ўлчовидадир.

Мунис қаламига мансуб

Мен кимман айламак иноятни тамаъ,
Яъни сендин бирор китоботни тамаъ,
Қилмоқ менга мунча басдурур гоҳ-гоҳи
Мунис бандам, деган ҳикоятни тамаъ

рубоййсининг учинчи мисрасигина ахраб шажараси вазни — ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи макфуфи ажабб ўлчовида бўлиб, 1, 2, 4-мисралари ахрам шажарасига мансуб ҳазажи мусаммани ахрами аштари макфуфи ажабб ўлчовида битилган.

Рубойй вазнларидан баъзи шоирлар ғазал, туюқ, қитъа, фард каби шакллардаги шеърӣ асарларни яратишда ҳам фойдаланганлар. Масалан, Сайфи Саройининг:

Эй лашкар ичинда белгили форис эр,
Душманни кўруб заиф сен, қилма тараб.
Бир киччи киши кечиб равон жониндан
Арслонни уруб чиқарса жонин не ажаб

шеърӣ каби кўпгина қитъалари рубойй вазнларида ёзилган эди.

Машраб қаламига мансуб бўлган

Чиқсам кўчаларга шаҳсуворим келадур,
Гул гунчасидек лола узорим келадур

матлаъли ғазалда, Увайсий битган

Мендин сўрасанг шўҳи замондин гафурай,
Изҳор этибон дарди ниҳондин гафурай

матлаъли ғазалида ахрам шажарасидаги рубойй вазнлари ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазни билан биргаликда қўлланган.

Ушбу анъанани давом эттирган кекса арузшунос Ҳабибий ҳам баъзи ғазалларини мазкур вазнлар асосида битган эди. Жумладан, унинг

Бу фабриканинг кўксида чевар қизлар,
Атлас тўқимоқ фанлари яксар қизлар

Корхона фазосига йиғилган чоғда
Гўё кўринур ўртада ҳулкар қизлар

деб бошланувчи ғазали рубоий вазнларидан ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи солими абтар, ҳазажи мусаммани макфуфи солими азалл ва ҳазажи мусаммани макфуфи ажабб ўлчовларида ёзилган эди.

РУБОУЙЛАР ВАЗНИНИ АНИҚЛАШ УСУЛЛАРИ

Рубоийлар вазнини аниқлаш учун аввало шеърнинг ҳар бир мисрасини ифодали ўқиш, бу жараёнда эса ўта чўзиқ ҳижоларнинг ўқилиши, васл ҳодисасига алоҳида аҳамият бериш, яхшииси ўта чўзиқ ҳижолар ҳамда васл белгисини кечиктирмай, ўқиш чоғидаёқ қўйиб қўйиш маъқул. Шундан сўнг ҳар қайси ҳижонинг чўзиқ ёки қисқалиги белгиланади.

Маълумки, рубоийлар бир, икки, уч, тўрт вазнли асарлар сифатида яратилади, яъни ҳар бир мисраъ алоҳида бир вазнда ёзилиши мумкин. Шунга мувофиқ ҳар қайси мисраъ вазни алоҳида белгиланади.

Вазнни аниқлаш учун аввало рубоий мисрасининг қайси шажара вазнларида битилганини белгилаб олиш лозим. Бунинг учун олдинги уч ҳижо алоҳида руkn (садр, ибтидоъ) қилиб ажратилади. Агар у мафоийлун аслининг — — v чизмасига эга бўлган аҳраб тармоғи — мафъулуга тенг бўлса, аҳраб шажараси вазнларидан бирида ёзилгани маълум бўлади. Бу ҳолда ҳашвларни, яъни иккинчи ва учинчи руknларни тўрт ҳижоли қилиб ажратилади-да, чизмасига кўра руkn тури аниқланади. Тўртинчи руkn — аруз ва зарб эса бир ёки икки ҳижолидир.

Агар биринчи руkn, яъни садр ёки ибтидоъ мафоийлуннинг — — — чизмасига эга бўлган аҳрам тармоғи мафъулундан иборат бўлса, мисраъ аҳрам шажарасида ёзилгани маълум бўлади. Бу ҳолда иккинчи руkn (олдинги ҳашв)ни уч ҳижоли, учинчи руkn (кейинги ҳашв)ни тўрт ҳижоли қилиб ажратилади ва чизмага кўра барча руknларнинг турлари, номлари аниқланиб, вазн белгиланади. Масалан, Бобурнинг

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуъласен, ул шуълага мен қулдурмен.
Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмен элга, вале санга қулдурмен

рубоийси вазнини аниқлаб кўрайлик:

Биринчи мисрани ифодали ўқиб, чизмасини чизамиз.

Сен гулсе ну мен ҳақир булбулдурмен
— — v v — v — v — — — —

Олдинги уч ҳижони биринчи руkn қилиб ажратамиз. «Сен гулсе» руkни чизмага кўра мафъулу тармоқ руkнига тенг. Бинобарин, мисра аҳраб шажараси вазнларидан бирида ёзилган. Шунини ҳисобга олиб кейинги икки руkn (ҳашвлар)ни тўрт ҳижоли

қилиб «-ну мен ҳақи», «р булбулдур» тарзида ажратамиз. Чизмасага кўра олдинги рукн мафойлун (мақбуз)га, кейингиси эса мафойилун (солим)га тенг. Тўртинчи рукн бир ҳижоли бўлиб, фаъ (абтар) тармоғидан ташкил топган. Барча рукнлар белгилангач, вазни аниқлаймиз: ҳазажи мусаммани ахраби мақбузи солими абтар.

Иккинчи мисра ҳам ахраб шажарасидан бўлиб, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи солими абтар вазнида эканини белгилаймиз.

Учинчи мисра чизмасини чизсак,

Нисбат	йўқтур	деб	ижтиноб	айламаким
— —	— —	v	— v —	— v v —

кўриниши ҳосил бўлади. Биринчи уч ҳижони ажратсак, мисранинг мафъулун (— — —) тармоқ рукни билан бошланувчи, яъни ахрам шажараси вазнларидан бирида ёзилгани маълум бўлади. Шунинг назарда тутиб иккинчи рукни уч ҳижоли қилиб «тур деб иж», учинчисини эса тўрт ҳижоли қилиб «тиноб айла» тарзида ажратиб, аввалгиси **фоилун** — (аштар), кейингиси **мафойилу** (макфуф)га, тўртинчи рукн эса **фаал** (ажабб)га тенглигини аниқлаймиз. Натижада мисранинг ҳазажи мусаммани ахрами ахраби макфуфи ажабб вазнида ёзилгани маълум бўлади.

Шу усул билан охириги мисранинг ҳазажи мусаммани ахрами аштари солими абтар вазнида эканлигини аниқлаймиз. Бинобарин, мазкур рубойи ахрам ва ахраб шажараларига мансуб тўрт вазнда ёзилгани аён бўлади.

ФОИЛОТУН РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Фоилотун рукни ўн хил ўзгаришга учрайди, бунинг натижасида ўн беш тармоқ рукн юзага келади.

I. Рукнлар таркибидаги ҳижоларнинг сон жиҳатидан ўзгариши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар:

1. **Фоилун**. Бу рукн фоилотуннинг «ҳазф» (ташлаш) зиҳофига дуч келиб, охириги ҳижонинг туширилиши натижасида ҳосил бўлади. Фоилотун рукнининг бундай ўзгаришдан сўнг қолган «фоило» қисми ўзига тенг **фоилун** рукни билан алмаштирилади ва **махзуф** деб юритилади.

II. Фоилотун рукни таркибидаги ҳижоларнинг сифат жиҳатидан ўзгариши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар:

1. **Фаилотун**. Бу рукн фоилотуннинг «ҳабн» (қисқартириш) зиҳофига дуч келиб, биринчи чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижога айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади ва **махбун** деб юритилади.

2. **Фоилоту**. Фоилотун рукнининг «кафф» (қайтариш) зиҳофига дуч келиб, охириги чўзиқ ҳижонинг қисқа ҳижога айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади ва **макфуф** деб юритилади.

3. **Файлоту**. Фоилотун рукнининг «шакл» («тушовлаш») зиҳофига дуч келиб, биринчи ва тўртинчи ҳижоларнинг қисқа ҳижога

айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади ва **машкул** деб юритилади.

4. **Фоилотон** ёки **фоилийён**. Фоилотун рукнининг «тасбиғ» («тўлдириш») зиҳофига дуч келиб, охириги ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади ва **мусаббағ** деб юритилади.

III. Фоилотун рукнининг айнаи бир вақтда ҳам сон, ҳам сифат жиҳатидан ўзгартирилиши натижасида ҳосил бўлган тармоқ рукнлар:

1. **Фоилот** ёки **фоилон**. Фоилотун рукнининг «қаср» (қисқартириш) зиҳофига дуч келиб, охириги ҳижонинг туширилиши ҳамда учинчи ҳижонинг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади ва **мақсур** деб юритилади.

2. **Фаълун**. Фоилотун рукнининг «қатъ» («кесиш») зиҳофига дуч келиб, кейинги икки ҳижонинг туширилиши, айнаи вақтда иккинчи, қисқа ҳижонинг чўзиқ ҳижога айлантирилиши натижасида ҳосил бўлади. Бундай ўзгаришдан сўнг қолган «фои» қисми ўзига тенг фаълун рукни билан алмаштирилади ва **мақтуъ** деб юритилади.

3. **Фаилон**. Фоилотуннинг мақсур кўриниши «фоилон»ни «хабн» зиҳофи билан ўзгартириб, биринчи ҳижосини қисқа ҳижога айлантиришдан ҳосил бўлади ва **махбуни мақсур** деб юритилади.

4. **Фаилун**. Фоилотуннинг маҳзүф кўриниши «фоилун»ни «хабн» зиҳофи билан ўзгартириб, биринчи ҳижосини қисқа ҳижога айлантириш натижасида ҳосил бўлади ва **махбуни маҳзүф** деб юритилади.

5. **Фаилийён**. Фоилотуннинг мусаббағ кўриниши «фоилийён» рукнини «хабн» зиҳофи билан ўзгартириб, биринчи ҳижосини қисқа ҳижога айлантиришдан ҳосил бўлади ва **махбуни мусаббағ** деб юритилади.

6. **Фаълон**. Фоилотуннинг мақтуъ кўриниши — «фаълун» рукнини «тасбиғ» зиҳофи билан ўзгартириб, иккинчи ҳижосини ўта чўзиқ ҳижога айлантириш натижасида ҳосил бўлади ва **мақтуи мусаббағ** деб юритилади.

Шундай қилиб, фоилотун рукнининг турли ўзгаришларга дуч келиши натижасида унинг адабиётимизда қўлланадиган қуйидаги тармоқлари (фуруълари) юзага келади:

1. Фоилийён — мусаббағ

— v — ~

2. Фоилотун — маҳбун

v v — —

3. Фаилийён — махбуни мусаббағ

v v — ~

4. Фоилоту — мақфуф

— v — v

5. Фаилоту — машкул

v v — v

6. Фаилун — маҳзүф

— v —

7. Фоилон — мақсур

— v ~

8. Фаилун — махбуни маҳзүф

v v —

9. Фаилон — махбуни мақсур

v v ~

10. Фаълун — мақтуъ

— — —

11. Фаълон — мақтуи мусаббағ

— ~

Юқоридаги тармоқ рукнларидан фоилоту фақат иккинчи, фаилоту биринчи ва учинчи, фаилотун иккинчи ва учинчи рукнлар ўрнида, қолганлари эса фақат охириг руکنлар ўрнида қўлланади. Шунинг ҳам билиб олиш зарурки, мисраларнинг охириг руکنларида фаилун, фаилон, фаълун, фаълон руکنлари ўзаро алмашиб қўлланиши ҳам мумкин. Бу ҳолда кўп вазни шеърлар юзага келади.

Фоилотун руқнининг солим ва тармоқ кўринишлари рамал, музореъ, хафиф ва мужтасс баҳрларида кўп қўлланади.

РАМАЛ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Рамал баҳри, умуман, Шарқ адабиётида, хусусан, ўзбек мумтоз шеъриятида энг кўп қўлланадиган ўлчовдир. Ундан, айниқса, хилма-хил жанрдаги лирик шеърлар битишда кенг фойдаланилган. Қўйида рамал баҳрининг ўзбек мумтоз адабиётида кенг қўлланган вазнларини кўриб ўтамиз.

ОЛТИ РУКНЛИ ВАЗНЛАР

1. **Рамали мусаддаси маҳзуф.** Бу вазнда ҳар қайси мисранинг биринчи ва иккинчи руқнлари фоилотуннинг солим кўриниши тарзида бўлиб, охириг руқнлар — аруз ва зарб унинг маҳзуф кўринишида бўлади. Масалан:

Соқиё, ҳижрон тунидур, бода тут,
Ул қуёш бирла бу шомимни ёрут.

(Навоий)

Бу байт чизмаси қўйидагича бўлади:

Со-қи-ё-ҳиж	рон-ту-ни-дур	бо-да-тут
— v — —	— v — —	— v —
фоилотун	фоилотун	фоилун
Ул қу-ёш-бир	ла-бу-шо-мим	ни-ё-рут
— v — —	— V — —	— v —
фоилотун	фоилотун	фоилун

Чизмадан кўринадики, ҳар бир мисранинг биринчи ва иккинчи руқнлари ўз таркиби жиҳатидан фоилотунга тенг, учинчи руқнларда эса фоилотунга тенг бўлиш учун бир чўзиқ ҳижо етишмайди. Бу руқнлар фоилунга, яъни фоилотун руқнининг маҳзуф тармоқ руқнига тенг. Демак, байтнинг вазни рамали мусаддаси маҳзуфдан иборат.

Мазкур баҳр ҳам ўзбек шеъриятида анча кенг қўлланади.

Мисоллар:

Жавр ўқин хоки танимға урма кўп,
Кўкка бу тупроғни совурма кўп.

(Навоий)

Ёрнинг васли эмас озорсиз,
Гулшан ичра гул топилмас хорсиз.

(Нодира)

Қоматингни сарви бўстон айладинг,
Қумриларни зору нолон айладинг.

(Муқимий)

2. **Рамали мусаддаси мақсур.** Бу вазн ўз хусусияти жиҳатидан рамали мусаддаси маҳзуфга ўхшаб кетади, бу вазнда ёзилган шеърларнинг мисраларида биринчи ва иккинчи рукнлар фоилотунга, охириги рукнлар эса фоилон рукнига тенг келади. Бинобарин, олдинги вазндан рукн жиҳатидан, яна аниқроғи, ана шу рукннинг охириги ҳижоси ўта чўзиқ ҳижога тенглиги билангина фарқ қилади.

Масалан:

Қилмагил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж.

(Нодира)

Бу байт чизмаси қуйидагича бўлади:

Қил-ма-ғил-зин	ҳо-р-из-ҳор	эҳ-ти-ёж
— v — —	— v — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилон
Ким а-зиз-эл	ни қи-лур хор	эҳ-ти-ёж
— v — —	— v — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилон

Байтда олти рукн иштирок этапти. Ҳар бир мисрадаги биринчи ва иккинчи рукнлар — солим, учинчи рукн эса фоилотун рукнининг мақсур фуруи — фоилонга тенг. Шунинг учун ҳам бу байт рамали мусаддаси мақсур вазнда ёзилган, деб ҳисобланади.

Кўриниб турибдики, юқоридаги икки вазн бир-биридан кам фарқ қилади. Шунинг учун ҳам улар кўпинча биргаликда қўлланади. Бирон шеърнинг матлаи у ёки бу вазнда бўлиши мумкин, шеърнинг қофияланувчи мисралари ҳам ўша вазнда келади. Айни вақтда қофияланмайдиган мисралар иккинчи вазнда бўлиши мумкин. Шундай қилиб, рамали мусаддаси маҳзуф ва рамали мусаддаси мақсур вазнлари кўп ҳолда биргаликда қўлланади.

3. **Рамали мусаддаси маҳбуни маҳзуф.** Бу вазнда ёзилган шеърларнинг ҳар мисрасидаги биринчи рукнлар фоилотунга, иккинчи рукнлар фоилотуннинг маҳбун тармоғи — фаилотунга, учинчи, охириги рукнлар эса фоилотуннинг маҳбуни маҳзуф тармоғи фаилунга тенг бўлади Масалан:

Ваҳ, неча тортай ул ой дарду ғамин,
 Ё ғаму дарди йўқ элнинг ситамин.

(Навоий)

Шу байтнинг чизмаси қуйидагича:

Ваҳ-не-ча-тор	та-й у-л ой-дар	ду-га-мин,
— v — —	v v — —	v v —
фоилотун	фаилотун	фаилун
Ё-ға-му-дар	ди-йў-қ эл-нинг	си-та-мин
— v — —	v v — —	v v —

Мисраларнинг биринчи рукни фоилотунга, иккинчи рукни фаилотунга, учинчи рукни эса фаилунга тенг, бу хил шеърлар рамали мусаддаси махбуни маҳзуф вазнида ёзилган бўлади.

4. Рамали мусаддаси махбуни мақтуъ. Бу вазнда ёзилган шеърларнинг ҳам биринчи рукнлари фоилотунга, иккинчи рукнлари фаилотунга тенг бўлади, лекин охириг рузн фоилотуннинг мақтуъ тармоғи — фаълунга тенг келади. Масалан:

Не кун ўлғайки нигорим келгай,
 Боғи умримда нигорим келгай.

(Навоий)

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича:

Не-кун ўл-ғай	ки-ни-го-рим	кел-гай,
— v — —	v v — —	— —
фоилотун	фаилотун	фаълун
Бо-ғи-ум-рим	да-ни-го-рим	кел-гай
— v — —	v v — —	— —
фоилотун	фаилотун	фаълун

Шеър мисраларининг биринчи рукнлари фоилотунга, иккинчи рукнлари фаилотунга, охириг рузнлари эса фоилотуннинг мақтуи мусаббағ тармоғи — фаълонга тенг бўлса, бу хил шеърлар рамали мусаддаси махбуни мақтуи мусаббағ вазнида ёзилган ҳисобланади.

САККИЗ РУКНЛИ ВАЗНЛАР

Форс-тожик ва туркий адабиётларда, жумладан, ўзбек шеъриятида XIV асрдан бошлаб рамал баҳрининг саккиз рукнли вазнлари айниқса кенг қўлланиб келди. Ҳар бир шоир ижодини кўздан кечирсак, улар лирик шеърларининг катта қисми шу хил вазнларда яратилганини кўришимиз мумкин. Рамал баҳрининг саккиз рукнли вазнларини кўздан кечирайлик.

1. Рамали мусаммани маҳзуф. Рамал баҳрининг бу тармоғида

ёзилган шеър байтларининг аруз ва зарб рукнлари — ҳар бир мисранинг охирғи, тўртинчи рукнлари фоилотун рукнининг маҳзуф кўриниши — фоилунга тенг бўлади. Масалан:

Ҳеч ким мендек илоҳи ёридин айрилмасун,
Муноси ғамхор ўшал дилдоридин айрилмасун.

(Ҳамза)

Бу байтдаги рукнлар чизмасини аниқласак, қуйидаги кўри-
ниш ҳосил бўлади:

Ҳе-ч-ким-мен	дек-и-ло-ҳи	ё-ри-дин-ай	рил-ма-сун
— v — —	— v — —	— v — —	— v — —
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун
Му-ни-си-ғам	хо-р ў-шал-дил	до-ри-дин-ай	рил-ма-сун
— v — —	— v — —	— v — —	— v — —
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун

Кўриниб турибдики, бу байтдаги олти рукн — садр ва ибти-
доъ, ҳашв рукнлари солим, яъни уларда фоилотун рукни ўзга-
ришсиз такрорланыпти, тўғрироғи, бу рукнларни ташкил этган
ҳижо гуруҳларининг ҳар бири ўз таркиби жиҳатидан фоилотун
рукнига тенг. Ҳар қайси мисра охиридаги рукнлар — «рилмасун»
ҳижолари эса фоилунга тенгдир: «рилмасун» рукни уч ҳижодан
иборат бўлиб, икки чўзиқ ҳижо ўртасида қисқа ҳижо келган.
Чизмаси — V — бўлган бундай рукн фоилунга тенг.

Демак, бу байтнинг вазни рамали мусаммани маҳзуф бўлади.
Яна бир мисол:

Навбаҳор, очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик, келинлар, жўралар, ўртоғлар.

(Муқимий)

Бу байтдаги рукнлар чизмаси қуйидагича бўлади:

Нав-ба-ҳор-о	чил-ди-гул-лар	саб-за бўл-ди	бо-ғ-лар,
— v — —	— v — —	— v — —	— v — —
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун
Суҳ-ба-т ай-лай	лик-ке-линг-лар	жў-ра-лар-ўр	то-ғ-лар.
— v — —	— v — —	— v — —	— v — —
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилун

Бу мисраларнинг дастлабки уч рукни фоилотунга тенг бўлиб,
охирги рукнларда бир ҳижо етишмайди, яъни «боғлар», «тоғлар»
рукнлари ҳижоларининг таркиби, чўзиқ-қисқалиги жиҳатидан
фоилун рукнига тенг. Шунинг учун ҳам улар маҳзуф саналади.
Мазкур байт ўз рукнларига кўра рамали мусаммани маҳзуф ваз-
нида ёзилганлигини аниқлаш қийин эмас.

Шунга алоҳида эътибор бериш лозимки, рамали мусаммани
маҳзуф вазни ўзбек мумтоз адабиётида энг сеvimли вазн ҳисоб-

ланган. Ҳар бир мумтоз шоир асарларини кўздан кечирсак, уларнинг лирик шеърлари, айниқса, ғазалларининг катта қисми шу вазнда ёзилганлигини кўрамиз. Масалан, Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний» китобидаги 3132 шеърдан 1156 таси, жумладан, 2600 ғазалдан 1089 таси, яъни 42 фоизи мана шу вазнда битилган. Шу вазнда Бобурнинг 113 ғазалидан 42 таси, Муқимийнинг 226 лирик шеъридан 117 таси ёзилган. Бошқа шоирлар ижодида ҳам бу вазнда яратилган лирик шеърларни кўплаб учратамиз. Бунинг сабаби мазкур вазннинг ўйноқилиги, жозибadorлигида, инсоннинг ранг-баранг ички кечинмаларини ифодалаш учун қулайлигидадир.

Мисоллар:

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрӯ келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

(Навоий)

Кел-кел, эй ороми жонимким, тилабдур жон сени,
Чехра очким, кўрмак истар дийдаи гирён сени.

(Навоий)

Кўрмагай эрдим жамолин олам оро, кошки,
Бўлмагай эрдим бори оламга расво кошки.

(Бобур)

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним мени,
Осмонни пора қилди тийғи афғоним мени.

(Машраб)

Ғам ҳалок этди мени ҳажрингда, эй жон, қайдасан,
Сенсизин беморман, дардимга дармон қайдасан.

(Нодира)

Чун уйидин келгали мен сори жононим чиқар,
Айлаб истиқбол анинг ўтрусиға жоним чиқар.

(Мунис)

Оҳким, афсус, эмас ҳеч ишда раҳбар толеим,
Вожгундир имтиҳон қилдимки, аксар толеим.

(Муқимий)

Оҳким, ҳамдард йўқ дард ошкор айлар десам,
Ёзғали шарҳи ғамимни ғамгусор айлай десам.

(Фурқат)

2. Рамали мусаммани мақсур. Бу вазн кўп жиҳатдан рамали мусаммани маҳзуфга ўхшаб кетади, ҳатто ўқиш чоғида, уларни бир-биридан ажратиш ҳам алоҳида диққатни талаб этади. Гап шундаки, юқорида кўрганимиздек, фоилотун рукнининг маҳзуф

ва мақсур тармоқ рукнлари уч ҳижоли бўлиб, аввалги икки ҳижоси тенг, учинчи ҳижосидагина бир оз фарқ бор, холос. У ҳам бўлса, маҳзуф рукнининг учинчи ҳижоси бир чўзиқ ҳижога, мақсур рукниги охириги ҳижоси таркибида чўзиб талаффуз қилинувчи унлиси бўлган ёпиқ ёки қўш ундош билан тугайдиган ёпиқ ҳижодан иборат:

Масалан:

Ҳар кун ўтган кечадин ошуфта кўнглум зорроқ,
Ҳар тун ўтган кундин ашкафшон кўзум хунборроқ.

(Навоий)

Бу байт мисраларидаги охириги ҳижолар — «роқ» таркибидаги «о» унлиси анча чўзиқ талаффуз қилинади. Шу тугайли мазкур ҳижо ўта чўзиқ ҳижога тенг бўлади. Шу хусусиятни ҳисобга олиб, байт чизмасини тузсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

Ҳар ку-н-ўт-ган	ке-ча-дин-о	шуф-та-кўнг-лум	зо-р-роқ
— v — — —	— v — — —	— v — — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилон
Ҳар ту-н ўт-ган	кун-ди-н аш-каф	шон-кў-зум хун	бо-р-роқ
— v — — —	— v — — —	— v — — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилон

Бундай чизмали вазн эса рамали мусаммани мақсур деб ата-лади.

Яна бир мисол:

Ёр келса, бас маҳалдурким, ичим қон этти шавқ,
Сабру оромим бериб барбод тугён этти шавқ.

(Навоий)

Бу байт мисраларидаги охириги рукннинг учинчи ҳижоси таркибидаги унли чўзиқ талаффуз қилинмайди, аммо бу ҳижо қўш ундош билан тугаган. Юқорида қўш ундош билан тугаган ҳижонинг мисра охирида ва ундош билан бошланган ҳижодан аввал келганда (мисра ичида) ўта чўзиқ ҳижога тенг саналишини таъкидлаган эдик. Шунга мувофиқ бу мисралардаги охириги ҳижо — «шавқ» сўзи ўта чўзиқ ҳижо ҳисобланади. Байт чизмаси эса қуйидагича тузилади:

Ё-р-кел-са	бас-ма-ҳал-дур	ким-и-чим-қон	эт-ти-шавқ,
— v — — —	— v — — —	— v — — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилон
Саб-ру-о-ро	мим-бе-риб-бар	бо-д-туғ-ён	эт-ти-шавқ.
— v — — —	— v — — —	— v — — —	— v ~
фоилотун	фоилотун	фоилотун	фоилон

Демак, бу байтларнинг вазни ҳам рамали мусаммани мақсур бўлади. Шунини эслатиб ўтиш лозимки, рамали мусаммани мақсур вазнида ёзилган шеърларда қофияланувчи мисраларнинггина мазкур баҳрда бўлиши шарт бўлиб, қолган мисралар кўпинча мусаммани маҳзуф вазнида келади. Бошқача қилиб айтганда, қофияланмайдиган мисраларнинг охириги ҳижолари чўзиқ ҳижога тенг бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги шеърнинг давоми-ни кўздан кечирайлик:

Ёр келса, бас маҳалдурким, ичим қон этти шавқ,
Сабру оромим бериб барбод тугён этти шавқ.

Озу қўп ҳар не деди қосид висолинг муждасин,
Сабрим озу изтиробимни фаровон этти шавқ.

Шавқ ҳижрондин батар ошуб солди қўнғлума,
Қўнғлум ошубини қўйким, горати жон этти шавқ.

(Навоий)

Шеърнинг қофияланмайдиган учинчи ва бешинчи мисралари охиридаги рукнлар маҳзуф рукн — фоилунга тенглигини, яъни бу мисралар рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилганини кўриш қийин эмас.

Рамали мусаммани мақсур вазни ҳам адабиётимизда кўп қўлланади. Навоийнинг «Ҳазойинул маоний» асаридаги 2600 ғазалдан 334 таси, яъни 13 фоизи ана шу вазнда битилган. Бошқа шоирлар ҳам ўз лирик асарларини яратишда бу вазндан анча кенг фойдаланганлар.

Мисоллар:

Неча тортай васл учун мен зори маҳзун интизор,
Ваҳки кўздин тўкти селоби жигархун интизор.

(Навоий)

Дўстлар, мен телба аҳволига йигланг зор-зор,
Ким солодур гаҳ-гаҳ ўт қўнғлумга тушган хор-хор.

(Навоий)

Эй жамолу, нозу ишванг бир-биридан хўброқ,
Қоматинг марғубу андан пайкаринг марғуброқ.

(Навоий)

Ул парининг тифидин қўрқутма мени, эй рақиб,
Ишқида бошимга менинг ҳар на келса, ё насиб.

(Бобур)

Фурқат ичра қон ютуб, ғам бирла чектим оҳи сард,
Ким хазон авроқидек бўлди юзим ҳажрида зард.

(Нодира)

Гунчалар очилдию, кўнглум очилмайдур ҳануз,
Булбулосо хотирим гул майли қилмайдур ҳануз.

(Мунис)

Эй кўнгул, истар эсанг зулмат қулубингга чироғ,
Аҳли дониш суҳбатидин бўлмагил ҳаргиз йироғ.

(Ҳамза)

3. **Рамали мусаммани махбуни маҳзуф.** Бу ўлчовда фоилотуннинг солим кўринишидан ташқари, унинг махбун тармоқ рукни — фаилотун ҳамда махбуни маҳзуф тармоқ рукни — фаилун иштирок этади. Юқоридаги вазн каби, бу вазннинг ҳам мисраларидаги биринчи рукнлар солим бўлиб келади. Махбуни маҳзуф тармоқ рукни — фаилун, одатда, мисраларнинг охиридан ўрин олади. Махбун рукнлар эса ҳашвлар ўрнида келади. Масалан:

Сунбули шомиди юз айлади гулрез яна,
Бўлди ҳар учқунидин кўнглум ўти тез яна.

(Навоий)

Бу мисралар чизмаси қуйидагича бўлади

Сун-бу-ли-шо	ми-да-юз-ай	ла-ди-гул-ре	з-я-на,
— v — —	v v — —	v v — —	v v —
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаилун
Бўл-ди-ҳар-уч	қу-ни-дин-кўнг	лу-м ў-ти-те	з-я-на.
— v — —	v v — —	v v — —	v v —
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаилун

Бу вазнда ҳам адабиётимизда кўпгина шеърлар битилган. «Ҳазойинул маоний»да шу вазнда ёзилган 89 шеър, жумладан, 83 ғазал бор.

Мисоллар:

Қилди овоза мени хастани овора кўнгул,
Хонумонимни қаро қилди юзи қора кўнгул.

(Навоий)

Кўзи ул юз ўтидин халқ ичини доғ этадур.
Ёхуд икки қошининг ёларини чоғ этадур.

(Навоий)

4. **Рамали мусаммани махбуни мақтуъ.** Бу вазн рамали мусаммани махбуни маҳзуф вазнидан фақат охирги рукнининг таркиби — икки қисқа ва бир чўзиқ ҳижо ўрнига икки чўзиқ ҳижо келиши билан фарқ қилади, яъни рамали мусаммани махбуни маҳзуф вазнида охирги рукн чизмаси V V — тарзидаги фаулунга тенг бўлса, бу вазнда чизмаси — — бўлган фаълунга тенг келади. Масалан:

Ваҳ, бу не ҳусну, жамолу, не латофатдур бу,
Дема ишқ аҳлики, дин аҳлига офатдур бу.

(Навоий)

Бу байт чизмасини тузиб чиқсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

Ваҳ, бу-не-ҳус	ну-жа-мо-лу	не-ла-то-фат	дур-бу
— v — —	v v — —	V V — —	— —
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаълун
Де-ма-ишқ-аҳ	ли-ки-дин-аҳ	ли-ға-о-фат	дур-бу.
— v — —	v v — —	v v — —	— —
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаълун

Мисоллар:

Манга ўлмаклик эрур ҳажрида осон сенсиз,
Ўлайин, лек даме бўлмайин, эй жон, сенсиз.

(Навоий)

Бўлди беҳудлиғима бодаи гулгун боис,
Они нўш айлагали соқии мавзуи боис.

(Навоий)

5. **Рамали мусаммани махбуни мақтуи мусаббағ.** Бу вазн рукнлар таркиби жиҳатидан рамали мусаммани махбуни мақтуга яқин туради, хусусан, мисраларнинг аввалги уч рукни айнан ўхшаш, кейинги рукндагина бир оз фарқ бўлиб, у ҳам бўлса, мақтуъ тармоқ рукни — **фаълун** ўрнида мақтуи мусаббағ тармоқ рукни — **фаълон** келади, бошқача қилиб айтганда, рамали мусаммани махбуни мақтуъ вазнидаги охириги ҳижо бир чўзиқ ҳижодан иборат бўлса, бу вазнда ана шу ҳижо ўта чўзиқ ҳижога тенг бўлади.

Масалан:

Ул пари чеҳра чу кўрғузса жамолин мақбул,
Кўрган эрмастурур ўз ақлига қолмоқ маъқул.

(Навоий)

Бу байт рукнларининг чизмаси қуйидагича:

Ул па-ри-чеҳ	ра-чу-кўр-гуз	са-жа-мо-лин	мақ-бул,
— v — —	v v — —	v v — —	— ~
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаълон
Кўр-ға-н эр-мас	ту ру-р ўз-ақ	ли-ға-қол-моқ	маъ-қул
— v — —	v v — —	v v — —	— ~
фоилотун	фаилотун	фаилотун	фаълон

Шу мисралар охиридаги рукнлар фоилотуннинг мақтуи мусаббағ тармоқ рукни — фаълонга тенглигининг асосий белгиси шундаки «маъқул» сўзининг иккинчи ҳижоси таркибидаги «у»

унлиси анча чўзиб талаффуз қилинади, шу сабабли ўта чўзиқ ҳижога тенг ҳисобланади. Фаълон рукни таркибидаги «лон» қисми ҳам юқорида кўрганимиздек, ўта чўзиқ ҳижони ифодалайди.

6. Рамали мусаммани машкул. Бу вазнда фоилотун рукнининг солим кўринишидан ташқари унинг машкул тармоқ рукни — файлоту ҳам қатнашади. Ўзбек адабиётида бу вазнда ёзилган лирик шеърларда машкул тармоқ рукни саккиз рукни байт мисраларининг биринчи ва учинчи рукнлари ўрнида келади. Масалан:

Яна шуълалиқ кўнгулни ғаминг этти пора-пора,
Буки бутрашур эрур поралари эмас шарора.

(Навоий)

Бу байт чизмасини тузсак, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

Я-на шуъ-ла	лиқ-кў-нгул-ни	ға-ми-нг эт-ди	по-ра-по-ра
v v — v	— v — —	v v — v	— v — —
файлоту	фоилотун	файлоту	фоилотун
Бу-ки-бут-ра	шур-э-рур-по	ра-ла-ри-э	мас-ша-ро-ра
v v — v	— v — —	v v — v	— v — —
файлоту	фоилотун	файлоту	фоилотун

Мисоллар:

Очилиб туман тароват била саҳни боғ аро гул,
Етуруб чаманга ҳар ён неча зеб ила сафо гул.

(Оғаҳий)

Кечалар эмас фалакни ёруғ айлаган ситора,
Чиқар оҳим оташидин бўлунуб неча шарора.

(Фурқат)

Нахуш ул гўзал қаро кўз ҳама эл фидоси бўлмиш,
Магарам мусаххар этган кўзининг қароси бўлмиш.

(Ҳабибий)

Мазкур вазн таркибидаги қисқа ҳижоларнинг кўплиги унинг ўйноқилигини таъминлаган. Шунинг учун ҳам ўзбек шоирлари асрлар давомида ўзларининг анчагина шеърларини мана шу вазнда ёзганлар.

МУЗОРЕЪ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Юқорида кўрганимиздек, музореъ баҳрининг рукнлари мафойилун ва фоилотунлардан иборат бўлиб, бу икки рукн маълум тартибда такрорланиб келарди. Ўзбек адабиётида, асосан, бу баҳрнинг мусамман шакли, яъни ҳар байтда саккиз рукн иштирок этадиган шакли қўлланиб келган. Музореи мусаммани солим вазнининг чизмаси қуйидагича эди:

Мафоййлун	фоилотун	мафоййлун	фоилотун
v — — —	— v — —	v — — —	— v — —
Мафоййлун	фоилотун	мафоййлун	фоилотун
v — — —	— v — —	v — — —	— v — —

Бу вазн чизмасидан ҳам кўриниб турибдики, ҳар қайси мисра-нинг биринчи ва учинчи рукни ўрнида мафоййлун, иккинчи ва тўртинчи руклари ўрнида фоилотун руклари келади. Музо-реъ баҳрининг вазнларини аниқлашда рукларнинг шу хил жойланишини назарда тутиш лозим. Бошқача қилиб айтганда, биринчи ва учинчи руклар мафоййлун тармоқларидан, иккин-чи ва тўртинчи руклар эса фоилотун рукнинг тармоқларидан иборат бўлади. Саккиз рукли музореъ вазнларининг ўзбек ада-биётида кўпроқ қўлланадиганлари қуйидагилар:

1. **Музореи мусаммани ахраб.** Бу вазнда мафоййлун рукни биринчи — садр ва ибтидоъ руклари ҳамда учинчи — ҳашв рукларида ахраб — мафъулу кўринишида, фоилотун руклари эса солим кўринишида иштирок этади. Масалан:

Хаттинг аро узоринг сабза ичида лола,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги газола.

(Бобур)

Бу байтнинг чизмасини қуйидагича тузиш мумкин:

Хат-тинг-а	ро-у-зо-ринг	саб-за-и	чи-да-ло-ла
— — v	— v — —	— — v	— v — —
мафъулу	фоилотун	мафъулу	фоилотун
Ул чаш-ми	пур-ху-мо-ринг	ло-ла-да	ги-ға-зо-ла
— — v	— v — —	— — v	— v — —
мафъулу	фоилотун	мафъулу	фоилотун

Кўриниб турибдики, мисраларнинг биринчи ва учинчи рук-лари мафъулу рукнига, яъни мафоййлуннинг ахраб кўринишига тенг. Фоилотун руклари эса ўзгаришсиз, яъни солим кўрини-шида қолган. Шунга қўра, бу байт вазнини музореи мусаммани ахраб деб кўрсатиш мумкин.

Бу баҳрдаги шеърларни ўқиганда, биринчи ва учинчи рук-ларнинг охириги ҳижолари қисқа бўлгани учун улар иккинчи ва тўртинчи рукларнинг биринчи чўзиқ ҳижоси билан қўшилиб ўқилиши лозимлигини унутмаслик керак. Чунончи, ҳозирги байт қуйидагича ўқилиши керак:

Хаттинг аро узоринг сабзи ичи далола,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги газола.

Музореи мусаммани ахраб вазни адабиётимизда сеvimли вазнлардан бири бўлиб келган. XV—XX асрлар давомида шоир-ларимиз бу вазнда кўплаб лирик шеърлар яратганлар.

Мисоллар:

Кулбамга баски гардун ғам тоши ёғдурубдур,
Сабрим уйидек ул ҳам емрулғали турубтур.

(Навоий)

Хуру пари юзидин рухсорингиз чиройлик,
Жаннат гулидин, эй гул, гулзорингиз чиройлик.

(Фурқат)

Эй маҳваши замоним, эй ёр, хуш келибсиз,
Биздек ғарибни йўқлаб, дилдор хуш келибсиз.

(Ҳамза)

2. Музореи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзүф. Мазкур вазн ўз таркибидаги рукнлар нуқтаи назаридан анчагина мураккаб. Бу вазнда ёзиладиган шеърларнинг ҳар қайси мисрасида биринчи рукн мафойилуннинг аҳраб тармоғи — мафъулуга, иккинчи рукн фоилотуннинг макфуф тармоғи — фоилотуга, учинчи рукн мафойилуннинг макфуф тармоғи — мафойилуга, охириги, тўртинчи рукн эса фоилотуннинг маҳзүф тармоғи — фоилунга тенг бўлади. Масалан:

Кўнглум эрур шикаставу жоним низор ҳам,
Ошуфтадур замириму жисмим фиғор ҳам.

(Мунис)

Бу байт чизмаси қуйидагича:

Кўн-лум-э	рур-ши-кас-та	ву-жо-ним-ни	зо-р-ҳам,
— — v	— v — v	v — — v	— v —
мафъулу	фоилоту	мафойилу	фоилун
О-шуф-та	дур-за-ми-ри	му-жис-мим-фи	го-р-ҳам.
— — v	— v — v	v — — v	— v —
мафъулу	фоилоту	мафойилу	фоилун

Ушбу вазн ўқиш учун қулай бўлмаса ҳам, мумтоз куйларга жуда мос тушади. Хусусан, бу вазндаги ғазаллар, мухаммаслар «Дугоҳ» каби шашмақом куйларида кенг фойдаланилган.

Мисоллар:

Боғи беҳишт равзаи ҳуснунг кинояти,
Обиҳаёт шаккари лаълинг ривояти.

(Атоий)

Сайд этди дилбарим мени ошуфта сочдин,
Солди каманд бўйнума икки қулочдин.

(Лутфий)

Оҳим ғамингда гунбази ахзарни куйдирур,
Ҳар учқуни фалакда бир ахтарни куйдирур.

(Навоий)

Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.

(Бобур)

Хуштур баҳор мавсумининг айши чоғида,
Ўз ёри бирла бўлса киши васл боғида.

(Огаҳий)

3. **Музореи мусаммани ахраби макфуфи мақсур.** Бу вазн юқоридагидан охирги рукннинг фоилунга эмас, фоилотуннинг мақсур тармоғи — фоилонга тенглиги билангина фарқланади. Масалан:

То бўлмишам бу олам аро ошноий умр,
Чекмак дурур ишим кеча-кундуз жафойи умр.

(Огаҳий)

Бу байт чизмаси қуйидагича:

То-бўл-ми	шам-бу-о-ла	ма-ро-о-ш	но-йи-умр,
— — v	— v — v	v — — v	— v ~
мафъулу	фоилоту	мафойилу	фоилон
Чек-мак-ду	рур-и-шим-ке	ча-кун-дуз-жа	фо-йи-умр.
— — v	— v — v	v — — v	— v ~
мафъулу	фоилоту	мафойилу	фоилон

Мисоллар:

Юз сеҳр қилса кимгаки элликдин ўтти ёш,
Атфол саҳраси қилур атфолдек маош.

(Навоий)

Эй ҳурвашки, покдур асру сенга сиришт,
Ранг айлар иқтисоб юзунгдир гули бихишт.

(Мунис)

Йўқ манда фақр қўйида гардунга эҳтиёж,
Бўлмас қаноат аҳлида ҳар дунга эҳтиёж.

(Огаҳий)

Ҳар сўзда ҳар биравга не ширин нукоти бор,
Бол томди оғзидинки, тилинда наботи бор.

(Мужрим)

МУСТАФЪИЛУН РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Мустафъилун рукни жами 9 хил зиҳофга дуч келиши натижа-сида унинг 14 тармоғи (фуруи) майдонга келади. Шулардан биз-нинг шеърятимизда қуйидагилари қўлланади:

1. **Мафоилун.** Мустафъилуннинг «хабн» («этакни йиғиш») зиҳофга дуч келиб, биринчи чўзиқ ҳижосининг қисқа ҳижога айлантеририлишидан ҳосил бўлади ва **махбун** деб юритилади.

2. **Муфгаилун.** Мустафъилуннинг «тайй» («йиғиш») зиҳофга дуч келиб, иккинчи чўзиқ ҳижосининг қисқа ҳижога айлантери-лишидан ҳосил бўлади ва **матвий** деб юритилади.

3. **Мустафъилон.** Мустафъилуннинг «изола» («этакни қўйиш») зиҳофга дуч келиб, охирги ҳижосининг ўта чўзиқ ҳижога айлан-теририлишидан ҳосил бўлади ва **музол** деб юритилади.

4. **Мафоилон.** Мустафъилуннинг махбун тармоғи — мафоил-луннинг изола зиҳофи билан охирги ҳижосининг ўта чўзиқ ҳижога айлантеририлиши натижасида ҳосил бўлади ва **махбун му-зол** деб юритилади.

Шундай қилиб, мустафъилун рукнининг турли ўзгаришларга дуч келиши натижасида унинг адабиётимизда қўлланувчи қуйи-даги тармоқлари ҳосил бўлади ва қуйидагича аталади:

1. Мафоилун — махбун

v — v —

2. Муфгаилун — матвий

— v v —

3. Мустафъилон — музол

— — v ~

4. Мафоилон — махбун музол

v — v ~

Мустафъилун рукнининг юқоридаги тармоқлари шу рукн-нинг такроридан тузиладиган ражаз баҳри ҳамда мустафъилун иштирок этадиган хафиф ва мужтасс, мунсариҳ ва сариъ баҳрла-ри вазнларида қўлланилади.

Биз қуйида мустафъилун рукнининг солим ва тармоқ кўри-нишлари иштирок этган ва адабиётимизда кенг фойдаланилади-ган баҳрлар ҳамда вазнларни кўриб ўтамиз.

РАЖАЗ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Ражаз¹ баҳри арузнинг асосий ўлчов турларидан бири бўлиб, унинг асосини мустафъилун аслининг айнан такрори ташкил этади. Чунончи, унинг мусаммани солим вазни рукнлари ва чизмаси бир мисрада

Мустафъилун

— — v —

мустафъилун

— — v —

мустафъилун

— — v —

мустафъилун

— — v —

тарзидадир.

¹ «Ражаз» сўзи арабча бўлиб, «тезлик», «изтироб» маъноларини англатади.

Алишер Навоий «Мезонул авзон» асарида ушбу баҳрнинг 13 вазни ҳақида фикр юритиб, уларнинг ҳар бирига мисоллар келтиради. Бобур ўзининг «Мухтасар» асарида ражаз баҳрининг 63 вазни ўз ичига олиши ҳақида сўзлаб, улардан 32 таси мустаъмал, 31 таси мухтараъ, ўн вазн мустаъмали матбуъ эканини таъкидлайди.

Шеъриятимизда ражаз баҳрининг саккиз рукнли 4 вазнидангина фойдаланиб келинган. Улар ражази мусаммани солим, ражази мусаммани музол, ражази мусаммани матвийи махбун ва ражази мусаммани матвийи махбуни музол ўлчовларидир.

Ражаз баҳри дастлаб «Қисаси Рабғузӣ»да қўлланган эди. Ушбу баҳрнинг юқорида зикр этилган тўрт ўлчовидан Атоий, Саккокий, Лутфий, Гадоийлар ижодида ҳам анча кенг фойдаланилган. Мазкур тўрт вазндан Алишер Навоий ҳам унумли фойдаланиб, улар асосида ўзининг жами 24 асари, жумладан, 22 ғазали, 1 қитъа ва бир муаммосини яратган.

Мазкур ўлчовлар барча асрларда шоирларимизнинг лирик шеъриятида қўлланиб келган. Ушбу вазнларни замонавий шоирлар ижодида ҳам учратиш мумкин.

Ражаз баҳрида ёзилган ғазал ва мухаммаслар «Шашмақом»нинг «Ироқ» куйи тароналари, шунингдек, «Баёт IV», «Дугоҳ», «Ҳусайн V» каби қатор куйларга мос тушади.

Ражаз баҳрининг шеъриятимизда қўлланган вазнлари мустафйилун асли ҳамда унинг қуйидаги тармоқлари тақрорига асосланади:

№№	Рукн	Чизмаси	Аталиши	Қўлланиш ўрни
1.	Мустафйилун	— — v —	солим	Барча рукнларда
2.	Мустафйилон	— — v ~	музол	охирги рукнда (аруз ва зарбда)
3.	Муфтаилун	— v v —	матвий	1,3 рукнларда (садр, ибтидоъ ва кейинги ҳашвда)
4.	Мафоилун	v — v —	махбун	2,4-рукнларда (олдинги ҳашв, аруз ва зарбда)
5.	Мафоилон	v — v ~	махбуни музол	охирги рукнда (аруз ва зарбда)

Ражаз мураббаи солим шеъриятимизда қўлланиб келган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафйилун мустафйилун
— — v — — — v —

тарзидадир. Ушбу ўлчов дастлаб «Қисаси Рабғузӣ»да қўлланган эди. Кейинчалик XIX асрнинг II ярми шеъриятида ушбу вазнга

муружаат қилиниб, унинг асосида бир қатор «Саёҳатнома»лар яратилди. Муқимий, Завқий каби шиорлар битган «Саёҳатнома»лар шулар жумласидандир.

Мисоллар:

Ёши кичик, йўни улуғ,
Зоти ориғ бек Тўқбуға,
Ул Носириддин куняти.

(Рабғузий)

Қолмай шаҳарда тоқатим,
Қишлоқ чиқардим одатим,
Хоҳи яёв, бўлсун отим,
Гоҳ сайр ҳам даркор экан.

(Муқимий)

Олдим қўлимга хомани,
Ёздим ажойиб номани,
Тингланг қизиқ ҳангомани,
Жанжол то алҳол экан.

(Завқий)

Ражози мураббаи музол вазни шеъриятимизда кам қўлланган ўлчовлардан саналади. Ушбу вазнда ёзилган шеърлар юқоридаги ражази мураббаи солим ўлчовидан мисра охиридаги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Бинобарин, мазкур вазнининг рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

мустафьилун мустафьилон
— — v — — — v ~

тарзидадир. Демак, ҳар қайси мисранинг биринчи рукни **му-стафьилун** асли (солим)га, иккинчи рукни эса шу аслнинг **музол** тармоғи **мустафьилон**га тенг бўлади. Масалан, Муқимий қаламига мансуб «Саёҳатнома»нинг

Фарёдким, гардуни дун,
Айлар юрак-бағримни хун,
Кўрдик, бир аҳли фунун
Чарх анга кажрафтор экан.

...Аммо назарда Рошидон,
Фирдавс боғидин нишон,
Ўйнаб оқар оби равон,
Саҳни гулу гулзор экан.

...Бордим шаҳардин «Яккатут»,
Баққоли дузду бадбурут,
Бир танга сотқай бир қурут,
Инсофи йўқ таррор экан

бандларидаги 1—3-мисралар мазкур ўлчов асосида яратилган.

Шеърый асарларда ражази мураббаи солим ва ражази мураббаи музол вазнлари биргаликда қўлланаверади.

Ражази мусаммани солим шеъриятимизда анча кенг қўлланган вазнлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси ҳар мисрада

Мустафйилун мустафйилун мустафйилун мустафйилун
— — √ — — — √ — — — √ — — — √ —

тарзидадир. Кўриниб турганидек, ушбу ўлчов мустафйилун аслининг айнан такрорига асосланади. Чўзиқ ва қисқа ҳижоларнинг шу тарздаги такрори вазмин, салобатли оҳанг яратади. Мазкур ўлчов мусиқага ҳам осон тушади. Шу туфайли шеъриятимизда ражази мусаммани солим вазнида кўпгина лирик шеърлар яратилган.

Ушбу ўлчовнинг адабиётимизда қачондан бошлаб қўлланганини аниқ айтиш қийин. Шуни таъкидлаш лозимки, XIV аср II ярми, XV аср бошида яшаб ижод этган Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий каби шоирларнинг барчаси ўз асарларининг бир қисмини мана шу ўлчов асосида яратганлар. Алишер Навоий ўзининг 9 ғазалини ушбу ўлчов асосида битган эди. Мазкур вазн ҳанузгача шеъриятимизда қўлланиб келади.

Мисоллар:

Эй кўнглум олган дилрабо, жоним фидо бўлсун санга,
Оби ҳаёти Хизр ила умре бақо бўлсун санга

(Атоий)

Эй жондин ортуқ севганим, қасд этма охир жонима,
Раҳм этгил, ўлтурма мени, ноҳақ қолурсан қонима.

(Саккокий)

Мен хаста қонина қамар соҳибжамоле боғламиш,
Қасди ғарибе айламиш, нозук ҳаёле боғламиш.

(Лутфий)

Бир кун мени ул қотиле мажнуншиор ўлтурғуси,
Усрук чиқиб жавлон уриб девонавор ўлтурғуси.

(Навоий)

Эй шўҳ, кўзу қошинга олам гадо, ман ҳам гадо,
Лаъли лаби дурпошинга олам гадо, ман ҳам гадо.

(Огаҳий)

Меҳнаткаш элни шод этар аввал баҳорини кўринг,
Аввал баҳор иш бошлаган кенг пахтазорини кўринг.

(Ҳабибий)

Ражази мусаммани музол вазни шеъриятимизда кам қўлланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ва чизмаси бир мисрада

мустафйилун мустафйилун мустафйилун мустафйилон

— — v — — — v — — — v — — — v ~

тарзиладир. Яъни бу ўлчовда ёзилган шеърый асарнинг садр, ибтидоъ, ҳашвлари мустафйилун аслига, аруз ва зарб рукнлари эса мустафйилун аслининг музол тармоғи мустафйилон рукнига тенг бўлади.

Мазкур вазн ражази мусаммани солим ўлчовидан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги билангина фарқ қилади. Шунга кўра ҳар икки вазн бир шеърда қўлланаверади.

Мисоллар:

Лутф айлаб, эй пайки сабо, ҳолимни султонимга айт,
Яъники жоним дардини ишқиде жононимга айт.

(Оғаҳий)

Гар истар эрсанг, эй кўнгул, қилмоқ сани масрур ганж,
Тутгил қаноат кунжиниким, ул эрур мавфур ганж.

(Оғаҳий)

То қилмаса ўзни киши ботил
тасаввурдин халос,
Бўлмоқ анга мумкин эмас ҳаргиз
такаббурдин халос.

(Оғаҳий)

Ражази мусаммани матвийи махбун. Мустафйилун рукнининг такроридан тузиладиган ражаз баҳрининг бу вазнида мустафйилуннинг махбун кўриниши — мафоилун ва матвий кўриниши — муфтаилун рукнлари иштирок этади. Бу вазнда ёзилган шеърларнинг байтларидаги садр ва ибтидоъ ҳамда учинчи рукн ўрнидаги ҳашв рукнлари, яъни ҳар қайси мисранинг биринчи ва учинчи рукнлари муфтаилунга, иккинчи рукн ўрнидаги ҳашв ҳамда аруз ва зарб рукнлари, яъни ҳар мисранинг иккинчи ва тўртинчи рукнлари **мафоилунга** тенг бўлади. Масалан:

Гар алаимимга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай,
Вар гамима шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун нетай.

(Навоий)

Мазкур байтнинг чизмаси қуйидагича:

Гар-а-ла-мим	га-чо-ра-йўқ	бўл-ма-са-бўл	ма-сун-не-тай,
— v v —	v — v —	— v v —	v — v —
муфтаилун	мафоилун	муфтаилун	мафоилун
Вар-га-ми-ма	шу-мо-ра-йўқ	бўл-ма-са-бўл	ма-сун-не-тай
— v v —	v — v —	— v v —	v — v —
муфтаилун	мафоилун	муфтаилун	мафоилун

Бу вазн ҳам ўзбек шоирларининг севимли ўлчовларидан бўлиб келган.

Мисоллар:

Ваҳ, не бало эканким ул, чиқди самандин ўйотиб,
Қошлари ёсини чекиб, ғамзаси ёларин отиб.

(Навоий)

Куйди кўнгулни қолмади ашқда қонидин асар,
Қон демайинки, кўзда ҳам ашқи равонидин асар.

(Навоий)

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум,
Бир бути хушхиром учун ошиқи дарбадар ўзум.

(Машираб)

Қилма ғурур, эй кўнгул, кимга жаҳон вафо қилур,
Кимники сайд айлади, ғусса била фано қилур.

(Нодира)

Ўтди нашот фурсати, келмади ёрдин хабар,
Бўлди кўнгул сўроғида хастау зору дарбадар.

(Нодира)

Боғу баҳор аро нетонг бўлмаса гар қароримиз,
Ким сари қўйингиз эрур боғимизу баҳоримиз.

(Огаҳий)

Ёр келур замона йўқ, келмаса-келмасун нетай,
Сарф этара хазона йўқ, келмаса-келмасун нетай.

(Завқий)

ХАФИФ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Хафиф баҳри фоилотун ва мустафьилун рукнларининг бирикиб такрорланишидан ҳосил бўлишини юқорида кўриб ўтган эдик. Ўзбек адабиётида, асосан, бу баҳрнинг мусаддас шакли қўлланиб келган. Ҳафиф баҳрининг солим кўриниши чизмаси:

фоилотун	мустафьилун	фоилотун
— v — —	— — v —	— v — —
фоилотун	мустафьилун	фоилотун
— v — — —	— — v —	— v — —

эканлигини биласиз.

Хафиф баҳри вазнлари ана шу рукнларнинг тармоқларидан ҳосил бўлади. Шу баҳрнинг энг муҳим, адабиётимизда кўп қўлланган вазнларини кўриб ўтайлик.

1. **Хафифи мусаддаси маҳбуни мақтаъ.** Бу вазнда мустафъилуннинг маҳбун тармоқ рукни — мафоилун ва фоилотуннинг мақтаъ тармоқ рукни — фаълун иштирок этади. Масалан:

Даҳрким ёр йўқ манго анда,
Бор эса доғи йўқ вафо анда.

(Навоий)

Мазкур байтнинг чизмаси қуйидагича:

Даҳ-р-ким-ё	р-йўқ-ма-нго	ан-да,
— v — —	v — v —	— —
фоилотун	мафоилун	фаълун
Бо-р э-са-до	ғи-йўқ-ва-фо	ан-да
— v — —	v — v —	— —
фоилотун	мафоилун	фаълун

Мисоллар:

Ҳар неча жавр қилса ноз аҳли,
Тортмай найлагай ниёз аҳли.

(Навоий)

Лаб уза хатти анбар олуди,
Оташин лаълининг эрур дули.

(Навоий)

Ҳар ён ул юзда тер оқиздингму,
Ё оқар меҳр чашмасидин сув?

(Навоий)

2. **Хафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф.** Бу вазннинг олдинги икки рукни юқоридаги хафифи мусаддаси маҳбуни мақтаъга ўхшаш, яъни биринчи рукни фоилотунга, иккинчиси эса мафоилунга тенг. Учинчи рукни эса икки чўзиқ ҳижоли **фаълунга** эмас, балки икки чўзиқ ва бир қисқа ҳижоли **фаилун** рукнига тенг. Шу учинчи рукн жиҳатидангина бу икки вазн фарқ қилади. Масалан:

Кимки махлуқ хизматига камар,
Чуст этар — яхшироқ ушалса бели.

(Навоий)

Бу байт чизмаси қуйидагича бўлади:

Ким-ки-мах-лу	қ-хиз-ма-ти	га-ка-мар,
— v — —	v — v —	v v —
фоилотун	мафоилун	фаилун
Чуст-э-тар-ях	ши-роқ-у-шал	са-бе-ли
— v — —	v — v —	v v —
фоилотун	мафоилун	фаилун

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, фаълун ва файлун рукнлари бир-бирига тенг ҳисобланиши мумкин, чунки агар қисқа ҳижо-ни ярим, чўзиқни эса бутун ҳижо ҳисобласак, ҳар икки рукнда иккитадан ҳижо мавжуд бўлади. Бу икки рукни билан алмаштириб бўлмайди, аммо бир шеърда, ҳатто бир байтда икки хил вазни қўллаш, яъни байтнинг бир мисрасини ҳафифи мусаддаси маҳбуни мақтуъ вазнида, иккинчи мисрасини эса ҳафифи мусаддаси маҳбуни маҳзүф вазнида ёзиш мумкин. Бу тарзда шеър вазнига сезиларли путур етмайди. Масалан:

Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғуробо хайлидин нишонадурур.

(Навоий)

Бу байт чизмаси қуйидагича:

Наз-ми-м ич-ра	ға-ри-б-маъ	ни-лар,
— v — —	v — v —	— —
фоилотун	мафоилун	фаълун
Ғу-ра-бо-хай	ли-дин-ни-шо	на-дур-рур
— v — —	v — v —	v v —
фоилотун	мафоилун	файлун

Кўриниб турибдики, биринчи мисра фаълун рукни билан ту-гаган бўлса, иккинчиси файлун рукни билан хотималанган, яъни икки мисра икки хил вазнда ёзилган.

Биз юқорида кўриб ўтган икки вазн кўпроқ қитъаларни ёзишда қўлланган.

МУЖТАСС БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Мустафъилун ва фоилотун рукнларининг бирикиб такрорла-нишидан мужтасс баҳрининг тузилишини ҳам юқорида кўриб ўтган эдик. Фақат бу баҳрда биринчи ва учинчи рукнларда мус-тафъилун, иккинчи ва тўртинчи рукнларда фоилотун такрорла-нади. Ана шу икки рукннинг тармоқлари мужтасс баҳри вазнла-рини юзага келтиради.

Ўзбек адабиётида мужтасс баҳрининг, асосан, саккиз рукнли шаклидан фойдаланиб келинган. Бу шаклнинг чизмаси қуйида-гича эди:

Мустафъилун	фоилотун	мустафъилун	фоилотун
— — v —	— v — —	— — v —	— v — —
Мустафъилун	фоилотун	мустафъилун	фоилотун
— — v —	— v — —	— — v —	— v — —

Қуйида мужтасс баҳрининг ўзбек адабиётида кўп қўлланадиган баъзи вазнларини кўриб чиқамиз.

Адабиётимизда қўлланадиган мужтасс баҳри вазнларининг деярли барчасида мисралардаги аввалги уч рукн бир хил — «ма-фоилун фаилотун мафоилун» тарзида такрорланади. Улар ўрта-сидаги фарқ фақат энг сўнгги рукнгагина боғлиқдир. Ҳар бир мисрадаги охириги, тўртинчи рукн ўрнида келган фоилотуннинг турли хил ўзгариши, турли тармоқ рукнларининг қўлланишига кўра вазн номлари ҳам ўзгариб боради.

1. Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф. Мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф вазнида ана шу охириги рукн фоилотуннинг маҳбуни маҳзуф кўриниши — фаилун рукнидан иборатдир. Масалан:

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг,
Бу навъи даҳрда йўқ эҳтимоли тун била тонг.

(Навоий)

Бу вазннинг чизмасига диққат қилинг:

Ме-нинг-фи-ро	қи-му-о-нинг	ви-со-ли-тун	би-ла-тонг,
v — v —	v v — —	v — v —	v v —
мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилун
Бу-навъ-и-даҳ	р-да-йўқ-эх	ти-мо-ли-тун	би-ла-тонг
v — v —	v v — —	v — v —	v v —
мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилун

2. Мужтасси мусаммани маҳбуни мақсур. Бу вазн адабиёти-мизда кўпроқ қўлланган. Унинг мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуф вазнидан фарқи шундаки, ҳар қайси мисрадаги охириги руқнлар бунда фоилотуннинг маҳбуни мақсур тармоғи — файлонга тенг бўлади. Масалан:

Эрур ҳамиша хазон баргидек бошимда шарор,
Сенга не гамки, бошинг узрадур ҳамиша баҳор.

(Навоий)

Мазкур байт чизмаси қуйидагича:

Э-рур-ҳа-ми	ша-ха-зон-бар	ги-дек-бо-шим	да-ша-рор,
v — v —	v v — —	v — v —	v v ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	файлон
Се-нга-не-гам	ки-бо-шинг-уз	ра-дур-ҳа-ми	ша-ба-ҳор.
v — v —	v v — —	v — v —	v v ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	файлон

3. Мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуъ. Бу вазнда юқорида-гилардан фарқли ўлароқ, ҳар қайси мисранинг охириги руқнлари ўрнида фоилотуннинг мақтуъ тармоқ рукни — **файлун** келади. Ундан аввалги уч рукн эса юқоридагича такрорланади. Масалан:

Лабинг ҳаёт суйидинким зулол эмиш — билдим,
Зулол нуқтаси устида хол эмиш — билдим.

(Навоий)

Мазкур байт чизмасини қуйидагича тузиш мумкин:

Ла-бинг-ҳа-ёт	су-йи-дин-ким	зу-лол-э-миш	бил-дим,
v — v —	v v — —	v — v —	— —
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълун
Зу-ло-л-нуқ	та-си-ус-ти	да-хол-э-миш	бил-дим.
v — v —	v v — —	v — v —	— —
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълун

Бу вазн ҳам ёқимли бўлиб, адабиётимизда анча кенг қўлланиб келган.

Мисоллар:

Ажаб эмастур, агар бўлса дардим огоҳи,
Менинг шахимким эрур дардмандлар шоҳи.

(Навоий)

Ҳужуми хол эрур ул гули жамол узра,
Начукки мушк сочилғай ҳарир ол узра.

(Навоий)

Тилаб юзунгни кўнгул ҳажрдин фароғ истар,
Қаронгу тунда нечукким киши чароғ истар.

(Навоий)

Қаро кўзум келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

(Навоий)

4. Мужтасси мусаммани маҳбуни мақтуи мусаббағ. Мазкур вазн ҳам юқоридагидан аруз ва зарб рукнлари жиҳатидангина фарқ қилади, бунда ана шу рукнлар фоилотуннинг мақтуи мусаббағ тармоқ рукни — фаълондан иборат бўлади. Масалан:

Мени ҳавосида девона айлади ул шўҳ,
Жунуни ишқ ила афсона айлади ул шўҳ.

(Навоий)

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича:

Ме-ни-ҳа-во	си-да-де-во	на-ай-ла-ди	ул-шўҳ,
v — v —	v v — —	v — v —	— ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълон

Жу-ну-ни-иш	қи-ла-аф-со	на-ай-ла-ди	ул-шўх
v — v —	v v — —	v — v —	— ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълон

Бу мисраларнинг охиридаги «шўх» ҳижоси таркибида бўлган «ў» унлиси чўзиб талаффуз қилингани туфайли, бу ҳижо ўта чўзиқ ҳижо саналади, олдидаги чўзиқ ҳижо билан биргаликда **фаълон** рукнига тенг келади.

Бу вазндан ҳам шоирларимиз кўп фойдаланганлар.
Мисоллар:

Кўнгулки ишқини жон ичра айлади маҳфуз,
Гўҳарни нақди ниҳон ичра айлади маҳфуз.

(Навоий)

Чу қилди ишқиға кўнглумни мубтало ул шўх,
Кетурди жонима ҳар лаҳза юз бало ул шўх.

(Навоий)

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, юқоридаги вазнлар рукнлар таркибининг бир-бирига яқинлиги туфайли биргаликда қўлланиши ҳам мумкин. Кўпгина шеър мисраларидаги олдинги уч рукн бир хил бўлиб, аруз ва зарб рукнларида фоилотуннинг махбуни мақсур, махбуни маҳзуф, мақтуъ ва мақтуи мусаббағ рукнлари алмашилиб туради. Масалан:

Тешилди хаста кўнгул, ишқ тийги эткоч зўр,
Киран анга қора қайғу сипоҳи уйлаки мўр.

(Навоий)

Бу байт чизмаси қуйидагича:

Те-шил-ди-хас	та-кў-нгул-иш	қ-тий-ғи-эт	коч-зўр,
v — v —	v v — —	v — v —	— ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълон
Ки-рар-а-нга	қо-ра-қай-ғу	си-по-ҳи-уй	ла-ки-мўр
v — v —	v v — —	v — v —	v v ~
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилон

Кўриниб турибдики, биринчи мисра мужтасси мусаммани махбуни мақтуи мусаббағ вазнида, иккинчиси эса мужтасси мусаммани махбуни мақсур вазнида ёзилган.

Худди шунингдек, мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф ва мужтасси мусаммани махбуни мақту вазнлари ҳам бирликда қўлланиши мумкин.

Масалан:

Чу ҳусн вақтида ул ойға зор ошиқ эдим,
Кўруб жаҳон эли йиғларлар эрди ҳолимға.

(Навоий)

Мазкур байт чизмаси қуйидагича:

Чу-хус-н-вақ	ти-да-ул-ой	ға-зо-р-о	ши-қ э-дим,
v — v —	v v — —	v — v —	v v —
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаилун
Кў-руб-жа-ҳон	э-ли-йиг-лар	ла-р эр-ди-ҳо	лим-ға
v — v —	v v — —	v — v —	— —
Мафоилун	фаилотун	мафоилун	фаълун

Шеърнинг чизмасига эътибор қилинса, биринчи мисранинг мужтасси мусаммани махбуни маҳзуф вазнида, иккинчисининг эса мужтасси мусаммани махбуни мақтуъ вазнида эканини кўриш қийин эмас.

Умуман, шеърятимизда юқоридаги тўрт вазн биргаликда қўлланиб келган, натижада 2-4 вазнли асарлар яратилган.

МАФЪУЛОТУ РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Мафъулоту рукни жами 9 хил ўзгаришга учрайди. Натижада унинг 13 тармоғи юзага келади. Шулардан айримларигина адабиётимизда қўлланиб келган. Жумладан:

1. Фоилун. Бу рукн **мафъулотунинг** макшуф тармоғи — мафъулуннинг «тайй» зиҳофи билан ўзгартирилиб, иккинчи чўзиқ ҳижосининг қисқа ҳижога айлантирилиши ҳамда қолган мафъулунни ўзига тенг бўлган **фоилун** рукни билан алмаштирилишидан ҳосил бўлади. Бу рукн **матвийи макшуф** деб юритилади.

2. Фоилон. Бу рукн мафъулотунинг мавқуф тармоғи бўлган мафъулонни «тайй» зиҳофи билан ўзгартириб, иккинчи чўзиқ ҳижосини қисқа ҳижога айлантириш ҳамда ҳосил бўлган «мафъулон» («у» унлиси қисқа)ни ўзига тенг фоилон рукни билан алмаштириш натижасида юзага келади. Бу рукн **матвийи мавқуф** деб юритилади.

Маълумки, мафъулоту рукнининг бир ўзи такрорланиб, бирор баҳрни ҳосил қилмайди, у, одатда, бошқа рукнлар, хусусан, мустафъилун рукни билан биргаликда такрорланиб, мунсариҳ, муқтазаб ва сариҳ баҳрларнинг тузилишида иштирок этади. Шу сабабли мафъулоту рукнининг тармоқлари бу баҳрларда қўлланилганда, ана шу баҳрларнинг турли тармоқлари майдонга келади.

Ўзбек адабиётида сариҳ ва мунсариҳ баҳрлари қўлланиб, муқтазаб баҳри ишлатилмайди. Шу сабабли қуйида мафъулоту рукни иштирокидаги сариҳ, мунсариҳ баҳри вазнларидан баъзиларини — шоирларимиз ижодида фойдаланилганларини кўриб ўтайлик.

МУНСАРИҲ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Маълумки, бу баҳр мустафъилун ва мафъулоту рукнларининг бирикиб такрорланишидан тузилади. Ўзбек адабиётида бу баҳрнинг мусамманшакли, яъни саккиз рукнли кўриниши кўпроқ

қўлланилади. Мунсариҳи мусаммани солим вазнининг бир мисрадаги чизмаси қуйидагича эди:

мустафйилун	мафъулоту	мустафйилун	мафъулоту
— — v —	— — — v	— — v —	— — — v

Мунсариҳ баҳрининг тармоқларида бу рукнлар турли ўзгаришларга дуч келган ҳолда иштирок этади. Ўзбек адабиётида бу баҳрнинг қуйидаги вазнларидан фойдаланилган:

1. Мунсариҳи мусаммани матвийи макшуф. Мунсариҳ баҳрининг бу тармоғида мустафйилун рукнининг матвий тармоғи — муфтаилун ҳамда мафъулоту рукнининг матвийи макшуф тармоғи — фоилун қатнашади: ҳар бир мисранинг биринчи ва учинчи рукнлари муфтаилунга, иккинчи ва тўртинчи рукнлари эса фоилунга тенг бўлади. Масалан:

Сурма биланму ул ой кўзни қаро айламиш,
Йўқса Хўтан жайрани мушк ичида агнамиш.

(Навоий)

Бу байт чизмаси қуйидагича:

Сур-ма-би-лан	му-у-л ой	кўз-ни-қа-ро	ай-ла-миш,
— v v —	— v —	— v v —	— v —
муфтаилун	фоилун	муф таилун	фоилун
Йўқ-са-Хў-тан	жай-ра-ни	муш-к и-чи-да	ағ-на-миш.
— v v —	— v —	— v v —	— v —
муфтаилун	фоилун	муфтаилун	фоилун

Мисоллар:

Кўнглум очилмас даме бу бадани зордин,
Ўйлаки маҳкам тугун инчкароқ тордин.

(Навоий)

Ваҳки чамандин яна эсли шамол ўзгача,
Ҳар дам ўлур атридин кўнглума ҳол ўзгача.

(Навоий)

2. Мунсариҳи мусаммани матвийи мавқуф. Бу баҳр юқоридагидан шу билан фарқланадики, унинг олдинги уч рукнида ўзгариш бўлмаган ҳолда, охири рукн ўрнида мафъулотунинг матвийи макшуф тармоғи — фоилун эмас, балки матвийи мавқуф тармоғи — фоилон келади.

Масалан:

Бода мени айлади зуҳду риёдин халос,
Зуҳду риё йўқки минг ранжу анодин халос.

(Навоий)

Мазкур байт чизмаси қуйидагича:

Бо-да-ме-ни — v v —	ай-ла-ди — v —	зуҳ-ду-ри-ё — v v —	дин-ха-лос, — v ~
Муфтаилун	фоилун	муфтаилун	фоилон
Зуҳ-ду-ри-ё — v v —	йўқ-ки-минг — v —	ран-жу-а-но — v v —	дин-ха-лос — v ~
Муфтаилун	фоилун	муфтаилун	фоилон

САРИЪ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Маълумки, сариъ мустафъилун ва мафъулоту рукнларининг бирикиб такрорланишидан тузилади. У, одатда, мусаддас шаклида, яъни олти рукнлик қўринишда қўлланади. Унинг солим ҳолдаги тўлиқ чизмаси қуйидагича эди (бир мисрада):

мустафъилун	мустафъилун	мафъулоту
— — v —	— — v —	— — — v

Ўзбек адабиётида сариъ баҳрининг қуйидаги вазнларидан кўпроқ фойдаланилган:

1. Сариъ мусаддаси матвийи макшүф. Бу вазнда мустафъилун рукнининг матвий тармоғи — муфтаилун рукни ҳамда мафъулоту рукнининг матвийи макшүф тармоғи — фоилун рукни иштирок этади. Муфтаилун биринчи ва иккинчи рукнлар ўрнида, фоилун эса учинчи рукн ўрнида келади.

Масалан:

Оҳки ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун куйига савдо мени.

(Навоий)

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича бўлади:

О-ҳ-ки-иш — v v —	қай-ла-ди-шай — v v —	до-ме-ни, — v —
Муфтаилун	муфтаилун	фоилун
Сол-ди-жу-нун — v v —	қў-йи-га-сав — v v —	до-ме-ни. — v
Муфтаилун	муфтаилун	фоилун

Ўзбек шоирлари бу вазнда кўплаб лирик шеърлар, эпик дostonлар битганлар. Номатлум шоирнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Навоийнинг «Ҳайратул аброр» дostonлари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Мисоллар:

Бор эди Мағрибда шоҳи номвар,
Ҳамроҳ эди чун анга фатҳу зафар.

(“Юсуф ва Зулайҳо”)

Эйки қавий айлади давлат қўлунг,
Зулм сори тушти ва лекин йўлинг.

(Навоий)

2. Сариғи мусаддаси матвийи мавқуф.

Бу вазн уқоридаги ўлчовдан охирги рукннинг фоилон (мафъулоти рукнининг матвийи мавқуф тармоғи) тарзида қўлланиши билангина фарқланади.

Масалан:

Ўн ики ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

(Муқимий)

Байт рукнлари ва чизмаси қуйидагича:

Ўн-и-ки-ой	да-ке-ла-дур	бир-та-ноб
муфтаилун	муфтаилун	фоилон.
Ўз-га-ла-ра	ро-ҳа-ту-мен	га-а-зоб
муфтаилун	муфтаилун	фоилон

ФАУЛУН РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Фаулун рукни таркибидаги ҳижоларнинг турли хил ўзгариши натижасида унинг қуйидаги тармоқлари майдонга келади:

1. **Фаълун.** Бу рукн фаулуннинг «салм» («бузилиш») зиҳофи билан ўзгартирилиб, биринчи қисқа ҳижосининг туширилиши ва қолган «улун» қисмининг ўзига тенг бўлган фаълун рукни билан алмаштирилишидан ҳосил бўлади ва **аслам** деб юритилади.

2. **Фаал.** Бу рукн фаулуннинг «ҳазф» зиҳофи билан ўзгартирилиб, кейинги чўзиқ ҳижосининг туширилиши ва қолган «фау» қисмининг ўзига тенг фаал рукни билан алмаштирилишидан ҳосил бўлади ва **махзуф** деб юритилади.

3. **Фаулу.** Бу рукн фаулуннинг «қабз» зиҳофи билан ўзгартирилиб, охирги чўзиқ ҳижосини қисқа ҳижога айлантиришдан ҳосил бўлади ва **мақбуз** деб юритилади.

4. **Фаълу.** Бу рукн фаулуннинг «сарам» («олдинги тишни синдириш») зиҳофи билан ўзгартирилиб, биринчи қисқа ҳижосининг туширилиши, айни вақтда охиридаги ҳижони қисқа ҳижога айлантириш ҳамда қолган «улу» қисмини ўзига тенг **фаълу** рукни билан алмаштириш натижасида ҳосил бўлади ва **асрам** деб юритилади.

5. **Фаул.** Бу рукн фаулуннинг «қаср» зиҳофи билан ўзгартирилиб, охирги ҳижосининг туширилиши ва иккинчи ҳижосининг ўта чўзиқ ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **мақсур** деб юритилади.

Шундай қилиб, фаулун рукнининг турли ўзгаришларга дуч келиши натижасида унинг адабиётимизда қўлланадиган қуйидаги тармоқлари ҳосил бўлади ва тубандагига аталади:

1. Фаулу — мақбуз

v — v

2. Фаълун — аслам

— —

3. Фаал — маҳзуф

v —

4. Фаул — мақсур

v ~

5. Фаълу — асрам

— v

Фаулун рукнининг юқоридаги тармоқлари бу рукн такро-
рига асосланган мутақориб баҳри ҳамда унинг иштирокида ту-
зиладиган тавил баҳрининг тармоқларини келтириб чиқаради.
Тавил баҳри адабиётимизда қўлланмаган. Қуйида мутақориб
баҳрининг ўзбек адабиётида қўп қўлланадиган вазнларини кў-
риб ўтамыз.

МУТАҚОРИБ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

1. Мутақориб мусаммани мақсур. Бу вазнда фаулуннинг
мақсур тармоғи — фаул рукни иштирок этади. У, одатда, ҳар
байтнинг аруз ва зарб рукнлари, яъни ҳар қайси мисранинг
охирги рукнлари ўрнида келади. Масалан:

Зиҳи шаҳду нўшинг бағоят малиҳ,

Мусалсал сўзинг бениҳоят малиҳ.

(Навоий)

Бу байт чизмасини шундай кўрсатиш мумкин:

Зи-ҳи-шаҳ

v — —

фаулун

ду-ну-шинг

v — —

фаулун

ба-ғо-ят

v — —

фаулун

ма-лиҳ,

v ~

фаул

Му-сал-сал

v — —

фаулун

сў-зинг-бе

v — —

фаулун

ни-ҳо-ят

v — —

фаулун

ма-лиҳ.

v ~

фаул

2. Мутақориб мусаммани маҳзуф. Бу вазнда фаулуннинг
маҳзуф тармоқ рукни — фаал иштирок этади. У ҳам ҳар бир
байтнинг аруз ва зарб рукни, яъни мисраларнинг охирги рукнла-
ри ўрнида келади. Масалан:

Сенингдек буте йўқтурур Чин аро,

Бути Чин сенинг банданг ойин аро.

(Навоий)

Бу байтнинг чизма ва рукнлари қуйидагича:

Се-нинг-дек

v — —

фаулун

бу-те-йўқ

v — —

фаулун

ту-рур-Чин

v — —

фаулун

а-ро,

v —

фаал

Бу-те-Чин

v — —

фаулун

се-нинг-бан

v — —

фаулун

да-нг о-йин

v — —

фаулун

а-ро.

v —

фаал

3. Мутақориби мусаммани аслам. Мутақориб баҳрининг бу тармоғида фаулуннинг аслам тармоғи — фаълун рукни иштирок этади. Бу рукн, одатда, мисраларнинг биринчи ва учинчи рукнлари ўрнида келади. Масалан:

Кўрсат жамолнинг мастоналарга,
Ишқингда куйган девоналарга.

(Маишраб)

Бу байтнинг чизмаси қуйидагича:

Кўр-сат	жа-мо-линг	мас-то	на-лар-га,
— —	v — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун
Иш-қинг	да-куй-ган	де-во	на-лар-га.
— —	v — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун

Мазкур вазнда адабиётимизда қўплаб ажойиб лирик шеърлар яратилган. Мисоллар:

Эй шўҳ зебо, эй сарв раъно,
Бўлдум ғамингдин мажнуни шайдо.

(Навоий)

Арзимни айдим боди сабога,
Еткурса ҳолим ул дилрабога.

(Ҳувайдо)

4. Ўн олти рукнли мутақориби аслам. Мумтоз шеъриятимизда мутақориб баҳрининг кўп рукнли вазнлари ҳам қўлланган. Айрим етук шоирлар, хусусан, 16 рукнли мутақориби аслам вазнида лирик шеърлар битганлар.

Мазкур вазнда яратилган шеърларнинг ҳар байтида 16 та рукн иштирок этиб, мисраларда фаулун рукнининг аслам тармоғи — фаълун солим рукн — фаулун билан кетма-кет алмашилиб такрорланади. Масалан:

Сенсан латофат тахти уза шаҳ, ҳусн аҳлидурлар
хайли сипоҳинг,
Бўлсун илоҳи то рўзи маҳшар афзуну олий
иқболи жоҳинг.

(Оғаҳий)

Мана шу байт чизмаси қуйидагича:

Сен-сан	ла-то-фат	тах-ти	у-за-шаҳ	хус-наҳ	ли-дур-лар
— —	v — —	— —	v — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун	фаълун	фаулун

			хай-ли	си-по-ҳинг	
			— —	v — —	
			фаълун	фаулун	
Бўл-сун	и-ло-ҳи	то-рў	зи-маҳ-шар	аф-зу	ни-о-лий
— —	v — —	— —	v — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун	фаълун	фаулун
			иқ-бо	ли-жо-ҳинг,	
			— —	v — —	
			фаълун	фаулун	

5. Ўн олти рукнли мутақориби аслами мусаббағ. Бу вазн юқоридаги ўлчовдан охирги ҳижонинг ўта чўзиқлиги, яъни ҳар қайси қофияланувчи мисрадаги охирги рукннинг фаулунга эмас, балки унинг мусаббағ тармоғи — фаулунга тенглиги билангина фарқланади. Масалан:

Ақлимни олди, ҳайратга солди бир турфа жонон,
султони ҳўбон,
 Ул бир табассум айлаб такаллум чун моҳи тобон
бўлди намоён.
(Фурқат)

Байт чизмаси қуйидагича:

Ақ-лим	ни-ол-ди,	ҳай-рат	га-сол-ди	бир-тур	фа-жо-нон
— —	v — —	— —	V — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун	фаълун	фаулун
				сул-то	ни-хў-бон,
				— —	v — ~
				фаълун	фаулун
Ул-бир	та-бас-сум	ай-лаб	та-кал-лум	чун-мо	ҳи-то-бон
— —	v — —	— —	v — —	— —	v — —
фаълун	фаулун	фаълун	фаулун	фаълун	фаулун
				бўл-ди	на-мо-ён
				— —	v — ~
				фаълун	фаулун

6. Ўн олти рукнли мутақориби маҳбузи аслам. Аруз вазнига биринчи марта Алишер Навоий томонидан олиб кирилган бу вазнда фаулун рукнининг мақбуз тармоғи — фаулу ҳамда аслам тармоғи — фаълун рукнлари иштирок этади: фаулу тоқ рукнларда, фаълун эса жуфт рукнлар ўрнида келади. Бу вазннинг рукнлари ва чизмаси қуйидагичадир:

Фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун
v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —
фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун
v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —

Масалан:

Не пок мажнунки бир пари чехра пок хусниға зор бўлғай,
Бу пок ишқ ичра пок жон тарки этса не ихтиёр бўлғай.

(Навоий)

Мазкур байтнинг чизмаси тузилса, қуйидаги кўриниш ҳосил бўлади:

Не-по-к	маж-нун	ки-бир-па	ри-чеҳ	ра-по-к	хус-ни
v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —
фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун
				ға-зо-р	бўл-ғай
				v — v	— —
				фаулу	фаълун
Бу-по-к	иш-қ ич	ра-по-к	жон-тар	ки-эт-са	не-их
v — v	— —	v — v	— —	v — v	— —
фаулу	фаълун	фаулу	фаълун	фаулу	фаълун
				ти-ё-р	бўл-ғай
				v — v	— —
				фаулу	фаълун

ФОИЛУН РУКНИНИНГ ТАРМОҚЛАРИ

Фоилун рукни таркибидаги ҳижоларнинг ўзгариши натижа-сида унинг адабиётимизда қўлланувчи қуйидаги тармоқлари майдонга келади:

1. **Фаилун.** Бу рукн фоилотуннинг «хабн» зиҳофига дуч келиб, биринчи чўзиқ ҳижосининг қисқа ҳижога айлантирилишидан ҳосил бўлади ва **махбун** деб юритилади.

2. **Фаълун.** Бу рукн фоилотуннинг «қатъ» зиҳофига дуч келиб, охирги ҳижосини тушириш ва қисқа ҳижосини чўзиқ ҳижога айлантириш натижасида ҳосил бўлади ва **мақтуъ** деб юритилади. Фоилун рукнининг шундай ўзгаришдан сўнг юзага келган «фои» қисми ўзига тенг бўлган фаълун рукни билан алмаштирилади.

3. **Фаилон.** Бу рукн фоилуннинг махбун тармоғи фаилуннинг изола зиҳофи билан ўзгартирилиб, охирги чўзиқ ҳижони ўта чўзиқ ҳижога айлантириш натижасида ҳосил бўлади ва **махбуни музол** деб юритилади.

Фоилун рукнининг бу зиҳофлари унинг такроридан тузиладиган мутадорик баҳри, шунингдек, унинг иштирокида тузиладиган мадид ҳамда басит баҳри тармоқларини майдонга келтиради. Ўзбек адабиётида мадид ва басит баҳрларидан фойдаланилмаган. Шеъриятимизда мутадорик баҳрининг икки вазни қўлланган, холос.

МУТАДОРИК БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

1. Мутадорики мусаммани мақтуъ. Бу вазн шеър мисраларида фақат чўзиқ ҳижолярнинггина келиши жиҳатидан аҳамиятлидир. Бир байтдаги саккизта рукннинг ҳар бири фоилун рукнининг мақтуъ тармоғи — фаълунга тенг бўлади. Масалан:

Борғил эй ҳамдам ҳар ёни,
Кўнглум итмиш, топқил они.

(Навоий)

Мазкур байт қуйидаги чизмага эга:

Бор-ғил	эй-ҳам	дам-ҳар	ё-ни,
— —	— —	— —	— —
фаълун	фаълун	фаълун	фаълун
Кўнг-лум	ит-миш,	топ-қил	о-ни.
— —	— —	— —	— —
фаълун	фаълун	фаълун	фаълун

2. Ўн олти рукли мутадорики махбун. Бу вазн шеър мисраларида фоилун рукнининг махбун тармоғи иштирок этишини тақозо қилади. Адабиётимизда ана шу рукннинг бир байтда 16 марта такрорланишига асосланган кўриниши қўлланилган.

Масалан:

Туну кун караминг ўқини отасан ҳама олам
элини нишона қилиб,
Вале навбат агар манга етса, хато қиласан
неча навъ баҳона қилиб.

(Огаҳий)

Шу байт чизмасини қуйидагича тузиш мумкин:

Ту-ну-кун	ка-ра-минг	ў-қи-ни	о-та-сан	ҳа-ма-о
v v —	v v —	v v —	v v —	v v —
фаилун	фаилун	фаилун	фаилун	фаилун
		ла-мэ-ли	ни-ни-шо	на-қи-либ,
		v v —	v v —	v —
		фаилун	фаилун	фаилун
Ва-ле-нав	ба-т а-тар	ма-нга-ет	са-ха-то	қи-ла-сан
v v —	v v —	v —	v v —	V V —
фаилун	фаилун	фаилун	фаилун	фаилун
		не-ча-нав	иъ-ба-ҳо	на-қи-либ.
		v v —	v v —	v v —
		фаилун	фаилун	фаилун

Кўриниб турибдики, мазкур байтда фоилун рукнининг махбун фуруи — фаилун 16 марта айнан такрорланган. Шунга кўра

шеър вазни 16 рукнли мутадорики махбун эканини таъкидлаши-
миз мумкин.

Комил баҳри асосан араб арузига махсус бўлиб, туркий шеърятда кам қўлланган. Ўзбек адабиётида ушбу ўлчовдаги илк (ягона) ғазални Алишер Навоий яратган. Ундан сўнг мазкур вазни Огаҳий, Муқимий сингари ижодкорлар синаб кўрдилар. Кекса арузчи шоир Ҳабибий ҳам ўз ғазалларидан бирини ушбу ўлчов асосида яратган эди.

КОМИЛ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ

Комили мусаммани солим — шеърятимизда жуда кам қўл-
ланган ўлчовлардан бўлиб, рукнлари ҳамда чизмаси бир мисрада

мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун	мутафоилун
v v — v —	v v — v —	v v — v —	v v — v —

тарзидадир. Ушбу ўлчовни биринчи марта ўзбек шеърятда
Алишер Навоий қўллаб, ўзининг

Не хаёл эди янаким кўнгул қуши сайдини ҳавас
айладинг,
Баданимга ҳар саридин ҳаданг отибон анга қафас
айладинг

матлали ғазалини ёзган эди.

Навоий анъаналарининг давомчиси бўлган Шермуҳаммад
Мунис ҳам ушбу вазнда

Санамо, ғамингда ёқиб фалакни фиғону нолау
оҳимиз,
Дили сахтинга асар этмади нечук эрди бахти
сиёҳимиз.

Мисоллар:

Не балолди чарх экан ушбу дун манга ҳажрдан ватан айлади,
Ватан ичра бор на тириклигим яна дардидин кафан айлади.

(Увайсий)

Қаду огзи ҳажрида дарду ғам етадур аламзада жонима,
Етур, эй сабо, бу хабарни ул қади сарву ғунча даҳонима.

(Огаҳий)

Хирадимни горатин айлаган юзи ой-у сочлари ҳоладур,
Бу чаман аро на санавбару на суман билан гули лоладур

(Муқимий)

Нахуш ўргилай караминг била қарасанг кулиб
назар айласанг,
Юрагингдаги ғаразингни ҳам билайин надур,
хабар айласанг.

(Ҳабибий)

УЧИНЧИ БЎЛИМ

МУМТОЗ ҚОФИЯ НАЗОКАТИ

Мумтоз шеъриятимизда қофия бадииятнинг асосий қиррала-ридан бири саналиб келган. Ижодкорнинг салоҳияти шеърларда қўлланган қофияларнинг гоёлар моҳиятини, тимсоллар қиёфа-сини очишдаги аҳамияти, қофия учун танланган сўзларнинг маънавий теранлиги, оҳангдорлиги, жило ва жозибаси билан ҳам белгиланган. Қофиянинг хилма-хил турлари ва санъатларидан, вазн ва қофия муносабатларидан ўринли фойдаланиш шоир ма-ҳоратининг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам ҳар қайси ижодкор қофия илмини диққат-эътибор би-лан ўрганган, етук маликул калом шоирларнинг бу соҳадаги санъаткорликларидан таълим олиб камол топган.

Маълумки, қофия шеърӣ асарларда ифодаланаётган ижти-мой-ахлоқий гоёлар, теран фалсафӣ мушоҳадаларни бадиӣ сўз воситасида жозибали ва таъсирчан акс эттиришнинг муҳим воситаларидан биридир. Ҳар қайси мисра, байт, банддаги қо-фияларда, қофиядош сўзларда шоирнинг гоёвий-бадиӣ нияти ўз тажассумини топади. Ижодкор қофия воситасида ўз ўқувчиси диққатини шеърдаги энг муҳим фикрларга жалб қилади. Қофия-дош сўзлар асарда гавдалантирилаётган лирик ёки эпик тимсол-нинг маънавий қиёфасини чизишга, уларнинг ахлоқий тамойил-лари: тафаккур олами, туйғулари, орзу-армонларини ёрқин акс эттиришга хизмат қилади.

Қофиялар шеърӣ асар мусиқийлиги, жозибадорлигини таъминлашнинг асосий омилларидан саналади. Қофиядош сўз-лар таркибидаги ҳар қайси товуш мисра, байт, бандга алоҳида жило, таъсирчанлик багишлайди.

Қофиянинг шеърӣ асарда тутган ўрни ва аҳамиятини тўла-роқ, муфассалроқ англаб етиш учун қофия илми асослари: қо-фиянинг тузилиши ва турлари, шеърӣ жанрларнинг қофия ху-сусиятлари, қофия санъатлари ва хатолари, вазн ва қофия, ра-диф ва қофия муносабатлари мазмун ва моҳиятини атрофлича билиш зарур.

ҚОФИЯНИНГ ТУЗИЛИШИ

Қофия асосини **равий** ҳарфи ташкил қилади. Равий сўзи арабча «риво» сўзидан олинган бўлиб, юкни туяга боғлайдиган арғамчи маъносини билдиради. Арғамчи туя устига ортилган юк-ларни маҳкам бирлаштириб турганидек, равий ҳам шеърнинг қофияланувчи барча мисраларини бириктириб, ўзаро боғлаб ту-ради.

Равий ҳарфи қофияланувчи сўзлар таркибида айнан такрорланиб келиши шарт.

Равий туб сўзларда ўзак охирида, ясама сўзларда эса негиз сўнгида келувчи чўзиқ унли ёхуд ундош ҳарфдир. Атоийнинг

Мени оғзинг учун **шайдо** қилибсан,
Манга йўқ қайғуни **пайдо** қилибсан.
Сенинг ёйингни ҳеч ким торта олмас,
Мунингдекким қошингни **ё** қилибсан

мисраларидаги қофиядош «шайдо», «пайдо», «ё» сўзлари охиридаги чўзиқ «о» унлиси равийдир.

Бу хил чўзиқ унли қўшимчалардан олдин келиши ҳам мумкин. Чунончи, Алишер Навоийнинг

Кўз ёшим бўлди равон бир наргиси **жоду** кўруб,
Тифл янглиғким югургай ҳар тараф **оҳу** кўруб

байтида «жоду», «оҳу» сўзлари охиридаги чўзиқ «у» унлиси равий бўлиб ҳисобланади.

Чўзиқ унлилар ҳамиша сўз охирида келмай, қўшимчалар олдида туриши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг

Жамолинг шавқидин ғам шоми куймак **ибтилоқидин**,
Кўзум шамъи кул айлабтур аён қоилиқ **қаросидин**

байтидаги «ибтилоқидин», «қаросидин» қофиядош сўзлари таркибидаги чўзиқ «о» унлиси равийдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, қофиядош сўзлардаги такрорланувчи ундошлар охирида келган унлилар қисқа ёки чўзиқ бўлишидан қатъи назар равий бўла олмайди. Бундай ҳолларда ундан олдин турган ундош равий ҳисобланади. Чунончи,

Қани висолинга бир мендек **орзуманде**,
Висол умиди била меҳнатингга **хурсанде**

байтида «орзуманде», «хурсанде» сўзлари охирида турган «е» (э) унлисини равий деб билиш хато бўлади. Бу сўзларда равий «д» ундошидир.

Бобур қаламига мансуб «Хаттинг аро узоринг...» деб бошланувчи ғазалдаги

Хаттинг аро узоринг сабза ичида **лола**,
Ул чашми пур хуморинг лоладаги **ғазола**

байтида равий «лола», «ғазола» сўзлари охиридаги «а» унлиси эмас, балки «л» ундошидир.

Машрабнинг

Эй гул баданим, гул юзунга **банда** бўлойин
Қурбони шакар лаблари **пурханда** бўлойин

деб бошланувчи ғазалида ҳам **банда, пурханда, ноланда, ғўянда, шарманда, ханда** каби қофиядош сўзлар охиридаги «а» унлиси эмас, балки «д» ундоши равий бўлиб ҳисобланади. Зеро бу сўзларнинг барчасида қисқа «а» унлиси «д» ундошидан кейин кел-
япти.

Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Кел, эй соқий, кетур **паймона** бизга,
Инойатлар қилур **жонона** бизга

мисраларидаги қофияларда ҳам «а» унлиси эмас, балки «н» ундоши равий саналади.

Шеърятимиздаги аксарият асарларда ундошлар равий бўлиб келади. Масалан, Оғаҳий ғазалидаги

Келди юз файзу тароват бирла айёми **баҳор**,
Айлади рўйи замин жаннат сафосин **ошкор**

байтидаги «баҳор», «ошкор» сўзлари охиридаги «р» ундоши равий бўлиб келяпти. Аваз Ўтар ўғлининг

Мани ишқ ичра шайдо айлаган ороми **жонимсан**,
Нигори гулжабину маҳваши ширин **забонимсан**

байтидаги «жонимсан», «забонимсан» сўзларидаги олдинги «н» ундоши равий ҳисобланади.

Қофия тузилишига кўра равийдан олдин ва ундан кейин турувчи унли ва ундош ҳарфлар ҳам турли номлар билан аталади. Хусусан, равийдан олдин келувчи ундошлар қайд, даҳил, чўзиқ унлилар эса ридф, таъсис деб, қисқа унлилар (ҳаракатлар) ҳазв, тавжиҳ ва ишбоъ деб юритилади. Равийдан кейин келувчи ундошлар ёки чўзиқ, шунингдек, араб ёзувида ҳарф тарзида ёзил-
диган қисқа унлилар васл, ҳуруж, мазид, нойира, қисқа (ёзил-
майдиган) унлилар (ҳаракатлар) мажро ва нафоз номлари билан юритилади.

Қофия равий билан тугалланса, **муқайяд қофия** деб, равийдан сўнг давом этса **мутлақ қофия** деб аталади.

Тузилишига кўра қофиялар тўрт турга бўлинади. Булар **му-
жаррад, мурдаф, муқайяд** ва **муассас** қофиялардир.

ҚОФИЯ ТУРЛАРИ

МУЖАРРАД ҚОФИЯ

Ўзбек шеърятда кенг қўлланган қофия турларидан бири **мужаррад қофия** ҳисобланади. Бу хил қофиянинг бир тури равий чўзиқ унлидан иборат бўлган қофия бўлиб, унда шу чўзиқ унлидан бошқа бирон ҳарф иштирок этмайди. Равий ўрнида эса

чўзиқ унлилардан исталгани кела олади. Масалан, Хоразмий «Муҳаббатнома»сидаги

Чечаксиз булбулинг иши **наводур**,
Ошиқлар ҳар не ким қилса **раводур**

байтида наво — раво қофиялари мужаррад бўлиб, равийси чўзиқ «о» унлисидир.

Гадоийнинг

Ул ғамза ўқи нечаки жонға **жафо** қилур,
Кўнглум қушини, кўрки, ҳам ул ён **ҳаво** қилур,

Атоийнинг

Хусн богинда юзунгдек варди **ҳамро** кўрмадук,
Миср мулкинда лабингдек қанди **зебо** кўрмадук,

Лутфийнинг

Қайдин доғи кўрдум мен ўшул кўзи **қарони**,
Куч бирла кетурди бу кўнгул бошқа **балони**

байтларида ҳам чўзиқ «о» унлиси равий бўлиб келиб, мужаррад қофияни ташкил этган.

Алишер Навоийнинг

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонға қаро бало бўлубтур

байтидаги «қаро» ва «бало» қофиялари мужаррад бўлиб, бу сўзлар таркибидаги чўзиқ «о» унлиси равий бўлиб келган. Ҳар икки сўзни қофиядош қилиб турган мана шу унлидир.

Навоий қаламига мансуб

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгунча уйқу келмади

байтида эса равий вазифасини чўзиқ «у» унлиси бажарган. У мана шу ғазалдаги бадхў, кулгу, қайғу, ўтру, су(в) каби сўзларни қофиядош қилиб келган.

Навоийнинг

Кўз ёшим ғалтон борур ул орази дилжў сори,
Тифлдекким, ағнабон майл айлағай кўзгу сори

байтида чўзиқ «ў» ва «у» унлилари равий вазифасини бажариб, мужаррад қофия ташкил қилган.

Мужаррад қофиянинг унли равий бўлиб келувчи бу тури хусусияти қуйидаги шаклда аниқ кўриниб туради:

равий

бал	о
қар	о
гулр	ў
уйқ	у
дилж	ў
кўзг	у

Мужаррад қофиянинг иккинчи тури ундош билан тугалланиб, шу ундош равий бўлиб ҳисобланади, ундан олдин эса исталган **қисқа унли** келиши мумкин. Бу унли тавжиҳ деб юритилади. Демак, мужаррад қофиянинг бу тури бир **қисқа унли** билан бир ундошдан ташкил топади. Алишер Навоийнинг

Ёр ҳолидин менга ваҳким **хабар** йўқтур букун,
Бу жиҳатдин ақлу ҳушумдин **асар** йўқтур букун

байтида «хабар» ва «асар» сўзлари қофиядош бўлиб, «р» ундоши равий, ундан олдинги «а» қисқа унлиси тавжиҳ бўлиб ҳисобланади.

Бобурнинг

Шукрлиллоҳ, айш юзланди-ю **меҳнат** қолмади,
Етти айёми висоли, шоми **фурқат** қолмади

байтидаги «меҳнат», «фурқат» қофиядош сўзлари таркибидаги «т» ундоши равий, улардан олдинги «а» унлиси тавжиҳ бўлиб келиб, мужаррад қофияни ҳосил қилган.

Мунис қаламига мансуб

Ул навъ совуқ бўлди мушаддад бу **қиш**,
Тутғоч отин эл оғзида тил булғуси **тиш**

байтидаги «қиш-тиш» қофиядаги сўзларидаги «ш» ундоши — равий, олдинги қисқа «и» унлиси тавжиҳ саналади.

Увайсий газалидаги

Таним захмига, дўстлар, новаки нозик **бадан** боис,
Бўлубман хирқаи жўлийда ул гул **пираҳан** боис

байтида «бадан» ва «пираҳан» қофиядош сўзлари таркибидаги «н» ундоши — равий, «а» унлиси тавжиҳдир.

Огаҳийнинг

Ул гул юзи саҳбодин гул **гулму** экин, оё,
Кўнглум анга зор ўлғон **булбулму** экин, оё

мисраларидаги «гулму», «булбулму» қофиядош сўзлари таркибидаги «л» ундоши — равий, ундан олдин турган қисқа «у» унлиси тавжиҳ ҳисобланади.

Юқорида келтирилган қофиялар мисолида мужаррад қофиянинг бу тури хусусиятларини шундай кўрсатиш мумкин:

тавжиҳ равий

хаб	а	р
ас	а	р
меҳн	а	т
фурқ	а	т
қ	и	ш
т	и	ш
бад	а	н
пираҳ	а	н
г	у	л
булб	у	л

МУРДАФ (РИДФЛИ) ҚОФИЯ

Равий ҳарфидан олдин чўзиқ унлилардан бири келган қофия **мурдаф (ридфли) қофия** деб номланади. Чўзиқ унлининг ўзи эса **ридф** деб аталади.

Шеърятимизда равийдан олдин «о» чўзиқ унлиси келган мурдаф қофия жуда кўп қўлланган.

Мисоллар:

Жамолинг равзаи боги **жинондур**,
Лабинг сарчашмаи руҳи **равондур**.

(Атоий)

Келгин, эй дилбарки, асри ҳаддин ошти **иштиёқ**,
Дарду ғам ўтина бағримни кабоб этти **фироқ**.

(Ғадоий)

Кўнглум тилар ул пистатек оғзинг етурган **жомни**,
Бу нуқлу майнинг ҳасрати ўлтурди хосу **омни**.

(Саккокий)

Эй азалдин то абад кўнглум **гирифторинг** сенинг,
Чора қилким, бўлди жоним асру **афгоринг** сенинг.

(Лутфий)

Не янглиғ дей қошинда арзи **ҳолим**,
Ки қолмас они кўргач дер **мажолим**.

(Навоий)

Қошию қадию оғзин ул **моҳ**,
Кўрсатмаса манга найлайин, **оҳ**.

(Бобур)

Хуштур баҳор мавсумининг айши **чоғида**,
Ўз ери бирла бўлса киши васл **боғида**.

(Оғаҳий)

Куйиб кул қилди жисмим ишқ ўти, мен кимга айлай **дод**,
Кулум кўкка совурди ҳажр боди дод ила **бедод**.

(Увайсий)

Аввалда кўрмасамчи, бағрим **кабоб** кўрмай,
Бир лаҳза сабру тоқат йўқ кўзда **хоб** кўрмай.

(Муқимий)

Кўриниб турибдики, «о» унлисидан кейинги равий ўрнида истасан ундош келиши мумкин. Лекин ўзбек шеърлятида кўпинча «н», «р», «д», «л», «б» каби ундошлар равий сифатида кенг қўлланган.

Баъзан чўзиқ унли билан равий орасида яна бир ундош такрорланиб келиши мумкин. Бу хил ундош **ридфи зойид** деб, шу тарздаги қофия эса **ридфи зойидли мурдаф қофия** деб юритилади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонида қўлланган шундай қофиялардан баъзиларини кўздан кечирайлик:

Чекиб бошига бу андолалиқ **гурз**,
Ки гар ул текса туфроғ ўлгай **Албурз**.
...Чиқоргач пардаларнинг кейнидин **чехр**,
Нечукким тўрт бурқаё остидин **мехр**.
...Бировким хилқатин қилди қазо **рост**,
Қилур бовар неча сўз бўлса **норост**.
Бўлуб бир бурж ичинда меҳрдек **гирд**,
Ҳакими чарх анинг олинда **шогирд**.

Гурз-албурз қофияларидаги «у» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «р» ундоши ридфи зойид, «з» ундоши равийдир. **Чехр-мехр** қофияларида е (э) чўзиқ унлиси ридфи аслий, «х» — ридфи зойид, «р» — равий; **рост-норост** қофияларида «о» чўзиқ унлиси ридфи аслий, «с» — ридфи зойид, «т» — равий; **гирд-шогирд** қофияларида «и» чўзиқ ундоши — ридфи аслий, «р» — ридфи зойид, «д» — равийдир.

Кўп ҳолатларда «а» унлиси чўзиқ талаффуз қилинган ҳолда ридфи аслий бўлиб келиб, ридфи зойидли мурдаф қофия таркибида иштирок этиши мумкин. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Сени доно демак ёхуд **хираманд**,
Демакдурким ачиғ майдур, чучук-**қанд**.
...Силоҳи разм аро ул навъ ўлуб **гарқ**,
Ки ондин то қуёш чарх айламай **фарқ**.

...Ҳамул қоғозки булди нақш **пайванд**,
 Чекиб тарҳи ҳамул кишварга **монанд**.
 ...Югурмакка улус баским қилиб **майл**,
 Йиқилиб бир-бири устида ҳар **хайл**

каби байтлардаги қофиялар шулар жумласидандир. Юқоридаги қофияларнинг барчасида «а» унлиси чўзиқ талаффуз қилингани учун ридфи аслий вазифасида қўлланган.

	Ридфи аслий	Ридфи зойид	Равий
г	у	р	з
Алб	у	р	з
ч	е	ҳ	р
м	е	ҳ	р
р	о	с	т
нор	о	с	т
г	и	р	д
шог	и	р	д

Ридфи зойидли мурдаф қофияни **қайлли (муқайяд)** қофиядан фарқлаш лозим.

МУҚАЙЯД (ҚАЙДЛИ) ҚОФИЯ

Бу хил қофияларда қўш ундош қисқа унлидан сўнг келади. Қисқа унли **ҳазв**, равийдан олдинги ундош «**қайд**» деб аталади. Масалан,

Ғаҳе Хотам уёлур **базм** ичинда,
 Ғаҳе Рустам юпонур **разм** ичинда.
(Хоразмий)

Кел эй соқий, мени мажнунни **маст** эт,
 Сочинг занжири бирла **пойбаст** эт.
(Навоий)

Сафар айлади неча йил **дахр** аро,
 Қилиб неча кун сайр ҳар **шаҳр** аро,
(Фурқат)

Насимиким юки **сийм** ўлгай охир
 Таҳаррукда анга **бийм** ўлгай охир.
(Навоий)

	ҳазв	қайд	равий
ж	а	ҳ	д
	а	ҳ	д
мон	а	н	д
қ	а	н	д
р	у	с	т
ч	у	с	т
б	а	ҳ	р
з	а	ҳ	р
б	а	р	қ
ғ	а	р	қ
м	а	с	т
пойб	а	с	т

МУАССАС (ТАЪСИСЛИ) ҚОФИЯ

Чўзиқ «о» унлиси (фақат чўзиқ «о» унлиси) билан равий ўртасида бир ундош ва ундан кейин бир унли келадиган қофия **муассас (таъсисли) қофия** дейилади. Чўзиқ «о» унлиси **таъсис** деб, ундан кейинги ундош **дахил** деб, равий олдидаги қисқа унли эса **ишбоъ** деб аталади. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб ғазалнинг

Гар етар агёрдин юз минг **жароҳат**, эй кўнгул,
Чунки бордур ёр учун бор айшу **роҳат**, эй кўнгул

байтида жароҳат-роҳат қофиялари муассас бўлиб, чўзиқ «о» унлиси — таъсис, «ҳ» ундоши — дахил, «а» қисқа унлиси ишбоъ, «т» ундоши эса равийдир.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги баъзи муассас қофияларни кўздан кечирайлик:

...Таъбида куёш каби **ҳарорат**,
Айшига солиб эди **марорат**.
Ул дамки ароға кирса **хойил**,
Бўлур эди дашт сори **мойил**.
...Чун жазм қилиб бу ишни **тожир**,
Суд истаю мулкидин **муҳожир**.
Теграмда ҳужум қилиб **халойиқ**,
Мен кимса тилаб ул ишга **лойиқ**.
Шарҳ эттики фитнаи **ҳаводис**,
Оқшом не иш этмиш эрди **ҳодис**.

Таъкидланган қофияларнинг барчасида чўзиқ «о» унлиси иштирок этиб, ундан кейин дахил, ишбоъ, сўнг равий келган. Юқоридаги қофияларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

	таъсис	дахил	ишбоъ	равий
ҳар	о	р	а	т
мар	о	р	а	т
х	о	й	и	л
м	о	й	и	л
т	о	ж	и	р
муҳ	о	ж	и	р
хал	о	й	и	қ
л	о	й	и	қ
ҳав	о	д	и	с
ҳ	о	д	и	с

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳар икки мисрадаги дахилнинг бир хил ундошдан иборат бўлиши шарт эмас, улар турлича бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги

Ҳароратлар этиб ул хасқа **мойил**,
Қилур ўт етгач ўртанмакка **қобил**.
...Ичинда неча дарё моя **тожир**,
Гўҳар савдосига бўлгон **мусофир**.
Қўруб кишти элига тушти **мотам**,
Фузунроқ бўлди бу мотам **дамодам**.
Тузотгунча ўқу ёйин **диловар**,
Етишти ҳар ён ул хайли **жафогар**

каби ўнлаб қофияларда иккала мисрадаги дохиллар бир-биридан фарқланадилар. Буни қуйидаги шаклда янада яққолроқ кузатиш мумкин:

	таъсис	дохил	ишбо	равий
м	о	й	и	л
қ	о	б	и	л
т	о	ж	и	р
мус	о	ф	и	р
м	о	т	а	м
дам	о	д	а	м
дил	о	в	а	р
жаф	о	г	а	р

Шу ҳолат ҳам диққатга сазоворки, муассас қофиялар лирик шеърятда жуда кам қўлланади. Шоирлар бу хил қофияга кўпроқ эпик шеърятда мурожаат қилганлар. Шунда ҳам улар жами қофиянинг 3,5—7 фоизидан ошмайди.

Мисоллар:

Улки дерлар жумлаи оламда **ғолиб** ҳусн эрур,
Мунтаҳои восили матлубу **толиб** ҳусн эрур.

(Атоий)

Тор оғзинг шаккар эрнинг шаҳди **фонқ**,
Сўзунгдин эл билур турлук **дақойиқ**.

(Хоразмий)

Гар етар ағёрдин юз минг **жароҳат**, эй қўнгул,
Чунки бордур ёр учун бор айшу **роҳат**, эй қўнгул.

(Навоий)

Қўнгул тоқида бир меҳроб абру қўздадур **ғойиб**,
Анингчун мастлиғда ишқ элига саждадур **вожиб**.

(Увайсий)

Қаддинг олдида сановбарда **назокат** қайдадур,
Гулда рухсорингни торида **тароват** қайдадур.

(Муқимий)

МУТЛАҚ ҚОФИЯЛАР

Қофиялар равий ҳарфи билан тугалланиши ёки ундан кейин ҳам ҳарфлар келиши мумкин. Равий билан тугалланган қофияларни **муқайяд** деб, ундан кейин ҳарфлар келган қофияларни эса **мутлақ қофия** деб аташ қабул қилинган.

Мутлақ қофия таркибида равийдан кейин келувчи ҳарфлар турлича аталади. Чунончи, равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **васл** деб, иккинчи, яъни васлдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли **ҳуруж** деб, учинчи, яъни ҳуруждан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **мазид** деб, тўртинчи, яъни мазиддан кейинги ундош ёки чўзиқ унли **нойира** деб юритилади. Ҳарфлар нойирадан кейин давом этса, ҳар қайси ундош ёки чўзиқ унли шу ном билан, яъни нойира деб аталаверади. Васл, ҳуруж, мазид, нойира эски ёзув бўйича ёзиладиган ҳарфлардир. Маълумки, эски ўзбек ёзувида қисқа унлилар (ҳаракатлар) ёзилмайди.

Равийдан сўнг шундай унлилар келса (улар ҳозирги ёзувимизда қисқа унли бўлиб ёзилади албатта), улар ҳам турлича аталади. Жумладан, равийдан кейинги қисқа унли (равийнинг ҳаракатини ифодаловчи ҳарф) **мажро** деб, васл, ҳуруж, мазид, нойирадан кейин турувчи қисқа унлилар (уларнинг ҳаракатини ифодаловчи ҳарфлар) **нафоз** деб юритилади.

Мутлақ қофиянинг тузилиши қуйидаги шаклда аниқ кўриниб туради:

равий	мажро	васл	нафоз	хуруж	нафоз	мазид	нафоз	нойира	нафоз	нойира
-------	-------	------	-------	-------	-------	-------	-------	--------	-------	--------

Мутлақ қофияларнинг равийгача бўлган қисми қофия тури билан боғлиқ ҳолда турлича бўлиши мумкин. Яъни мужаррад қофия бўлса, равийдан олдин тавжиҳ — қисқа унлигина келади, мурдафи аслий қофия бўлса, равийдан олдин чўзиқ унли туради. Мурдафи зойид қофияда равийдан олдин ридфи аслий ва ридфи зойид ҳарфлари, муқайяд (қайдли) қофияда радифдан аввал ҳазв ва қайд ҳарфлари, муассас қофия бўлса равийдан олдин таъсис, дахил, ишбоъ ҳарфлари туради. Масалан, Навоийнинг

Неча йилда қилмади кўнглимга ишқи шиддати,
Улча қилди хаста жонга неча кўнлук фурқати

байтидаги «шиддати», «фурқати» қофиялари мужаррад бўлиб, «т» — равий, ундан олдинги «а» — тавжиҳ, охириги «и» чўзиқ унлиси эса (у эски ёзувимизда ҳам ёзилади) васлдир. Бу хил қофия **васлли мутлақ қофия** ҳисобланади.

Алишер Навоийнинг

Ошиқ ўлдум неча жавр аҳли замондин тортайин,
Улки ошуби замондур бори ондин тортайин

байтида замондин — ондин қофияларидаги «н» ундоши — равий, ундан кейинги «д» ундоши — васл, қисқа «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) — нафоз, охириги «н» ундоши — хуруж ҳисобланади. Бу хил қофия **хуружли мутлақ қофия** саналади.

Бир паривашким кўнгул девонадур савдосидин,
Гар эрур бандангки, озод ўлмон истиғносидин

байти қофияларида «о» унлиси — равий, «с» ундоши — васл, ундан кейинги «и» унлиси (эски ёзувда ёзилади) хуруж, «д» ундоши мазид, кейинги қисқа «и» унлиси (у эски ёзувда ёзилмайди) нафоз, охириги «н» ундоши эса нойирадир. Бу хил қофия **нойирали мутлақ қофия** саналади.

Алишер Навоийнинг

Ҳарорат жонима ул оташин лаъл ахгариндиндур,
Анга таскин ҳам ул юз равзасининг кавсариндиндур

байтида бир неча нойира иштирок этади, яъни «ахгариндиндур — кавсариндиндур» қофиялари таркибидаги олдинги «р» — равий, ундан кейинги «и» — мажро, олдинги «н» ундоши — васл, «д»

ундоши — ҳуруж, ундан кейинги «и» — нафоз, кейинги «н» ундоши — мазид, кейинги «д» ундоши — нойира, чўзиқ «у» унлиси (эски ёзувда ёзилади) — нойира, охириги «р» ундоши — нойира ҳисобланади. Бу хил қофия **бир неча нойирали мутлақ қофия** саналади.

Юқорида таҳлил қилинган мутлақ қофияларнинг хусусиятини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

	равий	мажро	насл	нафоз	ҳуруж	нафоз	мазид	нафоз	нойира	нафоз	нойира	нафоз	нойира
шидда	т	и											
фурқа	т	и											
замо	н		д	и	н								
о	н		д	и	н								
савд	о		с		и		д	и	н				
истигн	о		с		и		д	и	н				
ахга	р	и	н		д	и	н		д		у		р
кавса	р	и	н		д	и	н		д		у		р

ШЕЪР ШАКЛЛАРИНИНГ ҚОФИЯ ТУЗИЛИШИ

Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари билан белгиланган. Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари билан белгиланган. Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари билан белгиланган. Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари билан белгиланган.

Шеър шаклларида, араб ва форс-тожик адабиётларидаги каби, шеър шакллари қофия тузилиши нуқтаи назардан уч гуруҳга бўлинган. Булар ғазал, маснавий, мусаммат гуруҳларидир. Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари қофия тузилиши нуқтаи назардан уч гуруҳга бўлинган. Булар ғазал, маснавий, мусаммат гуруҳларидир. Шарқ адабиётида қофия шеър шакллари қофия тузилиши нуқтаи назардан уч гуруҳга бўлинган. Булар ғазал, маснавий, мусаммат гуруҳларидир.

Ғазал усулида қофияланувчи лирик шеърлар гуруҳига фард, рубоий, туюқ, ғазал, қасида киради. Улардан ҳар бирининг қофия тузилиши билан батафсилроқ танишайлик.

Фард шаклида шеърни ташкил қилаётган икки мисра аксар ҳолларда қофияланади. Баъзан улар қофиясиз бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг «Ҳазойинул маоний» асарида урин олган 86 фардидан 83 таси қофияли, 3 тасигина қофиясиздир. Чунончи,

Андоқ кўрунди сабза орасинда лолалар,
Ким, сабз хатлар илгида олтун пиёлалар.

...Киши айбинг деса, дам урмагилким, ул эрур кўзгу,
Чу кўзгу тийра бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму.

...Мурувват барча бермакдур, емак йўқ.
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ

каби фардлар қофияли бўлса,

Ўқларинг эй тонгки, оттинг жонима вуслат куни,
Бу жиҳатдин ёрума дермен сени ҳар субҳдам.
...Белу оғзидин дедиларким, дегил афсонае,
Бошладим филҳолким: «Бир бор эди, бир йўқ эди».
...Сайл йўлида фано даштида мужгоним эмас,
Кўз олочуғларининг дўде еган уғларидур

фардлари қофиясиздир.

Фард шаклида ёзиладиган муаммолар асосан қофияли шеър сифатида битилади. Жумладан, Навоий «Хазойинул маоний»сидан 52 муаммо, «Девони Фоний»даги (Навоийнинг 15 жилдлик асарларининг 5— жилдида) 17 муаммо қофиядош қилиб битилган.

Рубоий жанрига мансуб бўлган шеърий асарлар аксар ҳолда а а б а тарзида, яъни тўртликнинг 1, 2, 4 мисралари қофияланади. Баъзан шоирлар рубоийнинг тўрттала мисрасини ҳам қофиядош қилиб ёзганлар. Бундай рубоийлар **тарона** деб аталган. Масалан, Алишер Навоий қаламига мансуб

Кўзум учадур, магарки **ёрим** келадур,
Эс ҳар дам озар, магар **нигорим** келадур.
Ё бодияи фироқ сайрида қилиб,
Юз марҳала қатъ **шаҳсуворим** келадур.

Гурбатда ғариб **шодмон** бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу **меҳрибон** бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулга тикондек **ошён** бўлмас эмиш,

каби рубоийлар а а б а тарзида қофияланган бўлса,

Ҳар лаҳза кўнгул ғамингда **маҳзун** бўладур,
Маҳзунлиғи лаҳза-лаҳза **афзун** бўладур.
Савдо анга юз ончаки **Мажнун** бўладур,
Юз мунча десам ҳам не ажаб **чун** бўладур.

Ким истаса салтанат, **саҳодур** анга шарт,
Ким ваъдаки айласа, **вафодур** анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, **фанодур** анга шарт,
Оллига неким келса, **ризодур** анга шарт

рубоийлари аааа тарзида қофияланган тароналардир. Жумладан, Алишер Навоий «Хазойинул маоний»сидаги 133 рубоийдан 116 таси тарона шаклида, 17 тасигина **а а ба** тарзида қофиялан-

ган. Шоирнинг «Назмул жавоҳир» асаридан ўрин олган 268 рубоийнинг барчаси таронадир. Навоий ўзининг форсий тилдаги 73 рубоийсини ҳам тарона тарзида битган. Чунончи, шоир 15 жилдлик асарлари 5-жилдидан ўрин олган 51 рубоий тарона шаклида ёзилган. Бинобарин шоир яратган жами 474 рубоийдан 461 таси таронадир.

Заҳириддин Бобур қаламига мансуб 196 рубоийдан 17 таси тарона, қолган 179 таси оддий, **аабба** шаклида қофияланган. Огаҳий эса 73 рубоийсидан 10 тасинигина тарона шаклида ёзган.

Туюқ шаклида битилган шеърый асарларнинг қофия хусусиятларини Бобур ўзининг «Мухтасар (аниқроғи «Муфассал») асарида мукаммал баён этган эди. У ёзади: «Туюқ неча навъдур? Бири улким ҳар уч қофияда тажнис риоят қилурлар... яна бири улким, қитъадек бурунғи байтнинг аввалғи мисраъида қофия риоят қилмай, байтларнинг қофиясида тажнис келтурурлар, нечукким:

Берма дерлар ул вафосизга кўнгул,
Ким анинг кишига ортуқ ниши бор.
Мен тамаъ узмасмен ўлсам лаълидин,
Жон менинг жонимдур элнинг неши бор.

Навоий:

Бир пари ишқида мен девонани
Эйки истарсен, келиб гулханда кўр.
Бир қадаҳ ул гулни хандон айлади,
Эй кўнгул, наззора қил гул ханда кўр.

Яна бири улким, **тажнис риоя қилмай** (таъкид бизники — А. Ҳ.) уч қофия билан айтурлар, нечукким:

Экма қошу яхши парчамдур санга,
Рост қадду зулфи пурхамдур санга.
Чун бу янглиғдур санга хайду ҳашам,
Хўблук мулки мусалламдур санга.

Яна бири улким, тажнис риоя қилмай икки қофия била айтурлар, нечукким:

Бу вилоятқа муқайяд бўлмағил,
Кел Хуросон жонибиға азм қил.
Гар борур бўлсанг эрурман ҳамроҳинг,
Вар турарсен, мен борурмен, жазм қил.

Туюқда яна бир неча навъ хотирға етибтур, ким, ҳеч ерда кўрулмайдур. Бири улким ҳар тўрт қофияда тажнис риоят қилинбтур, нечукким:

Васлдин сўз дерга йўқ, ёро манга,
 Ҳажр аро раҳм айла, кел, ёро манга.
 Ўқунг этти қўб ёмон ёро манга,
 Марҳами лутфунг била ёро манга.

Яна бири улким уч ерда тажнис радиф ўрнида бўлбтур, юқоридаги қофия риоят қилинибтур, нечукким:

Меҳрким кўкка қилур оҳанг тонг,
 Оллида бўлса эмас беранг тонг.
 Холию икки лабидек бўлмағай
 Ҳинду ар келтурса шаккар бирла тонг.

Яна бир улким тажнисдан бурно уч ерда ҳожиб риоят қилинибтур, нечукким:

Не бало бийик турур давлат боғи,
 Кўҳи ғамни не билур давлат боғи.
 Ҳиммате тут, доғи давлат истағил,
 Ҳимматинг бўлса бўлур давлат боғи¹.

Бинобарин, туюқлар **аааа**, **ааба** ва **бава** тарзида тажнисли ёки тажниссиз қофияланиши мумкин.

Ўзбек шеъриятида яратилган туюқлар аксар ҳолларда **ааба** ёки **бава** шаклида қофияланган. Жумладан, Лутфий яратган 70 туюқдан² 60 таси **ааба** тарзида қофияланган, шулардан 19 таси тажнисли, 10 туюқ **бава** тарзида қофияланган бўлиб барчаси тажнислидир.

Алишер Навоийнинг 13 туюғидан 11 таси **ааба**, 2 таси **бава** тарзида қофияланган бўлиб, ҳаммаси тажнислидир. Бобур 17 туюқ ёзган бўлиб, шулардан 14 таси **ааба**, 3 таси **бава** тарзида қофияланиб, барчаси тажнислидир. Отаҳий **ааба** тарзида тажнисли қофияланувчи 8 шеър ёзган. Ҳабибий яратган 9 туюқ ҳам **ааба** шаклида қофияланган.

Қитъа шаклида битилган шеърини асарлар, ҳажмидан қатъи назар, **бава** тарзида, яъни жуфт мисраларигина қофияланади. Алишер Навоийнинг

Чун гараз сўздин эрур маъни анга
 Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
 Оғини хотини баъзан баъз айтади
 Кўрмас қим, дег оғини қўриқини

¹ Бобур. Мухтасар. Тошкент, «Фан» нашрияти, 1977, 1-қисм, 104-ж. 10-б.

² Лутфий. «Сенсан есварим» китобида келтирилган 70 туюқ, дубони қитъа, туюқда нисбат берилган 72 асардан 2 таси **ааба** тарзида, 70 таси тажнислидир. Улардан 10 тасини қитъадарек деб қараш мумкин.

Огаҳийнинг

Кўнгулни боғлама номард ваъдасига дами,
Ки ваъдасида анинг бўлмағай вафо ҳаргиз.
Мулойим ўлма даме душмани қадимингга,
Мулойимат била ул бўлмас ошно ҳаргиз.
Тоши йилоннинг агар ҳар нечаки, нармдурур,
Ва лек бўлмас ичи заҳрдин жудо ҳаргиз

қитъалари бу хил қофияга мисол бўла олади. Катта ҳажмдаги қитъалар ҳам худди шу тарзда қофияланаверади. **Чистон**, тарих битишда ҳам кўпинча шу хил қофиядан фойдаланилган. Чунончи, Навоийнинг 10 та чистонидан 8 таси, форсча 9 тарихдан 7 таси шу тарзда қофияланган.

Ҳазал шаклига мансуб асарларнинг мисралари **абава...** тарзида, яъни биринчи байт — матланинг ҳар икки мисраси, кейинги байтларнинг жуфт мисралари бир хилда қофияланади. Бобурнинг

Қачон бўлғай мушарраф бўлгамен, жоно **жамолингга**,
Қутулғаймен фироқингдин, етишгаймен **висолингга**.
Кўз очғил боққаликим, бўлмишам бечора ул кўздан,
Лаб очғил сўргаликим, ташна бўлмишмен **зилолингга**.
Ул ойнинг юзи бирла тўш бўлуб даъвойи ҳусн этсанг,
Яқин бўлди букунким, эй қуёш, еттинг **заволингга**.
Қабулар, элтасен хаттим, не бўлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ парру **болингга**.
Белингдин ким ҳаёлидур, йироқдурмен мени ёд эт,
Умидим борки Бобурдин етишгаймен **хаёлингга**

ғазали қофияси шу хил кўринишга эга.

Шеърятимизда **барча мисралари қофияланган** ғазаллар ҳам битилган. Увайсийнинг қуйидаги шеъри шундай асарлардандир:

Деди бир кун менга ул маҳвашим: «Эй шўҳи **бепарво**,
Мен айдим: «Сен дема, мен дей, ки солдинг бошимга **савдо**.
Ато қилди худо менго сенингдек дилбари **барно**,
Висолинг қатраидир, мавж урар ҳажринг бўлуб **дарё**.
Қаноатда дегил кўнглум қушин то ул қуши **анқо**,
На чун ким сен эрурсен баҳри дилда гавҳари **якто**.
Табассум айлағил, нолам насимиға гули **раъно**,
Ки гулзори фироқ ичра мен эрдим булбули **гўё**.
Баногоҳ етса васлинг қилмағайсен ноз **истиғно**,
Дегайсен мен гадо мазмунига, эй шоҳ, **салламно**.
Замонингда агар мавжуд бўлса Вомиқу **Узро**,
Муҳаббатдин дам урмас эрди, ишқдин айламас **даъво**.
Ажаб маъшуклик расмин биларсен, кўзлари **шаҳло**,
Топилмас икки оламда сенингдек шўҳ базм **оро**¹.

¹ Увайсий. ЎЗФАН нашриёти. Тошкент, 1959, 25-бет.

Мустаҳзод шеърӣй шаклининг қофия тузилиши ғазалга ўхшаб кетса ҳам, баъзи хусусиятларига кўра ундан фарқланиб туради. Маълумки, мустаҳзод «орттирилган» деган маънони ифодалайди, яъни ғазалга монанд шеър мисраларидан ҳар бирга яна ярим мисра орттирилади, оқибатда ҳар қатори бир ярим мисралик шеър ҳосил бўлади. Мустаҳзод қофиясининг асосий хусусияти шундаки, тўлиқ мисра ҳам, орттирилган ярим мисра ҳам ғазалга ўхшаб **а а б а в а . . .** тарзида, лекин ҳар қайсиси мустақил қофияланади. Машраб мустаҳзоди байтлари мисолида бу хил қофияни кузатиш мумкин:

Ногоҳ кўрунуб жилва қилиб ўтти **паризод**,
Бағримни қилиб **қон**.
Фурқат ила ғам даштида дил айлади **ношод**,
Ул ваъдаси **ёлғон**.
Йиғлаб югуруб орқасидин эргаша қолдим
Бир раҳм қилур деб,
Бераҳм вафосизга қилиб умрни **барбод**,
Сарғаштау **ҳайрон**.

Мустаҳзоднинг кейинги байтлари ҳам шу тарзда қофияланади. Алишер Навоӣй, Мунис, Оғаҳӣй, Комил Хоразмӣй, Аваз, Ҳабибӣй каби шоирлар яратган мустаҳзодлар шу тарздаги қофия тузилишига эга.

Санъаткор шоир Оғаҳӣй мустаҳзоднинг анъанавӣй қофия тузилишини такомиллаштириб, ҳар қайси ярим мисрадан сўнг яна ярим мисра орттириб, ҳар қайси қатордаги қофиялар сонини учтага еткизди. Мана шу мустаҳзоднинг дастлабки байтлари:

Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро **гул**
бир ошиқи **ҳайрон**,
дийдоринга **шайдо**,
Бир шефтадур кокули мушкининг **сунбул**,
ҳам ҳоли **паршон**,
ҳам бошида **савдо**.
Ҳам сарв қадинг жилвасини кўргали қумри
ҳар дам чекибон оҳ,
билкул борур ўздин,
Ҳам гул юзунга маҳви жамол улғали **булбул**,
тун-кун чекар **афгон**,
тинмай дами **асло**...

Қасида жанрида битилган асарлар ҳам, ҳажмидан қатъи назар, худди шу тарзда, яъни **а а б а в а . . .** шаклида қофияланади.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишланган қасидаси шундай бошланади:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодӣйи **амон** келди,
Халойиқ, айш этинг, бу кун сурури **жовидон** келди.
Тан эрди бу улус барча анингдек жони бор ё йўқ.
Бихамдиллоҳ, ўгон фазли била ул танга **жон** келди.

Бу мавкаб гарди сурмоси топилмас эрди, бериб жон,
Кўрунг кўз бирла ҳақ сунъинким ўш хуш **ройгон** келди.

Қасида шу тарзда давом этади. Келтирилган парчадан қасиданинг ғазалга ўхшаб қофияланиши кўриниб турибди.

Маснавий тарзида ёзиладиган асарларда ҳар қайси байт мустақил қофияланади. Бу хил қофиялаш усули қулай бўлганлиги учун катта ҳажмдаги шеърӣ асарлар: ҳикоя — манзумалар, ҳажвий ҳикоялар, соқийномалар, дostonлар шу тарзда қофияланган. Жумладан, Хоразмӣ «Муҳаббатнома»си, Хўжандӣ «Латофатнома»сидаги мактублар, Кутбнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи, «Юсуф ва Зулайҳо», «Гул ва Наврўз» асари, Навоӣ, Муҳаммад Солиҳ, Нишотӣ дostonлари, Муқимийнинг ҳажвий ҳикоялари, Фурқатнинг маърифат мавзусидаги манзумалари шу тарзда қофияланган. Жумладан, Оғаҳӣйнинг даҳр боғи таърифидаги маснавийси шундай бошланади:

Даҳрки бир боғи **мусаффо**дурур,
Бошдин аёқ зеб ила **ородурур**.
Лутфу назокат аро ҳар **гулшани**,
Айш ила ишрат элининг **маскани**.
Ўйлаки фирдавс **фазоси** онинг,
Рухафзо обу **ҳавоси** онинг.
Наҳрлари ўйлаки баҳрун **нажот**,
Балки азубат аро айнул **ҳаёт**.
Сувлари ҳар сори **намудор** ўлуб,
Ойнаи таҳтиҳол **анҳор** ўлуб.
Ҳавзлари ичра мусаффо **зулол**,
Хосияту таъм аро кавсар **мисол**.
Очилибон юз ранг ила **гуллари**,
Сочилибон гул уза **сунбуллари**...

Мусаммат (банди шеърлар)нинг қофияси яна ўзгача хусусиятларга эга. Маълумки, мусаммат деганда, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, муашшар шакллари англашилади. Уларнинг қофия тузилиши ниҳоятда ўхшашдир.

Мураббаъ шаклидаги шеърнинг қофия тузилиши **а а а а**, **б б б а**, **в в в а**... кўринишига эга. Яъни биринчи банддаги тўрттала мисраъ ягона қофияга эга бўлиб, кейинги ҳар қайси банднинг олдинги уч мисраси мустақил қофияланади, тўртинчиси эса биринчи банд билан қофиядош бўлиб келади. Оғаҳӣй мураббаларидан бирининг дастлабки икки банд қофияларини кўздан кечирайлик:

Жамолнинг шавқида ёқти фалакни ўтлуғ **афғоним**,
Бори ер юзини тўфонга берди чашии **гирёним**,
Эшит додимни эмди дардинг ўлди қосиди **жоним**,
Нигорим, меҳрибоним, макрамат тахтида **султоним**,

Ўтубдур илтифотинг орзуси бирла ою **йил**,
Кўзум гирён, таним ларзон, кўнгул нолону алкон **тил**,

Боқиб айни карамдин ушбу ҳолимга тараҳхум қил,
Нигорим, меҳрибоним, макрабат тахтида султоним.

Қўпинча мураббаъларнинг биринчи бандидаги барча мисралар қофияланмай, шеър худди иккинчи мисрадагидек **ббба** тарзидаги қофиялар билан бошланади, кейинги барча бандларнинг тўртинчи мисралари биринчи банднинг охириги мисраси билан қофиядош бўлиб келади ёхуд айнан такрорланади. Машрабнинг

Булбулдайинким фарёд **этарман**,
Ишқ дафтарини бунёд **этарман**,
Кўнгилларимни мен шод **этарман**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**?

Ғам баҳри қилди мавжини **бунёд**,
Ишқингда қилдим юз оҳу **фарёд**.
Ўтти нигорим чун сарви **озод**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**?

...Шамъи фироқинг кўксумда **ёнди**
Кўз ёшим оқиб бағримга **томди**,
Ғафлатда қолган Машраб **уёнди**,
Ёрга етар кун борму, **ёронлар**

каби бандлардан ташкил топган мураббаъсида қофиянинг шу хил тузилиши ўз аксини топган.

Мухаммас шаклида ёзилган шеърларда қофия **ааааа**, **бббба**, **вввва** ... тарзида бўлади. Бинобарин, биринчи банддаги беш мисранинг барчаси қофияланиб, кейинги бандларда олдинги тўрт мисра мустақил қофияланади, бешинчи мисралар эса биринчи банд мисраларидаги қофия билан оҳангдош бўлиб келади. Машрабнинг бир мухаммасидаги биринчи ва учинчи бандлар қофиясини кузатайлик:

Дилрабо, ҳуснунгни **кўргон** бормукин,
Кўрмайин ҳасратда **юргон** бормукин,
Ҳасрату дардига **сўлгон** бормикин,
Васлиға етмайму **ўлгон** бормукин,
Ғам била ҳасратга **тўлгон** бормукин?

Ҳасратимга тоғу тузлар **йиглагай**,
Қил дуо, шоядки ёрим **анлагай**,
Ҳол ким йўқдур сўзумни **тиглагай**.
Зулфини бандига чирмаб **боғлагай**.
Мен қабил қайроғи бўлган бормукин?

Мусаддас шаклида ёзилган мисраларнинг биринчи бандида олти мисра ўзaro қофияланиб, кейинги бандларнинг биринчи ва ёки икки мисраси ҳам уларга оҳангдош бўлиб келади. Қўпинча бандларда эса биринчи банд охирида келган икки мисра банд бандларнинг 5—6- мисраларида такрорланиб келади. Ҳар бир банддаги олдинги тўрт мисра эса мустақил қофияланаверди. Бу

хил қофия тузилиши **аааааа, ббббаа, вввваа**... шакли билан ифодаланadi. Бу ҳолатни, масалан, Фурқат мусаддасида яққол кўришимиз мумкин:

Сайдинг кўя бер, сайёд, **сайёра** экан мендек,
Ол домини бўйнидин, **бечора** экан мендек,
Ўз ёрини топмасдин **овора** экан мендек.
Иқболи нигун, бахти ҳам **қора** экан мендек.
Ҳижрон ўқидин жисми кўп **ёра** экан мендек,
Куйган жигари-бағри **садпора** экан мендек.

Кес риштани ким қилсун чаппаклар отиб **жаста**,
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари **хаста**,
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри била **пайваста**,
Кел, кўйма бало доми бирла они **побаста**,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп **ёра** экан мендек,
Куйган жигари-бағри **садпора** экан мендек.

Мусаббаъ — ҳар банди етти мисрадан ташкил топган шеър. Бу шаклдаги асар қофияси **ааааааа, бббббаа, ввввваа**... тарзида тузилади. Демак, биринчи банддаги етти мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг 7-ёҳуд 6—7-мисралари уларга оҳангдош бўлади. Ҳар банддаги 1—5-мисралар мустақил қофияланади.

Мусамман шаклидаги шеърларда биринчи банддаги саккиз мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг 8- ёки 7—8-мисралари шу банд мисралари билан қофиядош бўлиб келади, қолган 1—6-мисралар мустақил қофияланади. Бу ҳолатни Огаҳий қаламига мансуб мусамманнинг биринчи ва иккинчи бандлари мисолида кузатайлик:

Оҳким, айлаб сафар азмини **жонон**, эй кўнгул,
Ноз якронин суруб бўлди **шитобон**, эй кўнгул,
Қаъ этиб таъжил ила кўху **биёбон**, эй кўнгул,
Етти ўзга кишвар ичра шоду **хандон**, эй кўнгул,
Айлабон ағёр базмини **гулистон**, эй кўнгул,
Қилди кулбамни манинг бир тийра **зиндон**, эй кўнгул,
Йиғласам эмди не тонг бу ҳолима **қон**, эй кўнгул,
Ким, бўлубман мубғалойи дарди **ҳижрон**, эй кўнгул.

Ошнолиғни узуб мандин туман **озор** ила,
Кўйди юз бегоналарга шеваи **афтор** ила,
Тўзди айшу кому роҳат базмини **ағёр** ила,
Ичди ишрат бодасини соғари **саршор** ила,
Сочди лаззат нуқлини лаъли шакар **гуфтор** ила,
Маст ўлуб шўру алоло бошлади **ашпор** ила.
Эмди ман кўкни неча йиқсам фигону **зор** ила,
Ул маҳи сархуш эшитмак эрмас **имкон**, эй кўнгул.

Мумтоз адабиётимизда кам бўлса-да, ҳар банди ўн байтдан ташкил топувчи лирик шеър — **муашшар**лар ҳам яратилган. Бундай асарларда биринчи банддаги ўнта мисра қофияланиб, кейинги бандларнинг олдинги 8 мисраси мустақил қофияга эга бўлади, охириги, 9—10-мисралар эса биринчи банд билан қофияланади.

Баъзан муашшарларнинг бошдан оёқ барча бандларида аввалги саккиз мисра мустақил қофияланиб, бандлар охирида бир байт айнан такрорланиб келади. Жумладан, Нодиранинг «Фироқнома» муашшари шу тарзда битилган. Шеърнинг дастлабки икки бандини келтирамиз:

Оҳким беҳад менго жавру жафо айлар фалак,
Фурқат ичра қисматим дарду бало айлар фалак,
Ёрдин айру манго кўп можаро айлар фалак,
Ғам била гулдек юзумни қаҳрабо айлар фалак,
Бевафодур, оқибат кимға вафо айлар фалак,
Ҳасрату дарду аламға мубтало айлар фалак,
Ёрни албатта ёридин жудо айлар фалак,
Гул била бўлбулни бебаргу наво айлар фалак,
Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортиқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.

Сабр қилсам ишқ дарди беқарор айлар мени,
Касби хуш этсам жунун беихтиёр айлар мени,
Дам-бадам фарёдим элдин шармсор айлар мени,
Ҳажр доғи дардманду дилфигор айлар мени,
Ўйлаким жаври фалак зору низор айлар мени,
Ёрсиз ҳижрон балосига дучор айлар мени,
Чархи дун токай фироқ илгида зор айлар мени,
Оқибат бу дарду ғам Мажнуншиор айлар мени,
Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортуқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.

Таркиббанд тузилиш жиҳатидан анча мураккаб бўлган лирик шакл. Ҳар бири ҳажман ғазалга тенг бўлган ҳамда ғазал сингари **а а б а в а ...** тарзида қофияланувчи бандлардан тузилган бу хил шеърда ҳар қайси банд охиридаги икки мисра шеър банд қофиясидан ажралиб турувчи мустақил оҳангдошликка эга бўлади. Таркиббанднинг қофия хусусиятини Навоий асари мисолида кўрайлик:

Даҳр боғики жафо шориидур ҳар **чамани**,
Жуз жафо аҳлиға сончилмади онинг **тикани**.
Кимдаким доғи вафо кўрса, шаҳид айламаса,
Лоласининг не учун қонға бўялмиш **кафани**.
Поймол этмаса андинки келур меҳр иси,
Оёғ остинда недин қолди гиёҳи **дамани**.
Сафҳаи хоотири пок ўлмаса барбод андин,
Бас, не соврулмоқ эрурким, кўрар онинг **самани**.

Ростлар бўлса анинг арсаида бархўрдор,
 Жаврдин, бас, нега бебарлик эрур сарви **фани**.
 Гар яқин аҳлини Мансур кеби қатл этмас,
 Бас, нединдур шажару сунбули-дору **расани**?
 В-ар камол аҳли жалойи ватан эрмас андин
 Нега туфроғдур ул акмали даврон **ватани**?
Баҳри урфон дури Саййид Ҳасан улким афлок
Етти дуржи аро бир кўрмади андоқ дури пок.

Золи гардун кишига майли **вафо** айламади,
 Кимдаким кўрди вафо, ғайри **жафо** айламади,
 Қайси бир васл кунин меҳр ила қилди равшан,
 Ким, яна ҳажр туни бирла **қаро** айламади,
 Қайси давлат қуёшин чекти камол авжи уза,
 Ким, яна ер тубида маскан **аиго** айламади.
 Қайси лабташнага тутти қадаҳи соф нишот,
 Ким, яна қисми анинг дурди **аио** айламади.
 Қайси дилхастага еткурди фароғат нўше
 Ким, насиби яна юз неши **бало** айламади.
 Ҳар дил озурдағаким новаки зулм этти кушод,
 Гарчи бор эрди хато, лек **хато** айламади,
 Чекти бу зулмин анинг барча халойиқ, лекин,
 Чора бу дардга жуз аҳли **фано** айламади.
Хосса ул фониин давронки, бўлуб восили ҳақ,
Қўймади кўнгли аро ғайри хаёлин мутлақ.

Таржеъбанднинг қофия тузилиши таркиббанднигиға ўхшаш.
 Фарқ шундаки, таркиббандда бандлар охиридаги бир байт мус-
 тақил қофияланса, таржеъбанддаги ҳамма бандлар охирида бир
 хил байт такрорланиб келади. Аваз Ўтар ўғлининг бир тар-
 жеъбанди бандларини кўздан кечирсак, бу шакл асосида ёзила-
 диган шеърларнинг қофия хусусиятини аниқ тасаввур қилиши-
 миз мумкин.

Воқиф ўл, эй ошиқи **бехонумон**,
 Беҳуда кўп чекмагил оҳу **фигон**.
 Ёр висолини тилаб барҳо,
 Қилма фироқида ўзинг **нотавон**,
 Лаблари бўсини қилиб орзу,
 Ғусса чекиб айлама бағрингни **қон**.
 Ҳар нечаким гарчи вафо айласанг,
 Лек жафолар сенга айлар **аён**.
 Ботинида душмани жонинг сенинг,
 Барчаси зоҳирда бўлуб **меҳрибон**.
 Чашмаи хунхор эканин билмадинг,
 Фаҳм қилиб лаълини **муъжизбаён**.
 Ўзни гами ишқиға айлаб асир,
 Шому саҳар бўлмагил **озурдажон**.
Шўҳи жаҳонким, бор эрур бевафо,
Золими бедодгару пуржафо.

Эй ўзини ишқ аро **зор** айлаган,
 Меҳр русумини **шиор** айлаган.
 Марҳамати ёрни истаб мудом,
 Қалбини ғам тиғи **фигор** айлаган.
 Ўзни майи васл умиди била
 Ҳажрида шаб-руз **хумор** айлаган.
 Ганжи фуюз истабон ўз жонини
 Ранжи балиятга **дучор** айлаган.
 Лаъли таманносиди жондин кечиб
 Майли ҳамул шўхи **нигор** айлаган.
 Тарк қилиб ор ила номусини,
 Ўзни онинг куйида **хор** айлаган.
 Дилбарининг мақдамига нақди жон
 Садқа дили бирла **нисор** айлаган.
Шўхи жаҳонким, бор эрур бевафо,
Золими бедодгару пуржафо.

Шеърятимизда мусамматнинг муаммо, мусаддас, муҳаммас шакллари кенг қўлланган бўлиб, мусаббаъ, мусамман, таркиб-банд, таржеъбанд шаклларида баъзи етук шоирларгина асарлар битганлар.

ҚОФИЯ САНЪАТЛАРИ

Жаҳон адабиётида қофиядан фойдаланиш бадий маҳоратнинг муҳим қирраларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шарқ шоирлари азалдан бошлаб қофия воситасида шеърый асарларнинг оҳангдорлиги, сержилолиги, таъсирчанлигини таъминлашга алоҳида эътибор бериб келганлар. Асрлар давомида хилма-хил қофия санъатлари шаклланган.

ЗУЛҚОФИЯТАЙН. Байт мисраларида икки сўзни қофиядош қилиб келтириш санъати **зулқофиятайн** (қўш қофия келтириш) санъати дейилади. Ҳар қайси байтдаги қофиядош икки сўз мисралар охирида кетма-кет келтирилиши ёхуд мисраларнинг турли ўрнида келтирилиши мумкин.

Икки сўз мисра охирида келтирилса, бу хил қофия **мутакаарин қофия** деб юритилади.

Алишер Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Боғ анга бир саҳфаи гулшан мисол,
 Жадвали атрофида равшан зулол.
 ...Шавқида **кўксумни ишгоф** айладим,
 Жилдиға **кўнглумни ғилоф** айлади.
 ...Чунки фараҳ **базмига азм** айладинг,
 Айшу тараб **азмиға базм** айладинг,

Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кўнглига хаёлидин тафаккур.
 Жониға висолидин таҳайюр.

Зулқофиятайн санъати фақат байтлардагина қўлланмай, бутун бир газални шу хил қофия санъати асосида ёзиш ҳам анъана бўлган. Бундай мураккаб вазифа фақат етук шоирлар қўлидан келган. Жумладан, Огаҳийнинг қуйидаги газали шу хил асарлардандир:

Токи ул қотилгадур **сандон** кўнгул, **хунхор** кўз,
Жавру зулмидин манга **вайрон** кўнгул, **хунбор** кўз.
Кўз юзин кўргач кўнгул борди анга юз шавқ ила,
Ишқ йўлида магар **султон** кўнгул, **сардор** кўз.
Келса ул шаҳ қилгуси бошу аёқига анинг
Жониму ашким дурин **қурбон**, кўнгул, **исор** кўз.
Дарди ишқимни на янглиг ёшурайким, халқ аро
Тутса айлар нечаким **пинҳон** кўнгул, **изҳор** кўз.
Васл субҳин тутмоғил кўз, токи ишқ ичра санга
Бўлмағунча ҳар кеча **нолон** кўнгул, **бедор** кўз.
Бўлма кўп дилтанг ўзинг дилдор кўйига етур,
Ким, бўлур солса агар **шодон** кўнгул **дилдор** кўз.
Беадаб гом урма бу дашт узраким, осудадуру,
Ҳар қадам остида **бепоён** кўнгул, **бисёр** кўз.
Оқил эрсанг, қил тааммулким, жаҳон раъносиға
Бермаку олмоқ эрур **осон** кўнгул, **душвор** кўз.
Очмади юз шоҳиди ком Огаҳийга нечаким,
Бўлди тортиб интизорин **қон** кўнгул, **нокор** кўз.

Огаҳий ўзининг бир газалини тажниси мукаррир санъати асосидаги зулқофиятайн усулида битган эди. Мазкур газал:

Дайр аро то тутти соқийи фараҳ **фаржом жом**
Бўлди бетоқат кўнгулга беҳжату **ором ром**.
Юз карамдиндур ишорат ёрнинг ҳар сўмаки,
Ғафлат аҳли билмайин қўймиш анга **дашном ном**.
Жон қушига йўқтурур бўлмоқ халос имкониким,
Зулфидин мундоқки қурмиш ул кўзи **бодом дом**

байтлари билан бошланади. Диққат қилинса, ҳар байтнинг қофияланувчи мисралари мукаррар тажнисли икки қофиядош сўз билан тугалланаётганини кўриш қийин эмас. Ҳар қайси мисрадаги икки қофия ўзаро ҳам оҳангдош, ҳам қофиядошдир.

Бу хил услуб баъзи замонавий, хусусан арузда ижод этган шоирлар шеъриятида ҳам қўлланган. Чунончи, шоир Ҳабибийнинг бир газали

Бормиким оламда сендек дилкашу **хушёр ёр**,
Риштаи жон зулфинг ичра бўлғали **хуштор тор**.
Сайр этиб кирсанг дамодам раста-раста гулларин
Йўл уза баргин поёндоз этгали **гулзор зор**.
Дилда меҳру иштиёқинг, тилда номинг то абад
Тинмай ахтармоқ сўроғлаб мен учун **даркор кор**.
...Арзи ҳолимни, Ҳабибий, ёздим ашъорим билан,
Қилма ноз айлаб қўлингга тегса бу **ашъор ор**

каби дилбар байтлардан ташкил топган эди. Кекса арузнавис ижодкор

Элга қилиб лутфини **инъом ом**,
Айлади кўп дилни **дилором ром**.
Дона бўлур холи кўнгил мургига,
Қора сочин қилса **гуландом дом**.
Суратини, ишқ эли, бил иттифоқ,
Қуйма кўриб сарвари **асном ном**.
Чиқмагудек бўлди маҳим ноз этиб,
Абр била келди бу **оқшом шом**

каби байтлар билан бошланувчи мукаррар тажнисли зулқофия-
тайн қофияли ғазалини ҳам шу усулда ёзганди.

Оғаҳий ҳар қайси байтда бир хилдаги икки қофия ва икки
радиф қўлланган ноёб бир ғазал яратган эди. Ушбу асар

Бир ичрадур **гул** бир тараф, девона **булбул** бир тараф,
Нозу **тағофул** бир тараф, фарёду **гулгул** бир тараф.
Туз базми ишрат боғ ароким, бас нишот афзодурур,
Рухсораи **гул** бир тараф, гисуйи **сунбул** бир тараф.
Гулшанда ишрат қилғоли элга салойи ом эрур,
Афғони **булбул** бир тараф, ҳам хандаи **гул** бир тараф
Базм ичра маст ўлсам не тонгким, еткусидир шишадин
Оҳанги **қулқул** бир тараф, кайфияти **мул** бир тараф

каби сержилва байтлар билан бошланган эди.

ЗУЛҚАВОФИЪ. Байт мисраларида уч ва ундан ортиқ сўзни
қофиядош қилиш **зулқавофиъ** санъати саналади. Етук санъаткор
шоирларгина бу санъатга мурожаат қилиб ҳайратомуз қофиялар
яратганлар. Чунончи,

Йўлдаса бу йўлда **Низомий йўлум**,
Қўлдаса Хисрав била **Жомий қўлум**.
...Урди нафас **нафҳаи анбар насим**,
Етти варақ **сафҳаи абҳар шамим**

(Алишер Навоий, «Ҳайратул аброр»)

Ҳам онинг **руди иштиёқ ангез**,
Ҳам **суруди** келиб **фироқ оmez**.
...Зебу **зийнат фузун бурундин** кўп
Айшу **ишрат бурунғи кундин** кўп.

(Алишер Навоий, «Сабаи сайёра»)

Эй **мусаллам дилқушוליғ** гунчаи **хандонинга**
Вай **муҷаззам жонгузолиғ** наргиси **фаттонинга**

(Оғаҳий)

...Юзинг **кўргач сабоҳатда** маҳи **тобон** эмиш билдим,
Лабинг **сўргоч малоҳатда** зулоли **жон** эмиш билдим.

(Огаҳий)

Қофия санъатларидан яна бири **тарсий**дир.

ТАРСИЪ. Байт мисраларидаги барча сўзларнинг қофиядош бўлишини шу истилоҳ билан атаганлар. Масалан, Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Нома учун хома тарош айладим,
Хома учун нома харош айладим
байтини кўздан кечирсак, улардаги барча сўзлар қофияланиб келаётганини кўрамиз.

«Сабъаи сайёра» достонидаги

Ҳам юзи они беқарор этди,
Ҳам сўзи они ашкбор этди
Ҳам юзни сенинг юзунга суртай,
Ҳам кўзни сенинг кўзунга суртай

байтларидаги барча сўзлар қофиядошдир.

ТАЖНИСЛИ ҚОФИЯ. Тажнисли қофияларни шеърӣ асарда қўллаш ҳам қофия санъатларидан ҳисобланади. Маълумки, тажниснинг ўн икки тури мавжуд бўлиб, шеърӣятда шуларнинг аксариятидан фойдаланиб келинган.

Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Карашманг бирла жонга ўт **ёқарсен**,
Кўнгулга жондин ортуқроқ **ёқарсен**.
...Қаро зулфунг ичинда **чин** кўрармен,
Хато йўқдур бу сўзда, **чин** кўрармен.
...Манга сенсиз бегим кундуз **кечадур**,
Дареғо, сенсизин умрим **кечадур**

каби, Навоийнинг «Сабъаи сайёра» достонидаги

Бодаким олса ихтиёр **элдин**,
Не ажаб чиқса ҳар не бор **элдин**.
...Чун азалдин маҳи жаҳон **сизсиз**,
Бўлмасун бир нафас жаҳон **сизсиз**,

шунингдек, «Ҳайратул аброр» достонидаги

Саҳнида юз гул чиқориб бир **йигоч**,
Ҳар гулининг атри бориб боир **йигоч**

каби қофияларда тўлиқ (томм) тажнис қўлланган бўлса, Хўжандий «Латофатнома»сидаги

Фироқ ўтинда бағрим бўлди **бирён**,
Қачон бўлғай фироқнинг иши **бир ён**.
...Олур зулфунг насимидин **пари зод**,
Эрам боғида йўқ сендек **паризод**.
...Жамолингни кўруб **гул гунча** бўлғай,
Тор оғзингтек магар **гулгунча** бўлғай,

Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» достонидаги

Висолинг завқин истаб, эй **дилором**,
Тан ичра топмади мискин **дил ором**,

Навоийнинг «Ҳайратул аброр» достонидаги

Зулм ўзунга фисқдур, эй **хушёр**,
Гум қил ани бўлса санга **хуш ёр**.
...Ҳанжарининг барқидин **ўт чақилиб**,
Рахшидағи тезлик **ўтча қилиб**

каби байтларда мураккаб тажнисдан моҳирона фойдаланилган.

Навоийнинг «Ҳайратул аброр» асаридаги

Ҳолда асҳоб доғи **пирдек**,
Бемазаликда бориси **бирдек**

байтларидаги «пирдек — бирдек» сўзлари ҳам тажнисли қофия саналади. Гап шундаки, бу сўзларнинг шакли бир хил бўлиб, нуқталари жиҳатидангина фарқланади, яъни «пир» сўзи араб ёзувида бешта остки нуқта билан, «бир» сўзи учта остки нуқта билан ёзилади. Бу хил тажнислар **хатти тажнис** деб юритилади.

Тажнисли қофиялар, хусусан, туюқнависликда кенг қўлланган. XIV асрдан бошлаб шеъриятимизда яратилган кўплаб туюқларда тажниснинг тўлиқ (томм) ва мураккаб турларига кўпроқ мурожаат қилинган. Масалан, Лутфий қаламига мансуб бўлган

Қушлулма ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қушлулма доғи бори нақдин ёр эли,
Қушлулма доғи фироқдин доғи бор

Қушлулма доғи ёр эли боқсам, доғи тажнис (тажнисли томм) паридий қўлланган бўлган.

Қушлулма доғи ёр эли боқсам, доғи тажнис (тажнисли томм) паридий қўлланган бўлган.

Бир мени ёрлиқ била ёд этмас ул.
Ҳар неча ул шаҳқа қуллуқ ёзамен

туёғидаги «ёзамен» ва «ёза мен» қофиялари мураккаб тажнис сифатида ишлатилган. Чунки биринчи қофия бир сўздан иборат бўлса, иккинчиси икки сўздан ташкил топган. Бундай тажнис мураккаб тажнис деб саналиши маълум.

XIV—XV асрларда туюқлар икки ва уч мисрада тажнисли ва тажниссиз қофияланиб келган. Уч мисраси тажнисли қофияланган туюқларга юқорида келтирилган асарлар мисол бўла олади. Икки мисраси тажнисли қофияланган туюққа мисол қилиб Лутфийнинг

Эй қароқчи кўзли дилбар, уйла бил,
Жон аёман сен киби **жононадин**.
Ҳусну лутфу сурату маъни била
Туғмаган сендек яна **жон онадин**.

Бермагил дерлар вафосизга кўнгул,
Ким анинг нўшиндин ортуқ **неши** бор.
Узмагаймен лаълидин ўлсам умид
Жон менинг жоним, кишининг **неши** бор

туюқларини келтириш мумкин. Аввалги асарда «жононадин — жон онадин» сўзлари мураккаб тажнис сифатида қофияланган бўлса, кейинги шеърда «неши» сўзи икки мисрада икки маънода (тикани ёки найзаси ва нима иши (бор) маъноларида) келиб тўла (томм) тажнис ҳосил қилган.

Мисоллар:

Мен сенинг илкингдин, эй дил, бандамен,
Ваҳ, қачон етқаймен ул дилбанда мен?
Бевафоларга мени қилдинг асир,
Сен менга султонсен, эй дил, банда-мен.

(Лутфий)

Зоти покингни кўруб айтур фалак
«Ҳусн дарёсида йўқтур бўйла дур».
Чун тишинг васфини дурга сўзладим,
Бошини тебратти, дерким: «Бўйладур».

(Лутфий)

Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур,
Ё магар шаҳду шакар ёлабдурур?
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўқин қошига ёлабдурур.

(Алишер Навоий)

Ваҳ қачонга тегру ишқинг кожидин
Кўзума ҳар лаҳза ўт чоқилғуси?

Басдуруп кўнглумда ишқинг, ёқма ўт,
Ким ҳарорат ул ҳам ўтча қилғуси.

(Алишер Навоий)

Қаддимни фироқ меҳнат ё қилди,
Кўнглум ғаму андуҳ ўтига ёқилди.
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй гул,
Билмон санга шарҳ қилмади ё қилди.

(Бобур)

Жонға солди даҳр гурбат норини,
Кўз ёшим бўлди мўғулнинг норини,
Бу арода мен дегандек бўлмаса,
Кўзлай Иссиқ кўлу, ундин норини.

(Бобур)

Шеърятимизда бутун-бутун шеърӣ асарларни бутунисича тажнисли қофия асосида битиш анъанаси ҳам мавжуд эди. Иқтидорли шоир Саид Аҳмад томонидан 1435—1436 йилларда ёзиб тугалланган «Таашшукнома» асарининг иккинчи номаси шундай асарлар жумласидандир. Номани тўла келтирамиз:

Нигоро, олди кўнглум **юзунг оли**,
Қиладур қасди жон ҳам **кўзунг оли**.
Отиб ғамза ўқин **пайваста** қошинг,
Юраким қон қилур **пайваста** қошинг.
Жамолинг шамъиниким **ёндирурсен**,
Қамуқ оламни ўтқа **ёндирурсен**.
Энгингда менгларинг мушки **хитодур**,
Қаро зулфунг сари бормоқ **хатодур**.
Куёшдур оразинг ё **Муштарийдур**,
Ки жон бирла жаҳони **муштарийдур**.
Висолинг завқин истаб, эй **дилором**,
Тан ичра топмади мискин **дил ором**.
Кўнгул қушини ишқинг қилди **шунқор**,
Бу ғамдин муддаийлар бўлди **шунқор**.
Карашма қилмоқ ичра **қил ярорсен**,
Неким жонимга қилсанг **қил, ёрорсен**.
Анингким ол юзинда **холи** бўлғай,
Қачон фитна қилурдин **холи** бўлғай.
Айтсалар сенго ғамзангдин **ўқ** от,
Они ўзгага отма, бизга — **ўқ** от.
Турубтурмен ўқунгнинг **қаршусина**,
Отар бўлсанг тутармен **қаршу сийна**.
Чу тортармен ҳамиша ҳажр **борин**,
Сенга айтай кўнгулда ҳар не **борин**,
Билурсенким қулунгдурмен **камина**,
Қарам қил, боқмагил қулнинг **камина**.
Тўкар ҳар дам фироқинг **дийда қони**,
Менингдек бор доғи **ғамдийда қони**?
Кўнгулда гарчи ҳажринг **доғи** бордур,
Валекин васл умиди **доғи** бордур.

Нечаким ғамдамен, эй қадди **шамшод**,
 Бўлурмен ҳар қачон кўрсам сени **шод**.
 Тараҳхум бу гадога қилгин **охир**,
 Йўқ эрса қайғудин бўлгуси **охир**.
 Ҳладур Сайди Аҳмад, қил **ярогин**,
 Инак бори бир ишига **ярогин**.
 Эшитгил бу ғазални чун **ироқи**,
 Ажам созин туруб айтай **ироқи**¹.

Байтларда **ички қофиялар**ни қўллаш — **мусажаъ** ҳам адабий санъатлардан ҳисобланади. Ички қофиялар байтлар оҳангдорлигини кучайтиради, жозибадорлигини оширади, шеърга алоҳида жило, жозиба бағишлайди.

МУСАЖЖАЪ «сажъли, қофияли» маъносида бўлиб, байтлари ички қофияли бўлган шеърли асарлар шундай аталади. Мусажаъ шеърларда байтлардаги мисралар тўрт бўлакка бўлиниб олдинги уч бўлак мустақил ҳолда қофияланиб, тўртинчи бўлак эса шеърдаги асосий қофияга оҳанглош сўз билан тугалланади. Бу хил қофия усули тўртта тенг бўлакка бўлиниши мумкин бўлган саккиз руқли (мусамман) байтлардагина қўлланиши мумкин.

Туркий шеърятда Навоий ижодига қадар ҳам ғазаллардаги айрим байтларни мусажаъ усулида битиш усули қўлланган эди. Чунончи, Ҳофиз Хоразмийнинг бир ғазалида

Банди ғам ичра **хастаман**, зулфунг бикин **ишкастаман**,
 Ишкастаю ҳам бастаман, бу қўлни кел озод қил

байти учрайди. Ғазалнинг бошқа байтлари одатдагича оддий, фақат байтлари охиридаги сўзларгина қофияланган.

Мусажаъ усулини туркий шеърятда илк бор Алишер Навоий қўллаганини таъкидлаш тўғрироқ бўлар. Буюк мутафаккир шоир «Хазойинул маоний» асаридаги қатор ғазалларни шу усулни қўллаган ҳолда яратган эди. Чунончи, унинг «Тун оқшом бўлди-ю...» деб бошланувчи ғазали ушбу усулдадир.

Тун оқшом бўлдию келмас мени шамъи шабистоним,
 Бу андуҳ ўтидин ҳар дам куяр парвонадек жоним.
 Ғамидин дурри **макнундек** сиришким оқти **Жайхундек**,
 Музайян қилди **гардундек** жаҳонни анги ғалтоним.
 Фалак ҳам тўлди **кавқабдин**, қўён ҳам тушти **аншқабдин**,
 Қилиб туғмас бу **марқабдин** меннинг туринчи раҳматим.

байтлари битиш усулини ушбу ғазалда қўлланган. Байтларнинг иккинчи ва учинчи мисраларидаги «макнундек», «гардундек», «кавқабдин», «аншқабдин» сўзлари байтларнинг бошқа мисралари билан қофияланиб, байтларнинг битиш усулини кўрсатди.

Алишер Навоийнинг «Хазойинул маоний» асаридаги мусажаъ эмас, оддий усулда яратилган бошқа ғазаллардан

¹ Муборак мактублар. I. Ғулом номидан адабиёт ва санъат назарияси. Тошкент, 1987. 126-127-бетлар.

асарида «мусажжаъ ғазалларнинг матлаъида сажъ камроқ риоят қилибтурлар. Агар риоя қилинса яхшироқ бўлгусидур, нечукким:

Қаро зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор,
Юзунгнинг **иштиёқинда** не сабру не **қарорим** бор.
Лабинг бағримни **қон** қилди, кўзумдин **қон** **равон** қилди,
Нега ҳолим **ёмон** қилди, мен андин бир сўрорим бор...»

дея ўзининг ушбу мусажжаъ ғазалини тўла келтиради. Дарҳақиқат, матлаъдаги тажзия усули қўлланган ички қофия асар латофатини оширган. Бобурнинг барча мусажжаъ ғазалларида мана шу усулга қатъий риоя қилинади. Ушбу янги анъана кейинги давр ўзбек шеъриятида изчил давом эттирилди. Огаҳий ушбу усулни янада такомиллаштириб, ички қофиянинг янги бир турини кашф этди. Унинг «олам гадо, мен ҳам гадо» радибли ғазалида қофияланмайдиган мисралар икки бўлакка бўлиниб, мусажжаъ қилинади, қофияланувчи мисралар эса асосий қофия билан оҳангдош бўлиб келади.

Эй шўх, кўзу **қошинга** олам гадо, ман ҳам гадо,
Лаъли лаби **дурпошинга** олам гадо, ман ҳам гадо.
Қадду лабинг фошу **ниҳон**, элдин олур тобу **тавон**,
Ушбу ниҳону **фёшинга** олам гадо, ман ҳам гадо.
Бошдин аёқинг **жон** эрур, жонлар санга **қурбон** эрур,
Жоно оёқу **бошинга** олам гадо, ман ҳам гадо

байтлари билан бошланувчи ушбу ғазал ҳам ўзгача бир жозибали оҳанг касб этган.

Фурқат ҳам мусажжаъ усулини қўллаш соҳасида ихтиро яратиб, ғазалдаги ҳар бир байтда эмас, балки ҳар қайси мисрани тўрт бўлакка бўлиб, уларда ички қофия ишлатилган ғазал битди. Унинг 16 рукнли мутақориб аслам вазнидаги ғазал шу жиҳатдан аҳамиятлидир. Ундаги

Ақлимни **олди**, ҳайратга **солди**, бир турфа **жонон**
султони **хўбон**,
Ул бир **табассум** айлаб **такаллум** чун моҳи **тобон**
бўлди **намоён**
Соқибе **эрмиш**, жонимга **кирмиш**, қонимни **термиш**
пайкони тийри,
Мадди **нигоҳи**, жавшан **сиёҳи**, икки **сипоҳи**
тан этти вайрон
Монандаи **гул**, чун шоҳи **сунбул**, айлаб **тазалзул**
келди нигорим,
Очиб **юзини**, ташлаб **ўзини** қошу **кўзини**
жавлон берибон

каби байтларини кўздан кечирсак, ушбу усул шеъриятимиз ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини кўрамыз.

Мусажжаъ ғазалларни муайян вазнлар асосидагина битиш

мумкин. Гап шундаки, байт бўлақларга бўлинганда, ҳар қайси бўлақ фақат руқнлар, ҳижолаар сони жиҳатидангина эмас, балки уларнинг оҳанги — ҳижолаарнинг чўзиқ-қисқалиги ва уларнинг руқнлардаги ўрни жиҳатидан ҳам мувофиқ бўлиши шарт. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг жами тўққиз мусажжаъ газалидан 5 таси ражаси мусаммани солим (руқнлари: мустафйилун мустафйилун мустафйилун мустафйилун) ва тўрттаси ҳазажи мусаммани солим (руқнлари: мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун) вазнларида битилган эди. Ушбу ўлчовларда ёзилган шеърларнинг мисралари тенг икки бўлақка ажралиши тўфайли мусажжаъ асар яратишга қулайдир.

Бобур Навоийнинг мусажжаъ газал яратиш соҳасидаги анъанасини давом эттирар экан, ўзининг шу усулдаги 5 газалидан иккитасини устози қўллаган икки вазнда ёзиш билан бирга, у қўлламаган уч ўлчовдан ҳам шу хил шеърлар яратишда унумли фойдаланиш мумкин эканлигини исботлади. Унинг

Хаттинг аро **узoring** сабза ичида **лола**,
Ул чашми пур **ҳумoring** лоладаги **газола**
Барча парилар **эй жон**, гирдингда зору **ҳайрон**,
Гўё эрур **намоён** ой теграсинда **ҳола**

байтлари билан бошланувчи мусажжаъ газали музореъи мусаммани ахраб (руқнлари: мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун) вазнида;

Гофил ўлма, эй **соқий**. гул чоғин **ганимат** тут,
Вақти айш эрур **боқий**, ол чоғир, кетур, **бот** тут.
Бу насиҳатим **англа**, не билур киши **ёнгла**,
Не бўлур экин **тонгла**, сен бугун **ганимат** тут

байтлари билан бошланувчи газали ҳазажи мусаммани аштар (руқнлари: фоилун мафойилун фоилун мафойилун) вазнида;

Эй юзи **насрин**, қомати **шамшод**,
Неча қилурсан жонима **бедод**
Сен киби **пуркор**. шеваси **бисёр**,
Билмади эй **ёр**, ҳеч киши **ёд**

тарзида бошланувчи газали эса мутақориби мусаммани асрами мусаббағ (руқнлари: фаълу фаулун фаълу фаулун) вазнида яратилди. Бинобарин, Бобур мусажжаъ газалларни вазмин, салоботли ўлчовлардагина эмас, енгил, ўйноқи вазнларда ҳам битиш мумкинлигини, бу ўлчовлардаги мусажжаъ шеърлар янада жозибалироқ оҳанг касб этишини далиллади.

Ушбу анъанага содиқ қолган Бобораҳим Машраб мусажжаъ газал вазнларига ҳазажи мусаммани матвийи махбун (руқнлари: муфтаилун мафойилун муфтаилун мафойилун), ҳазажи мусаммани ахраб (руқнлари: мафъулу мафойилун мафъулу мафойилун), му-

тақориби мусаммани аслам (рукнлари: фаълун фаулун фаълун фаулун) вазнларини қўшиди.

Истеъдодли шоир Огаҳий эса бундай ғазалларни мутатаввал (кўп руikli, чўзиқ) ўлчовларда ҳам яратиш мумкинлигини ўзининг

Туну кун караминг ўқини отасан ҳама олам
элини нишона қилиб
Вале навбат агар манга етса хато қиласан
неча навъ баҳона қилиб
На тушар мани хаста сари **гузаринг**, на
ғамимдин ўлур нафаси **хабаринг**,
Чу эрур алаимига даво **назаринг**, ета олгаман
охир анга на қилиб

байтлари билан бошланувчи ғазали билан исботлади. Ушбу асар 16 руikli мутадорики мусаммани махбун (рукнлари ҳар мисрада 8 та фаулун) вазнида ёзилган эди.

Моҳир ижодкор Зокиржон Фурқат эса ўзининг икки мусажжаъ ғазалидан биттасини анъанавий ражази мусаммани солим вазнида битган бўлса, иккинчисини, Огаҳий изидан бориб, 16 руikli янги, мутақориби мусаммани аслам (рукнлари ҳар мисрада фаълун фаулун фаълун фаулун фаълун фаулун фаулун фаулун) ўлчовида яратди.

Мусажжаъ ғазаллар битиш анъанаси замонавий шеърияти-мизда ҳам давом эттирилди. Жумладан, шоир Ҳабибий ўзининг 5 та мусажжаъ ғазалидан тўрттасини анъанавий ҳазажи мусаммани солим (3 та), музореъи мусаммани ахраб (битта) ўлчовларида битиб, бир ғазалини янги, мутадорики мусаммани солим (рукнлари: фоилун фоилун фоилун фоилун) вазнида ёзди. Ушбу ғазал

Яшнади ҳур **диёр**, бағри кенг **пахтазор**,
Соф ҳаво **бегубор**, халқимиз **бахтиёр**.
Ёш ўғлим ҳам қизим, юзлари **қирмизим**
Порлаган **юлдузим**: илм эрур ихтиёр

байтлари билан бошланади.

ТАЖЗИЯ («бўлак-бўлак қилмоқ») илми бадеъ истилоҳлари-дан бўлиб, байт мисраларининг ҳар бирини икки бўлакка ажрати-б, мисралардаги биринчи бўлакларни ҳам, иккинчи бўлаклар-ни ҳам ўзаро қофиялаш санъатидир. Чунончи, Бобурнинг

Қаро зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор
Юзунгнинг **иштиёқида** не сабру не **қарорим** бор

...Хаттинг аро **узoring** сабза ичида **лола**,
Ул чашими пур **хумoring** лоладаги **ғазола**,

Огаҳийнинг

Олур ҳар лаҳза юз **жон** чашми **фаттонингга** салламно
Тўкар ҳар дамда минг **қон** тийғи **мужгонингга** салламно,

Машрабнинг

Кокулунг дурур **анбар** жон ичида **жонон** қиз,
Кўзларинг дурур **ахтар** юзи моҳи **тобон** қиз

байтлари ана шундай санъат асосида яратилган эди.

Ички қофиянинг зулқофиятайн усули намуналарини Огаҳий яратган эди. Унинг «Келур» радифли ғазалидаги:

Меҳру **вафо** расмин тузуб, жавру **жафо** таврин бузуб,
Ширин табассум **кўргузуб**, лаъли дурахшонинг келур.
Ҳинги **саодат маркаби**, себи **латофат ғабғаби**,
Боғи **малоҳатда лаби** гулбарги хайдонинг келур.
...Дарди **дилигни сўргали**, сариғ **юзунгни кўргали**
Дамсоз ўлиб **ўлтурғали** ёри қадрдонинг келур

байтларидаги шу хил қофиялар ҳақиқатан ҳам адабий кашфиёт эди.

Қофиянинг радиф билан ҳамоҳанглиги ҳам ўзига хос санъат саналади. Огаҳийнинг «Ноз» радифли ғазалида шундай санъат ифодасини кўрамиз. Ғазалдаги:

Ваҳки манга кўргузуб ул бути **танноз ноз**,
Жонима ўт солғали айлади **оғоз ноз**.
Гарчи кўруб ишқида ажзу ниёзимни кўб
Раҳм қилиб ҳолима айламади **оз ноз**.
Нози тўкиб кўз ёшим ишқим этар элга фош,
Айлади ёшларни бу розима **ғаммоз ноз**

каби байтларида қофия билан радифнинг ҳамоҳанглиги ўзига хос жозиба яратган.

Шоирнинг «Қиш» радифли ғазалидаги

Қотирғоқ келмади қургини жонига улаб **қиндин қиш**,
Ки, ақду ҳисга яқсар монев ўлди берга **индин қиш**.
Аларни асрадим ёлғиз қалбим ҳанс қилди **бос қиш**.
Сонруқ ет бирини, қалби қалбларини **қўб қинидади қиш**.

Абб. Байиархон қофия ва радиф қўб қинидади қиш тилимни яна ушундай фосат қилб этган.

Огаҳи иккинчи мисрада тоғриқ санъатига асосланиб қофия ва радифларни кетма-кет келтирар экан, оҳангдошлик янада кучайиб, шеърга ажиб бир латофат бағишлайдики, бунин

Жоним олур, эй пари, ҳолимға боқ,
Иштиёқу иштиёқу иштиёқ.
То мани фурқатда кўйдинг нолишим,
Алфироқу алфироқу алфироқ.
Айламишсан қатлима ағёр ила
Иттифоқу иттифоқу иттифоқ,

ёки

Санго мандин эй дилбари хуш хиром,
Салому салому салому салом.
Агар ҳажр ўти қилди жисмим ёқиб
Тамому тамому тамому тамом
Вале шодлиғ бирла сан соғ бўл
Мудому мудому мудому мудом

каби кўплаб байтлар мисолида кўриш мумкин.

Мусалсал «занжирли» маъносидаги бу сўз барча мисралари қофияланган лирик шеърни ифодалайди. Форсий ва туркий адабиётларда барча мисралари қофияланган шеърлар кам бўлса-да яратилган.

Мусалсал қофияли ғазални шеърятимизда биринчи бўлиб Алишер Навоий яратган эди. Унинг «Қоши ёсинму дейин...» деб бошланувчи ғазали адабиётимиздаги дастлабки мусалсал шеърлардан ҳисобланади:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглимга ҳар бирининг дарди балосинму дейин.
Кўзи қаҳринму дейин, киприки захринму дейин,
Бу кудурат ичра рухсори сафосинму дейин.
Ишқ дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин,
Бу қатиқ дард ора васлининг давосинму дейин.
Зулфи доминму дейин, лаъли каломинму дейин,
Бирининг қаддин, яна бирнинг адосинму дейин.
Турфа ҳолинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мовий кўнглак узра гулранги қабосинму дейин,
Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин.
Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини айт,
Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин.

Диққат қилинса, шоир ушбу ғазалда қофияларнинг чинакам силсиласини яратганини кўриш мумкин. Ҳар қайси байтнинг биринчи мисраларида келтирилган иккитадан қофия ғазалнинг асосий қофияси билан оҳангдош ҳолда шеърга айрича жило берган.

Буюк ижодкорнинг ушбу усулдан фойдаланиш анъанасини XIX асрда истеъдодли шоира Увайсий давом эттирди. Унинг

«Деди бир кун менга ул маҳванним...» деб бошланувчи ғазали ана шундай асар эди:

Деди бир кун менга ул маҳвашим: «Эй шўх бепарво»,
Мен айдим сен дема, мен дей ки солдинг бошима савдо.
Ато қилди худо менго сенингдек дилбари барно,
Висолинг қатраидир, мавж урар ҳажринг бўлиб дарё.
Қаноатда дегил кўнглим қушин то ул қуши анқо,
Начун ким сен эрурсен баҳри дилда гавҳари якто.
Табассум айлагил, нолам насимига гули раъно,
Ки гулзори фироқ ичра мен эрдим булбули гўё.
Баногоҳ етса васлинг қилмагайсен ноз истиғно,
Дегайсен мен гадо мазмунига, эй шоҳ, салламно.
Замонингда агар мавжуд бўлса Вомиқу Узро,
Муҳаббатдин дам урмас эрди, ишқдин айламас даъво.
Ажаб маъшуклик расмин билурсен, кўзлари шаҳло,
Топилмас икки оламда сенингдек шўх базм оро.

ҚОФИЯ АЙБЛАРИ

Шарқ, хусусан, араб, форс-тожик ва туркий адабиётларда қофиянинг муайян қоидаларига амал қилиш одат бўлган. Қофия асар ғояси билан боғлиқ ҳолда мазмундор, айтини вақтда сержозиба, оҳангдор, мусикий сўзлардан танланишидан ташқари, тузилишига кўра ҳам маълум талабларга жавоб бериши керак эди.

Энг аввало, қофиялардаги равий ҳарфлари бир-бирига мувофиқ бўлиши, уларнинг олдида келувчи ридф (чўзиқ унлилар) ҳам, тавжиҳ, ҳазв ва ишбоъ (мужаррад, муқайяд ҳамда муассас қофиялардаги равий ва қайд ҳарфлари олдида турувчи қисқа унлилар) ҳам товуш жиҳатидан ўзаро мос ёки жуда яқин бўлиши талаб қилинади. Ана шу асосий талаблардан ташқари қофиянинг юқорида таъкидланган қисмларидан бўлак бошқа ҳарфлари ҳам қофияларда бир-бирига ҳамоҳанг бўлишига ҳаракат қилинган. Шоирлар қофияларнинг мумкин қадар тажнисли бўлишига интилганлар, қўш қофия, зулқавофиъ, тарсеъ, ички қофия, жуфт қофия санъатларини қўллашга ҳаракат қилганлар.

Қофия тузилишининг таъкидланган талабларига жавоб бермаган шеърлар танқид қилинган. Шунини айтиш керакки, қофия тузилишидаги қатор нуқсонлар XV асргача бўлган ўзбек шеърлятида учраб туради. Бунинг сабаби ўша даврда вазн ва қофия тузилишига қатъий амал қилиш шарт қилиб қўйилмаганлиги, туркона услуб деб аталган эркин услубнинг қўлланишида эди. XV асрдан кейинги давр ўзбек шеърлятида қофия соҳасидаги хатолар жуда кам учрайди. Араб, форс-тожик ва туркий шеърлятларда қофия соҳасида юз бериши мумкин бўлган хатолар алоҳида номлар билан аталиб келган. Улардан асосийлари **икфо**, **синод**, **икво** ва **ийто** деб аталади.

Икфо қофиядош сўзлардаги равийларнинг товуш жиҳатидан

гўла мос келмаслигидир. Масалан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достонидаги

Нечук меҳрингни жонимдин **бўёйин**,
Кўнгул сиздин олиб кимга **беройин**

байтидаги **бўёйин-беройин** қофияларини кўздан кечирсак, равийларнинг мос келмаслиги аён бўлади. Чунки **беройин** сўзига ўзагидаги «р» ундоши равий бўлса, **бўёйин** сўзида унга мос ўринда «й» ундоши (ё сўзи таркибидаги) келган. Натижада равийлар номувофиқлиги юзага келиб, икфо деб аталган қофия хатоси юз берган. Шу дostonдаги

Рақибингдур тикан сиз тоза **гулсиз**,
Чечак чимган аро бўлмас **тикансиз**

байтидаги **гулсиз** — **тикансиз** сўзларидаги равийларда ҳам товуш номувофиқлиги сезилиб турибди. Шунингдек,

Муни ким ишқ бирла бир **ўқугай**,
Ҳақиқат оламини мунда **бўлғай**

байтида ҳам икфо хатоси кўзга ташланади.

Сайид Аҳмад қаламига мансуб «Ғаашшукнома» достонидаги

Қиёмингдин қиёмат **қўпқусидир**,
Ўтурсанг фитна ҳам **ўлтурғусидир**

байтидаги **қўпқусидир** — **ўлтурғусидир** қофиялари равийлари ҳам мос келмайди.

Сайид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» достонидаги

Нетайин нимаимни **билмас** эрдим,
Замоне йиғламоқдин **турмас** эрдим

байтидаги **билмас** — **турмас** қофияларида ҳам равийнинг мос келмаслиги кўриниб турибди.

Сайид Қосимийнинг «Садоқатнома» достонидаги

Ўзиндин бор эди кичик **ўбаси**,
Ки бор эди ота бирла **онаси**

байтида ҳам **ўбаси** — **онаси** қофияларидаги равийларнинг номувофиқлиги аниқ билиниб туради.

Синод ҳам қофия нуқсонларидан бўлиб, мурдаф қофияларда ридф ҳарфининг ўзаро мос келмаслиги, яъни чўзиқ ҳижолардан бирига иккинчисининг номувофиқлигини назарда тутлади. Маълумки, ридфларнинг қофияларда айнан бўлиши оҳангдорликни таъминлашда алоҳида аҳамиятга эга. Акс ҳолда қофия жозибасига жиддий путур етади. Масалан, қофиядош сўзнинг

бирида ридф чўзиқ «о» унлиси экан, иккинчисида унинг ўрнига чўзиқ «у» унлиси келса, синодга йўл қўйилган бўлади. Қофия илмидан яхши хабардор шоирлар албатта бундай хатога йўл қўймайдилар.

Шарқ шеъриятида чўзиқ «у» билан «ў», «и» билан «э»нинг ридф ўрнида алмашилиб келишига йўл қўйилган. Уларнинг араб ёзувида бир хил ёзилиши ҳам бунга шароит яратган. Масалан, Саид Аҳмаднинг «Таашшукнома» достонидаги

Аё хиргоҳнишин моҳи **қасабпўш**,
Бўлубтур олами ҳуснингга **мадҳуш**

байтидаги «қасабпўш — мадҳуш» қофияларида чўзиқ «ў» ва «у»ларнинг келиши оҳангдорликка жиддий таъсир кўрсатмайди деб қаралиб, хато ҳисобланмайди.

Саййид Қосимий «Ҳақиқатнома»сидаги

Ҳақиқат оламига урса ул **кўс**,
Замоне бўлмас эрди банди **номус**

байтидаги «кўс — номус» қофияларидаги «ў» ва «у» унлиларининг мос келмаслиги ҳам айб саналмайди.

Қофия илми қонунларига кўра равийдан олдин келувчи қисқа унлилар, яъни мужаррад қофияда ундош-равийдан олдин турувчи қисқа унли — тавжиҳ, шунингдек, муқайяд қофияда қайддан олдин турувчи қисқа унли — ҳазвнинг ҳам товуш жиҳатидан ҳар икки мисрада мувофиқ бўлиши талаб қилинади. Бу ҳолда қофиялардаги оҳангдорлик, жозиба таъминланади. Алишер Навоийнинг

Чехра гулгун сафҳасига қилдинг афшон **зарварақ**,
Ё магар рахшон кавокиб зоҳир айлабтур **шафақ**

байтини кўздан кечирсак, мужаррад қофиялардаги «қ» равийси олдидаги тавжиҳ — қисқа унлининг мувофиқлиги оҳангга алоҳида равонлик бағишлаши кўриниб туради. Шу мослик бузилиб, «а» қисқа унлиси ўрнига «ў», «у» ёки «и», «э» қисқа унлиларидан бири келса, товуш, оҳанг мувофиқлигига нуқсон етиши шубҳасиз. Бу хил қофия хатоси **иқво** дейилади.

Масалан, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонидаги

Учунч рахтинг шаҳ ул деҳқонга **берди**,
Ўзунг ул ишда розиликда **турди**

байтида «берди — турди» мужаррад қофиялари таркибидаги равийдан олдинги «е(э)» ва «у» қисқа унлилари ўзаро мос бўлмагани туфайли **иқво** хатоси келиб чиққан. Шу дostonдаги

Яна тўртинчи жонинг сабр **қилди**,
Ким ул парда ичра мутриб жанг **солди**

байтида «қилди — солди» қофиялари таркибидаги «и» ва «о» қисқа унлилари — тавжихлар номувофиқлиги туфайли оҳангга путур етгани кўринади. «Хисрав ва Ширин» достонидаги

Тамом бармоқлари бармоқ **шакартек**,
Билаки ож янглиғ, тани **қортек**

байтидаги «шакартек — қортек» қофияларида «р» равийси олдидаги «а» ва «о» унлиларининг мос эмаслиги кўзга ташланади.
Достондаги

Агар мум янглиғ ул бу **меҳр** нақшин
Тутар бўлса равон ул **муҳр** нақшин

байтида «меҳр — муҳр» муқайяд қофияларида ҳазв — «е(э)» — «у» қисқа унлиларининг ўзаро мос эмаслиги оҳангга маълум даражада салбий таъсир кўрсатган. Шу асардаги

Етайин кўкка ўвқада **ёбилмиш**,
Фалакни етти майдан артқа **солмиш**.

Тўшанмиш текма бир тоғ **устинда**,
Зумуррад натъ азақлар **остинда**.

Қатиг боқдиса шоҳ, Ширин **уялди**,
Не қилгу эмди теб андиша **қилди**

каби байтларда ҳам **икво** юз берганини кузатиш мумкин.

Форс-тожик ва туркий адабиётлардаги қофия илми қонунларига кўра қофиялардаги турли, масалан, келишик, кўплик, шахс-сон, замон ва бошқа хил қўшимчаларни тушириб қолдирганда ҳам уларнинг ўзак-негизлари қофиядошлигига путур етмаслиги, товушлар ҳамоҳанглиги сақланиши лозим. Масалан, Машрабнинг

Кўрсат жамолинг **мастоналарға**,
Ишқингда куйган **парвоналарға**

байтидаги қофиялардан «-ларға» қўшимчаларини соқит қилганда, **мастона парвона** ўзақлари қофиядош бўлгани ушун оҳангга путур етмайди. Оғаҳий газалидаги

Жилвадур кимга бу кун **саламатидур** деген
Бир-бирининг **офрути** чун **саламатидур**

Салти қофияларидаги «-дурлар» қўшимчасини туширганда ҳам «дилрабе-аро» қофиялари мувофиқлиги учун оҳанг бўзатмайди.

Демак, шоир қўшимчалардан фойдаланар экан, ўзак-негиз қофиядошлигига ҳам тўла роя қилишни унутмаслиги лозим.

Агар шеър қофияларида ўзак-негизлар қофиядош бўлмаган ҳолда турли қўшимчалар воситасида сўзларнинг нисбий оҳангдошлигига эришилмоқчи бўлса, бу — қофия хатоси саналади. Ана шу хилдаги хато ийто деб аталади.

Ийто мутлақ қофияларгагина тааллуқли бўлиб, сўз ўзак—негизига кўплик, шахс-сон, замон ва бошиқа қўшимчалар қўшилган қофияларда кўзга ташланади. Баъзан шоир турли хил қўшимчалар қўшилганда равий, унинг олдидаги ҳарфлар мувофиқлигига эътибор қилмай, шу хил хатога йўл қўяди. Қўшимчалар қофияни таъминлагандек кўринса ҳам, уларни шу сўзлардан соқий қиладиган бўлсак, номувофиқлик аниқ кўзга ташланиб қолади. Масалан, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достонидаги

Тилин тебратса ул эл кўнглин **овлар**,
Сўзи афсун менгиз тилларни **боғлар**

байтида «овлар — боғлар» қофияларида ҳамоҳанглик бордек туюлса ҳам, «лар» қўшимчасини олиб қўйсак, қолган «ов» ва «боғ» сўзлари қофиядош эмаслиги аниқ бўлиб қолади. Бундай хато ийто номи билан юритилади. Шу дostonдаги

Келур шаҳзода ҳоли терлар **эрди**,
Согингайсанким ўт олмоққа **келди**

байтидаги қофиялардан «ди» шахс-сон ва замон қўшимчасини соқит қилсак, қолган «**эр**» ва «**кел**» сўзларининг товушлар жиҳатидан мутлақо номувофиқлиги, яъни қофиядош эмаслиги аён бўлади.

Баъзи ўринда ана шу нуқсон сезилар-сезилмас бўлади. Чунончи, мазкур дostonдаги

Қамуғ элларга ул ярмоқни **ёйди**,
Яна бўлди пушаймон, ўзи **куйди**

байтидаги ёйди-куйди қофиялари ўзагидаги номувофиқлик юқоридаги ҳолатларга нисбатан сезилар-сезилмаслик даражасидадир.

Ийто деб аталган хато ҳам шу нуқтаи назардан иккига бўлинади. Аниқ кўзга ташланиб турган хато **ийтойи ҳафий** (очиқ, аниқ ийто), сезилар-сезилмас хато **ийтойи жалий** (яширин ийто) деб аталади.

ҚОФИЯ ВА РАДИФ

Мумтоз шеърятимиздаги қофия анчагина ҳолатларда радиф билан биргаликда қўлланиб келган. **Радиф** «изма-из келувчи» маъносини ифодаловчи сўз бўлиб, адабиётшуносликда қофиядан сўнг келиб айнан такрорланувчи сўз ёки сўзлар бирикмасини англатади. Радифлар шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи эътиборини асосий ғояга жалб этиб шоир ғоявий ниятини ўқувчи қалбига тўлароқ, чуқурроқ етказиш мақсадига хизмат қилади. Жумладан, Бобурнинг

Ким кўрубдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиг,
Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин яхшилиг

деб бошланувчи ғазалидаги «яхшилиг» радифи матлаъ ва ҳар қайси байт охирида такрорланар экан, диққатимизни қайта-қайта асардаги яхшилиқни улуғлаш ғоясига жалб қилиб боради ва ушбу фикрнинг дилимиздан мустаҳкам ўрин олишига ёрдам беради.

Буюк ижодкорлар радифларнинг ҳар қайси байтда янгича мазмунни ифодалашига интилганлар. Масалан, Алишер Навоийнинг

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сориг, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сориг, яшил

матлаъи билан бошланувчи ғазалидаги «қизил, сориг, яшил» радифи ҳар қайси байтдаги сўзлар билан бирикиб, ҳар сафар янги-ча маънони англатади.

Жуфт сўзлардан танланган радифлар ҳам шеърларга айрича латофат ва жозиба багишлайди. Жумладан, Фурқатнинг

Тушуб бошимга кулфат лаҳза-лаҳза,
Чекармен ранжу ҳасрат лаҳза-лаҳза

деб бошланувчи ғазалидаги «лаҳза-лаҳза» радифи шу хил хусусиятга эгадир.

Радифлар икки ёки ундан ортиқ сўздан иборат бўлиши ҳам мумкин. Баъзан фақат қофия ва радифдангина иборат бўлган байтлар ҳам учрайди. Масалан, Бобурнинг

Шоҳим санга маълум эмастур — не қилай,
Оҳим санга маълум эмастур — не қилай,
Мен юзу қошинг дермену сен бадру ҳилол,
Моҳим санга маълум эмастур — не қилай

рубойисидаги 1, 2, 4-мисралар фақат қофия билан радифдан ташкил топган, яъни улардаги **шоҳим, оҳим, моҳим** сўзлари қофия бўлиб, улардан кейин келган «санга маълум эмастур — не қилай» сўзлари радиф саналади.

Шеър байтларида бир хил такрорланувчи сўзлар қофиялардан олдин ҳам келиши мумкин. Бундай сўзлар шеър илмида **ҳожиб** деб аталади.

Ҳожиб «пардали» маъносини ифодалаб, зулқофиятайн (икки қофияли), зулқавофиъ (уч ва ундан ортиқ қофияли), шунингдек мувозана (вазндош) сўзлардан таркиб топган байтларда қофиялар ёки мувозана сўзлар билан қофия орасида келади. Масалан, Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонидаги

Кун юзини **айладинг** мушаккал
Тун кўзини **айладинг** мукаҳҳал

байтида уч қофия: кун-тун, юзини-кўзини, мушаккал-мукаҳҳал сўзлари зулқавофиъ санъатини вужудга келтирган бўлиб, «айладинг» сўзи ҳожиб бўлиб келган.

М У Н Д А Р И Ж А

Муаллифдан	3
------------------	---

Биринчи бўлим

ШЕЪРИЙ САЊЪАТЛАР НАФОСАТИ

I б о б. Маънавий санъатлар

Муболага	9
Ташбиҳ	14
Тамеил	24
Хусни таъдил	27
Таҷоҳули ориф	35
Ташхис	38
Интоқ	41
Талмиҳ	41
Лафф ва нашр	42
Ружуъ	47
Истиора	53
Тансиқ ас-сифат	56
Муқобала	57
Киноя	58
Ирсоли масал	59
Тазмин	60
Саволу жавоб	61
Тавшиҳ	62
Иқтибос	62
Илтифот	63
Муаммо	63

II б о б. Лафзий санъатлар

Тажнис	65
Ийҳом	74
Таносуб	80
Иштиқоқ	83
Тазод	84
Таъдил	85
Раддул ажуз	85
Тарду акс	89
Жамъ	95
Тақсим	96
Тафриқ	96
Жамъ ва тақсим	97
Жамъ ва тафриқ	99

Такрир	100
Мукаррар	100
Тазмини муздаваж	102
Китобот	103
Талмиъ	105
Мувозана	105
Тарих	107
Радди матлаъ	109
Иншо	110

Иккинчи бўлим

АРУЗ ОҲАНГЛАРИ ЛАТОФАТИ

«Аруз» шеърий ўлчов тизими назарияси асослари	120
Қисқа, чузиқ ва ута чузиқ ҳижо-лар	123
Сабаб, ватад, фосила	125
Рукн, унинг тузилиши ва тур-лари	127
Баҳрлар, уларнинг тузилиши ва турлари	127
Зиҳофлар	131
Мафойилун рукнининг тармоқ-лари	131
Ҳазаж баҳри вазнлари	
Олти рукнли вазнлар	134
Саккиз рукнли вазнлар	135
Рубоий вазнлари	136
Ахраб шажараси вазнлари	141
«Ахраби макбуз» шаҳобчаси вазн-лари	143
«Ахраби макфуф» шаҳобчаси вазнлари	146
Ахрам шажараси вазнлари	149
«Ахрами аштар» шаҳобчаси вазн-лари	151
«Ахрами ахраб» шаҳобчаси вазн-лари	153
Рубоийлар вазнини аниқлаш усуллари	158
Фойлотун рукнининг тармоқ-лари	159

Рамал баҳри вазнлари	161
Олти рукнли вазнлар	161
Саккиз рукнли вазнлар	163
Музорё баҳри вазнлари	170
Мустафилун рукнининг тармоқ- лари	174
Ражаз баҳри вазнлари	174
Хафиф баҳри вазнлари	179
Мужтасс баҳри вазнлари	181
Мафъулоту рукнининг тармоқ- лари	185
Мунсариҳ баҳри вазнлари	185
Сариъ баҳри вазнлари	187
Фаулун рукнининг тармоқлари	188
Мутақориб баҳри вазнлари	189
Фоилун рукнининг тармоқлари	192
Мутадорик баҳри вазнлари	193
Комил баҳри вазнлари	194

Учинчи бўлим

МУМТОЗ ҚОФИЯ НАЗОКАТИ

Қофиянинг тузилиши	195
Қофия турлари	197
Шеър шакллариининг қофия тузи- лиш	207
Қофия санъатлари	218
Зулқофиятайн	218
Зулқавофиъ	221
Тарсиъ	222
Тажнисли қофия	222
Мусажжаъ	226
Тажзия	229
Қофия айблари	232
Қофия ва радиф	236

А. ҲОЖИАҲМЕДОВ

**МУМТОЗ
БАДИИЯТ
МАЛОҲАТИ**

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 1999

Муҳаррир *И. Шоймардонов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Рассом *Т. Гришина*
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*
Мусахҳиҳ *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 8.02.99. Босишга рухсат этилди 2.03.99. Бичими 60X90 $\frac{1}{16}$.
Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 15,0. Нашриёт ҳисоб
табағи 14,4. Адади 5000. Буюртма № 3639.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахонаси.
Тошкент—700083, Буюк Турон кўчаси, 41.**